

AFGANİSTAN ÖZBEK TÜRKÇESİ GRAMERİ

Sayed Barmak DARAWGAR

Yüksek Lisans Tezi
Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR
2016

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

Sayed Barmak DARAWGAR

AFGANİSTAN ÖZBEK TÜRKÇESİ GRAMERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR

ERZURUM-2016

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

28.01.2016

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum **"Afganistan Özbek Türkçesi Grameri"** adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

□Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

□Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

□Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Sayed Barmak DARAWGAR

F-83/00/22.02.2012

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR danışmanlığında, Sayed Barmak DARAWGAR tarafından hazırlanan bu çalışma 28 / 01 / 2016 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. T Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN İmza: ………………

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR İmza: ………………

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Emek ÜŞENMEZ İmza: ………………

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. …… / …….. / ………..

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Enstitü Müdürü

F-85/00/22.02.2012

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ BÖLÜM

DİL HAKKINDA BİLGİ (تیل حقیده توشونچه)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SES BİLGİSİ (RUS. FONETİKA)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

LEHÇE BİLİMİ (RUS. DİYALİKTOLOGİYA)

ALTINCI BÖLÜM

ŞEKİL BİLGİSİ (MORFOLOJİ)

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AFGANİSTAN ÖZBEK TÜRKÇESİ GRAMERİ

Sayed Barmak DARAWGAR

Tez Danışman: Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR

2015, 148 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR
Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN
Doç. Dr. Emek ÜŞENMEZ

Afganistan Özbek Türkçesi Grameri üzerinde yaptığımız bu çalışma, giriş ve altı bölümden oluşur. Giriş kısmında, Türkistan, Afganistan ve Afganistan Türklüğü hakkında genel bilgi verilmiştir. Ayrıca genel Türkistan Tarihi, Güney Türkistan Tarihi, yani günümüzdeki Afganistan'ın hangi bölgeleri Güney Türkistan topraklarına girmektedir konusu, Afganistan Türkleri, Türkler hangi dönemlerden itibaren bu topraklarda yaşamaktadırlar ve günümüzdeki Afganistan'ın eski adları, Afganistan ve Türkiye ilişkileri resmî şekilde hangi tarihten itibaren başladığı gibi konular hakkında bilgiler vermektedir.

Birinci bölüm, dil hakkında genel bilgi vermektedir. İkinci bölümüne de, yaşayan ve ölü diller, edebî dil ve edebî dilin kaynakları hakkında bilgi vermektedir. Üçüncü bölüm, ses bilgisi, onun ortaya çıkması ve Özbek Türkçesinin Arap alfabesinin temelinde bazı eksiklikleri hakkında bahis edilmektedir. Dördüncü bölüm, lehçe bilimi, Karluk, Kıpçak, Oğuz lehçeleri ve onların özellikleri hakkında bilgi vermektedir. Beşinci bölüm, sözcük ve terminoloji bilimi hakkında bilgi vermektedir. Altıncı bölüm ise şekil bilgisi yani dilbilgisi hakkında detaylı bilgi vermektedir. Çalışmamız sonuç, kaynakça ile sona ermektedir

Anahtar Kelimeler: Özbekçe, Türkçe Gramer, Türkistan Lehçeleri, Afganistan

ABSTRACT

MASTER THESIS

AFGHANİSTAN OZBEK TURKISH'S GRAMMER

Sayed Barmak DARAWGAR

Advisor: Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR

2015, page: 148

Jury: Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR
Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN
Doç. Dr. Emek ÜŞENMEZ

The study I have done in this thesis of Uzbek-Turkish language contains of six chapters and a general information about Turkistan, Afghanistan and Afghanistan Turks in introduction; likewise a short look in Turkistan history, south Turkistan(Afghanistan) history, which regions of Afghanistan belongs to Turkistan, since when did they came and settled there, former names that Afghanistan named before and finally historical importance of turkey and Afghanistan relationship are given within introduction.

The first chapter of this thesis includes general information about Uzbek-Turkish language; second chapter contains defunct and alive parts of this language, literature and its sources; third chapter contains sound knowledge and lack of sounds in Arabic Alphabets which is in use since long ago; fourth chapter involves dialects knowledge, Qarluqs, Qibchaqs and Oghuzs dialects with their characteristics; fifth chapter talks about vocable and terminologies of language and last sixth chapter widely covers Uzbek-Turkish grammar. Finally thesis ends with conclusion and all references I used.

Keywords: Uzbek-Turkish grammar, Turkistan, dialects and Afganistan.

ÖN SÖZ

Özbekler Türk halkının büyük bir bölümünü oluşturur. Afganistan Türkleri başta Özbekler olmak üzere farklı boylardan oluşmuş ve zengin halk kültürleriyle günümüze kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Afganistan Türkleri 19. yüzyıldan sonra yönetimden ve idari işlerden uzaklaştırılmıştır. Bundan dolayı Afganistan'daki Türkler ülkenin kuzey bölgelerinde tarım ve hayvancılıkla uğraşmak zorunda kalmışlardır.

Bilindiği üzere dil, milletleri oluşturan unsurların başında gelmektedir. Diline gereken önemi vermeyen veya veremeyen milletler, zamanla dağılıp yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalırlar. Yüzyıllardır bu topraklarda hüküm süren Özbeklerin kültür ve medeniyet dili olan Özbek Türkçesi yıllar boyunca baskı ve zülüm altında kalmıştır.

Özellikle 21. yüzyılda çeşitli tarihî olaylar sebebiyle (örneğin, Ekim İnkılabı) Afganistan Türkleri farklı ülkelere göç etmek zorunda kaldılar. Bu son kırk yılda yaşanan ağır savaşlarda Güney Türkistan halkının her şeyi yağmalandı, birçok el yazması eser yakıldı, kendi dillerinde eğitim ve öğretim hakkı ellerinden alındı. Bu nedenle Özbekler; dil, edebiyat, sanat ve kültür zenginliklerini sadece sözlü olarak devam ettirdi.

Çalışmamız Zikrüllah İşanç'ın 2008 yılında Kanada'da Arap alfabesiyle yazdığı Hazirgi Özbek Tili Grameri (حاضرگی اؤزبیک تیلی گرامری) ve Türkiye'deki akademisyenler tarafından yazılan kitaplar dikkate alınarak hazırlanmıştır. Çalışmamız altı bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, dil hakkında genel bir şekilde bilgi vermektedir. İkinci bölümde, yaşayan ve ölü diller, edebî dil ve edebî dilin kaynakları hakkında bilgi vermektedir. Üçüncü bölüm, ses bilgisi, onun ortaya çıkması ve Özbek Türkçesinin Arap alfabesinin temelinde bazı eksiklikleri hakkında bilgi vermektedir. Dördüncü bölüm, lehçe bilimi, Karluk, Kıpçak, Oğuz lehçeleri ve onların özellikleri konusunu ele almaktadır. Beşinci bölüm, sözcük ve terminoloji bilimi hakkında bilgi vermektedir. Altıncı bölüm ise şekil bilgisi yani dilbilgisi hakkında detaylı bilgi içermektedir.

Çalışmam boyunca bana yol gösteren ve hiçbir yardımını esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR'e, Arş. Gör. Serkan ÇAKMAK'a ve yardımı dokunan diğer tüm hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Erzurum-2016 **Sayed Barmak DARAWGAR**

GİRİŞ

TÜRKİSTAN, AFGANİSTAN VE AFGANİSTAN TÜRKLERİ HAKKINDA

I. TÜRKİSTAN TARİHİNE BİR BAKIŞ

A. Genel Türkistan Tarihi

Türkistan, Orta Asya'nın büyük kısmı için kullanılan tarihî isimdir. İran'ın Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan dâhil Pamir ve Hindukuş-Kunlun (Karanlık) dağlarının kuzey eteklerinden Çin'in Tun-huang bölgesine kadar uzanan, oradan Mançurya'nın batısına ulaşan, Moğolistan'la birlikte Güney Sibiriya'nın tamamını içine alan, batıda Ural dağları ile Volga Irmağının Hazar denizine ulaştığı noktaya kadar devam eden geniş bir alanı kaplar. Bu alanın tarihî kaynaklardaki adı 19. yüzyıl ortalarına kadar Türkistan'dır (Türk Yurdu). Çoğunluğunu günümüzde Uygur ve Kazak Türkleri ile diğer Türk gruplarının oluşturduğu Çin Halk Cumhuriyeti hâkimiyetindeki bölgeye Doğu (Şarki) Türkistan, 1924'ten sonra Sovyet hâkimiyetine giren alana ise Batı (Garbi) Türkistan adı verilmektedir. [1]

Türkistan adını ilk defa eski İranlıların, daha sonra Arapların Orta Asya'da Türklerin yaşadığı bölgeleri tanımlamak için kullandıkları bilinmektedir[2]. İslam Ansiklopedisi'ndeki yazılarda ve Ermeni tarihçisi Sebeos'un eserinde MS 7. yüzyıl Türkistan'ın Amuderya'dan (Vehrot) başladığı vurgulanır. Arap coğrafyacısı Yakubi, Pamir yaylasının Türkistan denilen yer olduğuna işaret eder. Sasaniler döneminde ve İslam fetihleri devrinde 'Türkistan' adı, Maveraünnehr'in doğusundaki dağlara ve kuzeyindeki ülkelere verilmiştir. 15. yüzyılda kaleme alınan Emir Timur'un seferleriyle ilgili eserlerde Türkistan, Maveraünnehr dışında yaşayan Türkler'in ülkelerini gösteriyordu. Bununla beraber Hazar denizinin kuzeyindeki alanlara İbn Fadlan'ın *Seyahatnâme*'sinde Biladü't-Türk, Ahmed Tusi ve diğer Farsça eserlerde ise Türkistan denilmiştir. [3] İslam fetihleriyle birlikte daha çok Maveraünnehr'in kuzey ve doğusundaki bölgeye Türkistan denilmeye başlandı. Ruslar, Türkistan ile

---

[1] Ahmet Taşağıl, "Türkistan", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012, XLI, 556
[2] Taşağıl, XLI, 556.
[3] Taşağıl, XLI, 556.

Maveraünnehr'i kast ederken, İranlılar bölgeyi İran ve Afganistan'ın kuzeyi olarak tanımlıyordu. Türkistan hakkında çeşitli bilgiler veren İslam coğrafyacıları bu isim altında daha çok Müslüman olmamış Türklerin yaşadıkları bölgeleri ele almaktadır. İstahri, Türkistan'ı Oğuzlar, Hazaralar, Kimekler, Karluklar, Bulgarlar ile Cürcan-Farab-İsficâb arasında kalan yerler olarak nitelemektedir. Yâkut el-Hamevi'ye göre bu bölge kuzey ve doğuya kadar devam etmektedir. Cend, Hoten ve Şehrikent, Türkistan sınırları içerisinde yer almaktadır. Yâkut el-Hamevi Türkistan'da Karluklar, Dokuz Oğuzlar, Türgişler, Kimekler ve Oğuzların ikamet ettiğini kaydetmektedir. Zekeriya el-Kazvini, Türkistan'ı doğuda birinci iklimle yedinci iklim arasındaki genişliğe konumlandırır; bölge halkını çadırlarda oturan göçebeler diye niteler. Sonraki asırlarda Timurlular ve Özbekler açısından Türkistan, Kazakistan ve Kırgızistan demekti. Türkistan'ın Güney sınırı olarak bazı seyyahlar Bâmyân'ın kuzeyindeki Akrabat geçidini, bazıları Hilmend ile Amuderya arasındaki su dağıtım hattının güneyinde Hacigak geçidini gösterir. Daha batıda Murgab ile Abımeymene arasındaki yörede Bend (Tirbend) silsilesi Türkistan sınırı şeklinde düşünülmektedir. Afganistan'da Türkler'in yaşadığı Mezarışerif ve Bedâhşan taraflarına Türkistan deniliyordu. İran'ın kuzeydoğusunda Horasan vilayetindeki Türkmenlerle meskûn sahaya da Türkistan adı verilmiştir. Ruslar, Türk ülkelerini işgale kalkıştıkları dönemde Türkistan kelimesini Kazaklardan öğrenerek kullanmaya başladılar. Bu sebeple bazı Batılı araştırmacıların Türkistan isminin bölgeye Ruslar tarafından verildiği yolundaki iddiaları yanlıştır. Ayrıca İran ve Afganistan'da halk dilinde Türkistan kelimesi söz konusu ülkelerin kuzeyini gösteriyordu. Erken ortaçağ devirlerinde Afganistan'daki Belh ve Mezarışerif yöresiyle Tohâristan zamanla Türkleşme sürecine girince Türkistan adıyla anılmaya başlandı. 16. yüzyılda Özbek Hanlığı'nın kuruluş devirlerinde onların işgaliyle Amuderya'nın güneyinde yeni bir Türkistan doğdu. Buna Afganistan'ın Güney Türkistan eyaleti dendi. Günümüzde bu bölgede Türkmen ve Özbek gibi Türk kökenli boylar yaşamaktadır. 18. yüzyıl sonlarında da Afgan hükümeti burası için Türkistan vilayeti adını kullanmıştır. 1869'da Rus işgali sonrası resmen Amuderya'nın kuzeyi için Rus Türkistan'ı, güneyi için Afgan Türkistanı tabirleri ortaya çıktı. 19. yüzyılda literatüre Çin ve Rus hâkimiyetindeki alanlara göre Doğu ve Batı Türkistan'ı adları yerleşti.[4]

[4] Taşağıl, XLI, 557.

Türkistan; Batı Türkistan, Doğu Türkistan, Afgan yahut Güney Türkistan ve İran Türkistan'ı olmak üzere 4 bölüm hâlinde incelenir. Batı Türkistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan; Doğu Türkistan Çin Halk Cumhuriyeti; Güney Türkistan, Afganistan; İran Türkistan'ı da İran hudutları içindedir. Güneydeki Afgan Türkistan'ı; Afganistan'ın kuzeyinde Tirbendi Türkistan ve Hindukuş-Kunlun dağ sırası önünde Seyhun Vadisi'ne ve Batı Türkistan Çukureli'ne doğru uzanan alçak sahadır. Afganistan Türkistanın en büyük şehri Maymana'dır. İran Türkistan'ı; İran'ın Estarabad ve Deregiz vilayetlerini içine alır.[5]

B. Güney Türkistan Tarihine Bir Bakış

Afganistan coğrafi konumundan ötürü çeşitli devletlerin, milletlerin istilasına ve yerleşmelerine sahne olmuştur. İlk istilayı M.Ö 500'de İran hükümdarı Dara ile batıdan İran hâkimiyetini yıkan Makedonyalı İskender gerçekleştirmiştir. İskender Hz. Süleyman'ın ve bazı nebilerin davul, flüt türünden eşyalarının peşinde idi. Milattan sonra ise Afganistan coğrafyasına Saka, Kuşan, Ak-Hunlar olarak bilinen Halaç Türkleri yerleşmeye başlamışlardır. Ak-Hun hâkimiyeti Gök-Türklerin darbesi neticesinde 4. yüzyılın sonlarında sona ermiştir. 7. yüzyılın sonlarına doğru Afganistan, İslamiyet'i yayan Arap orduları tarafından istila edilmiştir. İslamiyet'le birlikte bu bölgede Samani, Gazneli, Büyük Selçuklu ve Harezmşah Türk Devletleri kuruldu. 1220'den sonra Moğollar Afganistan'ı istila edip bir buçuk asra yakın ülkeye hâkim oldular. Moğol hâkimiyeti Afganistan'da yaşayan bazı Türk boylarını Anadolu'ya göç etmek mecburiyetinde bırakmıştır. 14. asrın sonlarında Moğol hâkimiyeti Timur tarafından yıkılmıştır. Onun torunlarından Babür, Afganistan'da yeni bir Türk devleti kurmayı başarmıştır. 17. yüzyılın sonlarına doğru İran hanedanlarıyla mücadele eden Babür Şah Devleti güç kaybetmeye başlamıştır.[6] Bu durum; kuzeyden Özbeklerin ve kuzeybatıdan da Safevilerin Afganistan'a inmesine sebep olmuştur. Böylece,17. yüzyıldan itibaren Babür Devleti zayıflayınca, bölgede İran Türkmenlerinden olan Nadir Afşar hüküm sürmeye başlamıştır. Nadir Afşar'ın 1747 yılında vefat etmesiyle, onun komutanlarından olan Peştun Ahmet Şah Dürrânî, Gılzayları, Özbekleri ve

---

[5] Murat Eliçalışkan, Erişim Tarihi: 27.02.2015, http://www.cografya.gen.tr/siyasi/devletler/turkistan.htm.

[6] Yaşar Kalafat, *Afganistan Türkleri (Özbekler, Türkmenler, Hazaralar, Afşarlar, Kazaklar) Karşılaştırmalı İnançları,* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994.

Tâcikleri hâkimiyetine alarak Afganistan'ın hâkimi olmuştur. Afganistan'da Türklerin hâkimiyeti bununla sona ermiştir. Kalan Türk boyları ise 1919'a kadar Afganistan'ın kuzey bölgesindeki şehirlerde hâkimiyetlerini beylik şeklinde devam ettirmişler, daha sonra bu beylikler de yeni Afgan Devlet'inin hâkimiyeti altına girmiştir.

1888'den önce bölgede yalnızca birkaç memur ve askerle sınırlı olan Peştun nüfusu, Hindukuş Dağları'nın kuzeyine bu halkın yerleştirilmesiyle büyük oranda artırılmıştır. Sağlanan çeşitli ayrıcalıklarla asıl sahibi Türkler özellikle Özbekler olan bu yerleşim yerleri, Özbeklerden alınarak Peştunlara tahsis edilmiştir. Güney ve güneydoğu Afganistan'dan getirilen göçebe Peştun kabileleri artık bu toprakların yeni sakinleri olmuşlardır[7].

Bu karışıklık yıllarında Güney Türkistan Türklerinin özellikle Özbeklerin siyasi durumuna baktığımızda Orta Asya'da iki sömürgeci büyük gücü görürüz: doğudan İngiliz Devleti ve güneyden de Rus devleti. Her biri kendi topraklarını, siyasi ve askerî alanlarını genişletmekle meşgullerdi. Afganistan bu iki büyük güç arasında belirlenmiş bir sınırdı. Çünkü Afganistan Ruslar ve özelliklede İngilizler için stratejik bakımdan çok önemliydi. İngilizlerin Güney Türkistan'dan Hindistan'ı sömürmek amaçları vardı. İngilizlerin korkusu daha çok Rus devletindendi. Hatta kendileri de şunu söylerdi, *"…Biz bir hadise veya Rusların bir harekâtını bekliyoruz. Yani eğer Rus devleti sessiz kalsa, İngilizler kendi kordukları hükümdatlarıyla merkezî vilayetleri alarak Ceyhun'u sınır kabul edip ve savunma yerlerini de Ceyhun Irmağı yapacaklardı. Rus devleti sessiz kalmazsa Türkistan'ın vilayetlerini onlarla beraber bölmek için uzlaşacağız"*[8].

İngilizler Afganistan'ın yerel hanlarını kullanarak doğu ve güneyden Kabil'in sınırlarına kadar geldiler fakat yenilerek geri çekildiler. İngilizler Şir Ali Hanla işbirliği yapabilmek için çok uğraştılar fakat Şir Ali Han hiçbirini kabul etmedi hatta İngilizlerin hiçbir mektubuna cevap vermedi[9]. Ama Peştun Emir Abdurahman Han İngilizlerle çok yakın ilişkilerde bulundu. Onların her isteklerini kabul etti. İngilizler Emir Abdurahman Han'a parayla büyük imkânlar yaratarak onu desteklediler.

---

[7] Firuz Fevzi, *Afganistan'ın Maymana Şehrinde Yaşayan Özbek Türklerinin Folkloru,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013, 3.

[8] Mir Gulam Muhammed Gubar, افغانستان در مسیر تایخ. صفحه (*Afganistan Tarih Yolunda*), İntişarat-ı Cumhuri Yayın Evi, Verciniya, Amerika, 1999, II. C, 447.

[9] Katib, Mulla Fayiz Muhammed, سراج التواریخ (*Seracü'l-Tarvarih*), Devlet Yayın Evi, Kabil, 1333, III., 339.

Abdurahman Han bölgeye hâkim olunca Afganistan halkı, bir taraftan taç ve taht için kendi içlerinde savaşan Dost Muhammed Han'ın oğulları ve bir taraftan da İngilizlerin sömürgeci savaşı altında kalmıştı. Bunun için Afganistan halkı ülkenin dört bir tarafında bu zulme karşı isyan ettiler. Bu isyanlar ve savaşlar halkın hayatına büyük ekonomik ve kültürel darbeler vurdu. Bundan dolayı Türkistan Türkleri, özellikle Özbekler kendi haklarını savunmak için birkaç defa isyan ettiler. 1888 yılında Belh halkı Sardar Muhammed İshak Han'ın liderliğinde Abdurahman'ın zulmü karşısında isyan ettiler[10]. 1930 yılında da Özbekler kendi haklarını savunmak için isyan çıkartmışlar ama istediklerini elde edememişlerdi.

Türkistan halkı buna benzeyen birçok isyan çıkartı. Örneğin, Dost Muhammed Han'a karşı çıkan isyanlarda, Emirler kendi aralarındaki birliği kuramadığı için bu isyanlar boşuna gitti. Çünkü Mahmut Han Serpul'inin isyanı, Muhammed Afzel Han, Şerif Han, Emir Hâkim Han Şıbırganlı ve Gazanfer Han Andhoylu'nun yardımlarıyla bastırıldı.

Jonathan L. Lee'nin yazdığına göre bu olaylar Özbekleri manevi bakımdan olumsuz etkilemiş olsa da Maymana şehrinde İşan Evrak isyanıyla Türkistan halkının gönlünde yeni bir umut ışığı yandı. İşan Evrak (ایشان اوراق) Gazne cezaevinden kaçarak Türkistan yolunu tuttu ve birkaç bin Türkü kendi bayrağı altında topladı. O askerleriyle Şıbırgan tarafına yöneldi. Askerler (Dost Muhammet Han'ın askerleri Afzel Han'ın önderliğinde bunları takip etmeye başladı). Andhoy yakınlarında saflaştılar. Akça ve Şıbırgan'a her iki taraftan karşılıklı saldırdılar. Neticede Afgan askerleri yenilgiye uğradı ve onların kaleleri ve her iki şehri de Özbeklerin elinde geçti. Afzel Han bu yenilgiden sonra Özbeklerin arasına ihtilaf salmayı emretmiştir. Emirleri birbirine kışkırtma ve birbirine meydan okutmak sonucu Özbekler birbirine düştü. Bu durumdan yararlanan Afzel Han da kendi komutanlarına saldırma emri verdi. İşan Evrak Akça yakınlarında Afgan ordusunun karşısında savaştı ama yenilgiye uğradı ve tutuklandı. Fakat İşan Evrak kaçtı.[11]

Türkistan beylerinin içinde Kunduz Beyi olan Murad Bek hepsinden güçlü ve büyük nüfusa sahipti. Onun nüfusunun sahası Belh'ten Bedahşan'ın sonuna kadar hatta

[10] Muhammet Halim Yarkin, **برگهایی از تاریخ اؤزبیکان افغانستان** (*Afganistan Özbeklerinin Tarihinden Yapraklar*), Horasan Yayın Evi, Kabil 2013, 120.
[11] Kazım Âmini, **تاریخ میمنه**, (*Maymana Tarihi*), Maymana Yayın Evi, Kabil, H. 1387, 26.

Deraya-yi Penc'in başlarına kadar uzanmıştır. O kendi nüfus alanını Derya-yi Penc'in o tarafına olan Kolab (کولاب), Belcevan (بلجوان), Dervaz (درواز), Şegnan (شغنان), Vahan (واخان) ve benzerlerine kadar genişletmişti. Hatta Bamiyan (بامیان) vilayetinin bazı sahalarını alabilme gücüne sahipti.[12]

Murad Bey'in isyanı Peştun Dost Muhammed Han'ın karşısında birkaç yıl sürmüş, hatta Dost Muhammed Han'ın ölümünden sonra 1863 yıllarına kadar devam etmiştir. Bu isyanı bastırmak için merkezden (Kabil) büyük ordular Türkistan'a gönderilmiş, bu ordunun önderliğinde Afzel Han, Şerif Han, Abdurahman Han, Şemsüddin Han, Azam Han gibi Dost Muhammed Han'ın ailesine mensup olan komutanlar vardı. Bunlar bu büyük orduyla Belh, Bedahşan ve Maymana'yı ele geçirememişlerdir. *"Bu alanlar ismen Özbek Mirleri tarafından idare ediliyordu, aslında buralar Afgan hükümdarlarının idaresindeydi bir nizami karargâh tarafından himaye edilirdi. Bu zamanda sadece Afganistan'ın kuzey batısında olan Maymana (میمنه) Afgan ordusunun kontrolünde değildi. Eğer Afganistan Emiri Dost Muhammed Han ölmeseydi Maymana (میمنه) şehrinin de Afgan Devleti'nin eline geçmesi an meselesiydi".*[13]

Buna benzeyen birkaç olay da Güney Türkistan'da oldu. Mesela 1875 yılında Naip Âlem Han 10,000 kişiden fazla olan bir orduyla Maymana'ya saldırıp şehrin çevresini kuşattı. Halk onların karşısında uzun müddet direndikten sonra 14 Mart 1876 yılında Maymana şehri de Afgan devletinin (Peştunların) eline geçti. Hüseyin Han ve ailesi tutuklandı ve tüm mal ve mülkü müsadere olundu ve şehir yağmalandı. 15000'e yakın insan erkek, kadın ve çocuk bu olay sonucunda öldürüldü.

Maymana halkı Delaver Han önderliğinde birkaç yıl Abdurahman'a baş eğmedi. Bu durumu ortadan kaldırmak için Abdurahman Belh valisi Serdar Muhammed İshak Han'ı büyük bir orduyla Delaver Han'ın üzerine gönderdi. Serdar Muhammed Han çok savaştı düşmanler şehri ele geçiremedi. Ama çok zulüm ve baskı nedeniyle Delaver Han teslim olmak zorunda kaldı. Düşman hile yapıp Kuran-ı Kerim üzerine mühür basıp Delaver Han'a gönderdi. Delaver Han teslim olduktan sonra onu ve tüm ailesini Kabil'e

[12] Yarkin, *Afganistan Özbeklerinin Tarihinden Yapraklar*, 114.
[13] Âmini, 27.

götürdü. Delaver Han'ı anında şehit ettiler. Ailesini ise Kabil'de yıllarca gözaltında sakladılar.[14]

Emir Abdurahman Han'ın merkezîleşme politikası, Afganistan'ın Peştunlaştırılması amacı ile yapılan faaliyetler Güney Türkistan'da Peştun nüfusunu artırmakla kalmamış, etnik grupların yeni siyasi sistemden tasfiyesini de beraberinde getirmiştir. Bu katı tutumlar uzun vadeli olmuş, iktidar mücadelesi 1990'lara kadar sürmüştür. Peştunculuk Afgan ulusal kimliğini üstün olarak görmekte ve bu tez eğitim sisteminde de açıkça belirleyici bir rol oynamaktadır. Diğer etnik grupların ülkenin tarihine ve kültürüne yapmış oldukları katkılar bir zenginlik olarak görülmemiş, bu çalışmalar hem küçümsenmiş hem de yasaklanmıştır. Kendi dilleriyle eğitim görmeyen Özbek ve Türkmenler siyasetten de mahrum bırakılarak sadece tarım ve hayvancılıkla uğraşmak zorunda kalmışlardır. 1979 yılında Sovyet Rusya Afganistan'ı işgal etmiş, 10 yıl boyunca orada kalmıştır. Rusları ülkeden çıkarmak için ülkedeki çeşitli etnik gruplar birleşerek Ruslara karşı galibiyet kazanmışlardır. Rus yönetimi Afganistan topraklarından ayrıldıktan sonra bu kez ülkede etnik gruplar arasında iktidar savaşları başlamıştır. Komünist rejimin çökmesi ve ardından başlayan iç savaş, Afganistan toplumu içindeki etnik gruplar arasında daha da kutuplaşmaların meydana gelmesine ve Afganistan'ın bütünlüğünü koruyamamasına neden olmuştur. Bundan sonra Özbekler siyaset sahnesine ancak 1992 yılında, Afganistan İslam Devleti'nin kurulmasından sonra girebilmiştir.[15]

Rus İmparatorluğu Türkistan'ı adım adım işgal ederek güneye doğru ilerlerken Hindistan'da bulunan İngiliz İmparatorluğu'nun işgal kuvvetleri de kuzeye doğru ilerlemiştir. Böylece Güney Türkistan'da karşı karşıya gelen İngiltere ve Rusya bu coğrafyada uzun süre çatışmış sonunda Afganistan'ı tampon bölge olarak kullanmışlardır. Kuzeyi Türkistan, güneyi de Peştunistan ve Beluçistan'dan koparılarak oluşturulan Afganistan Devleti, Peştun idaresine bırakılmıştır. Ruslar ve İngilizler tarafından çizilen bu sınırlar Afganistan'da bugüne dek devam eden istikrarsızlığın önemli nedenlerinden biri olmuştur. Bu kaotik durumdan en fazla zarar gören unsulardan biri de Afganistan Türkleri olmuştur. Afgan Kralı Emanullah Han'ın 1919-1929 yılları arasındaki iktidarda bulunduğu dönemi hariç Türkler, Afganistan'da ciddi

[14] Katib Fayiz, II, 264-265.
[15] Firuz, 4.

sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bilhassa Afgan Kralı Emanullah Han'ın 1929'da devrilmesinin ardından sırasıyla Habibullah Kalakanî, Nadir Şah, Zahir Şah, Davut Han ve Marksist Nur Muhammed Tarakî iktidarları dönemlerinde Türklere yönelik asimilâsyon politikaları uygulanmıştır. Bu çerçevede Peştunlar, Türklerin bölgelerine yerleştirilmiş, böylece Türklerin daha rahat kontrol ve asimile edilecekleri düşünülmüştür.[16]

Türkçe, resmî dairelerde yasaklanırken, Türkçe konuşanlar resmi makamlarda dışlanmıştır. Türk tarihi ve kültürel varlığı mevcut yönetimlerce örtülmeye çalışılmıştır. Fakat tüm bunlara karşın dil ve kültürlerini muhafaza eden Afganistan Türkleri, siyasi ve kültürel varlıklarını devam ettirebilmiştir. Sovyetlerin 1988'de Afganistan'dan çekilmesinin ardından Özbek ve Türkmenlerin yaşadıkları Kuzey Bölgesinde silahlı kuvvetlerinin oluşturulması ile kuzeyde Afganistan Millî İslâmî Hareketi kurulmuştur. Bu hareketin liderliğini ise General Raşid Dostum üstlenmiştir. Ancak 1996'da iktidara gelen Taliban'ın, 1997'de Türklerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelere girişiyle Afganistan Türkleri yeni bir belirsizlik dönemine girmiştir. Taliban, Afganistan'ın bütününde olduğu gibi, Afganistan Türklerinin yaşadıkları bölgelerdeki eğitim kurumlarını kapatmış, ''*Türkmenler Türkmenistan'a; Özbekler Özbekistan'a, Hazaralar kabristana gitmelidir*'' retoriğiyle hareket ederek, Türklere yönelik baskı ve tecrit politikaları izlemiştir.

11 Eylül saldırılarının ardından 2001'de ABD'nin Afganistan'ı işgaliyle başlayan süreci kendileri için bir fırsat olarak gören Taliban karşıtı Kuzey İttifakı ciddi askerî başarılar elde etmiştir. General Dostum liderliğindeki Türkler, Afganistan'ın yeniden inşası sürecinde Afganistan Türklüğü için önemli kazanımlar elde etmiştir. Ancak 2004'de yapılan seçimlerde iktidara gelen Karzai, General Dostum'u devre dışı bırakarak, Afganistan Türkleri arasındaki birlikteliği parçalamaya çalışmıştır. Karzai Hükümeti'nin Peştun ağırlıklı siyaseti ülkedeki ikinci büyük etnik grup olan Türkleri dolaylı olarak saf dışı bırakmaktaydı.[17]

[16] Hakan Boz 01-02-2013, http://guneyturkistan.wordpress.com/2013/08/06/dunden-bugune-afganistan-turkleri/ (05/11/2014)
[17] Hakan Boz 01-02-2013, http://guneyturkistan.wordpress.com/2013/08/06/dunden-bugune-afganistan-turkleri/ (05/11/2014)

Devletin gayrimilli politikaları ve zulümleri nedeniyle Türklerin çoğu kendi ana dillerinde eğitim görmemişler, okuma ve yazmayı kendi dillerinde öğrenememişlerdir. Onlar ana dilinden başka Farsça, Peştuca gibi dillerde okumak zorundadırlar. Basın, radyo, televizyon gibi şeylerin dışında tutulmuşlardır. Birkaç seneden beri Afganistan Türklerine özgürlük verilmiştir. İlkokul öğrencilerine ana dillerinde seçmeli ders verilmektedir. Üniversitelerde Dil ve Edebiyat bölümünde herkes ana dilinde eğitim alabilmektedir.[18]

Afganistan'ın bugünkü durumuna baktığımızda baskı altında olmasına rağmen Türklerin şimdiki lideri Genral Raşid Dostum Devletin ikinci adamı yani Afganistan Cumhurbaşkanının sağ kolu olmuştur. 2014 yılı seçimlerinde zafer kazanmış, Afganistan yani Güney Türkistan Türklerini yeniden özgürlüğüne kavuşturmuştur.

II. AFGANİSTAN TÜRKLERİ

Türkistan'ın güney kısmı Afganistan sınırları içinde kalmaktadır. Bu nedenle Afganistan'ın kuzeyi eski bir Türk yurdu olan Türkistan'ın doğal bir parçasıdır. Bu nedenle Afganistan tarih boyunca Türkistan hareket alanı içinde kalmış ve Türk tarihi devirlerinde Türk hâkimiyetine girmiştir. Bu nedenle Türk kültürünün önemli izlerini taşımaktadır. Afganistan ile Türklerin ilgisini daha Andronova çağına yani M.Ö. 1. binin başlarına kadar götürmek mümkün ise de tarihi kaynaklar bu ilginin ancak M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren söz konusu edilebileceğini kesin olarak ortaya koymaktadır. Önce ünlü Hun hükümdarı Mao-tun'un önünden batıya; İli, Çu, Narin Nehirleri havzasına çekilen, bu arada kısmen Afganistan'a da giren Yüeçiler, M.Ö. 2. yüzyılda Maotun'un oğlu Giyük (Güyük) Kağan'ın taarruzları sonucunda büyük ölçüde Afganistan'a çekilmiştir. Bugün genellikle Türk kültür dairesi içerisinde bir topluluk olarak görülen Yüeçillerin büyük bir kısmının Issık Göl civarını terk ederek Soğdiana üzerinden bugünkü Afganistan'daki Tahia'ya gelip yerleşmeleri bölge ve Türk tarihi açısından önemli bir husustur.[19]

Afganistan'daki Türk varlığı M.S. 50'den itibaren Sakalardan başlayarak Hindistan Babür İmparatorluğu'na kadar uzanan zaman diliminde Kuşhanlar, Ak-

---

[18] Yarkin, *Afganistan Özbeklerinin Tarihinden Yapraklar*, 68.
[19] Fuat Uçar, *Geçmiş-Günümüz ve Geleceğin Türk Dünyası,* IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, 527-528.

Hunlar, Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Harezmşahlarla devam etmiştir. Bu şekilde birçok Türk devletleri bu topraklarda hüküm sürmüşlerdir. Bugünkü Afganistan'da Peştunlar, Tacikler ve Türkler yaşamaktadırlar. Afganistan'da günümüzde Özbek, Halaç (Gılzay), Hazara, Türkmen; Güney Türkistan'da ise Özbek, Kazak, Karakalpak, Kırgız, Kızılbaş, Türkmen ve Afşar Türkleri olmak üzere çeşitli Türk gruplar yaşamaktadır.[20]

Afganistan Türkleri, bugün çoğunlukla Afganistan'ın kuzeyinde yani Güney Türkistan'da yaşamaktadırlar. Nüfusları 9 milyonun üzerindedir. Afgan Türkistanı, Katagan ve Türkistan olmak üzere iki bölgeye ayrılmaktadır. İsmini Özbek aşiretinden alan Katagan bölgesinin merkezi Kunduz ve Türkistan'ın merkezi ise Şıbırgan'dır.[21] Türkistan bölgesi; Hicri 1302 yılında, Emânullah Han zamanında da Türkistan adı ile anılmıştır. Bu yıla ait (نظامنامۀ ملکی) "Nizamnâme-yi Mülkî" adlı yasada bu topraklar, Türkistan adıyla anılmıştır.

Tarihte ise Türklerin Timurlular ve Babürlülerden önce de günümüz Afganistan sınırları içinde kalan Kabil, Herat, Gazne, Pervan ve Kapisa (Kapasa) bölgelerinde yaşadığı biliniyor. Bunlar, zaman geçtikçe bu bölge halkının etkisi altında kalarak kendi ana dillerini yani Türk dilini unutmuşlardır. Bugün bahsi geçen bölgelerdeki Türkler Tacik veya Peştun dilini konuşmaktadır. Sadece yaşadıkları bölgelerin ismi Türkçe olarak kalmıştır.

Gazneliler, Halaçlar, Babür Şah ve Babür Şah'ın torunları zamanında ve bunlardan önce Hindistan'a göç eden Türklerin dilleri hatta renkleri değişmiştir. Bazı bilimadamları, Afganistan Hazaralarının dış görünüşleri, gelenekleri ve başka adetleri Türklere çok benzediği için onların Türklerin ve Moğolların birleşmesi neticesinde meydana gelen bir kavim olduğunu idda etmektedirler. Örneğin, Hüseyin Ali Yezdâni Hazaraların Tarihi Hakkında Araştırma (پژوهیش در تاریخ هزاره ها) adlı eserinde Hazaraların, Özbekler ve Türkmenler ile ortak dededen geldiklerini söylemektedir.[22]

Ekim Devrimi'nde, çoğu Müslüman olan Özbek, Tacik, Kazak, Kırgız Türkmen gibi Türk kavimleri Orta Asya'dan Afganistan'a göç etmişlerdir. Afganistan'ın kuzeyinde (Güney Türkistan) ve Kabil'de yaşamışlardır. Bir müddet sonra bir kısmı

[20] Uçar, 528.
[21] Firuz, 3.
[22] Ali Yezdâni Hüseyin, پژوهیش در تاریخ هزاره ها (*Hazaralar Tarihi Hakkında Araştırma*), Meşhad Tahran 1385, 13.

Helmend (هلمند), Çahânsor (چخانسور) gibi vilayetlerde yaşamak zorunda kalmışlardır. Bu göçmenler edebiyat, kültür, sanat, el sanatları, ekonomi ve tarımsal bakımdan Afganistan halkının gelişmesinde çok tesirli olmuştur.[23] Ayrıca Uygur halkının çoğu değişik olaylar nedeniyle Doğu Türkistan bölgesinden Badeẖşan velayetinin Vâhan (واخان) ilçesinden Afganistan'a gelmişlerdir. Bunlar Kabil (کابل), Bedahşan (بدخشان), Kunduz (قندوز), Tahar (تخار) illerinde yaşamaya devam etmişlerdir.[24] Afganistan Türklerinin çoğu hâlihazırda Afganistan'ın kuzeyinde yaşamaktadırlar.

Afginastan Türklerinin kavimlere göre yaşadıkları coğrafyaya bakacak olursak: Türkmen kavimleri, genellikle Amu Derya'nın sahillerinde Tahar (تخار), Kunduz (قندوز), Belh (بلخ) ve Cüzcan (جوزجان) hatta Bâdgis (بادغیس) ve Herat (هرات) gibi illerde çok uzun zamandan beri yaşamakta ve halı dokumacılığı, hayvancılık, çiftçilik ve ticaret ile geçimlerini sağlamaktadırlar. Bunların bazıları hâlâ daha çadırlarda yaşamaktadırlar. Kırgızlar çoğunlukla Bedahşan (بدخشان) ilinin Pamir Dağları'nda yaşamaktadırlar. Bunlar genellikle avcılıkla uğraşmaktadırlar. Afşar Türklerinin bir kısmı ise Kâbil (کابل) ve Herat (هرات) şehirlerinde yaşamaktadırlar. Bunların bazıları hâlâ Türkçe konuşmaya devam etmektedir. Herat (هرات) velayetinin Zindecan (زنده‌جان) gibi bazı ilçelerinde Türkler çok eski zamanlardan beri yaşamaktadırlar ve Türk dillerinden biri ile konuşmaktadırlar. Kızılbaş Türklerinin çoğu Kâbil (کابل), Herat (هرات), Mezarışerif (مزارشریف), Kandahar (قندهار), Gazne (غزنی) ve Afganistan'ın başka illerinde yaşamaktadırlar. Tarihçiler Kızılbaşların büyük kısmının Timurlular ve Safeviler zamanında ve bazılarının da bu devletlerden önce geldiklerine işaret edip Fars (Deri) dilini konuştuklarını kaydetmektedirler.

Aymak Türklerinin çoğu Farsça (Derice) konuşmaktadırlar. Aymak Türkleri, Afganistan'ın Kuzeybatısında ve kuzeydeki dağlık bölgelerde yaşamaktadırlar. Bunlar çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşmaktadırlar. Afganistan'ın Derzab (درزاب) ve Saripul (سرپل) gibi bazı il ve ilçelerinde Hulkanî denilen bir kavim yaşamaktadır. Bunların bazıları Özbekçe ve bazıları da Derice konuşmaktadırlar. Bunların büyük kısmı

---

[23] Yarkin, *Afganistan Özbeklerinin Tarihinden Yapraklar*, 62.
[22] Yarkin, *Afganistan Özbeklerinin Tarihinden Yapraklar*, 63.

Özbekçe konuşur. Dr. Vahidî 'Hulqanî' kelimesinin İlhanî (ایلخانی) kelimesinden geldiğini ve bunların aslen Türk olduklarını söylemektedir.[25]

Afganistan Türklerinin çoğu Sünni'dir. Sadece Afşar (افشار) ve Kızılbaş (قزلباش) Türkleri Şiî'dirler. Türkler çoğunlukla Taciklerle kız alıp vererek akrabalık kurmuşlardır. Peştularla çok az; fakat Hazara, Afşar ve Kızılbaşlar gibi Şii Türkler ile mezheplerinin farklılıklarından dolayı hiç akrabalık bağı kuramamışlardır.

Afganistan Türkleri yaşanan savaşlar nedeniyle kendi ülkelerinden başka ülkelere göç etmişlerdir. Afgan Kazaklarının hemen hemen hepsi Kazakistan'a veya Türkiye'ye göç etmişlerdir. Afgan Kırgızlarının büyük çoğunluğu Afganistan'da yaşarken bir kısmı da Türkiye'ye göç etmişdir. Afganistan'daki Özbeklerin ve Türkmenlerin büyük bir bölümü Türkiye, Pakistan, Suudi Arabistan ve Orta Asya'nın başka ülkelerine hatta Avrupa ve Amerika ülkelerine göç etmişlerdir.

Özbekler başta olmak üzere diğer Türk halkları Afganistan'da önemli bir nüfusa sahiptir. Afganistan'da yaşayan Türklerin sayısı resmî olarak tespit edilmemiş, yalnızca birtakım tahminler de bulunulmuştur. Türkler, genellikle Afganistan'ın kuzeydoğu ve kuzeybatısında yani Bedahşan (بدخشان), Tahar (تخار), Kunduz (قندوز), Bağlan (بغلان), Semangan (سمنگان), Belh (بلخ), Saripul (سرپل), Cüzcan (جوزجان), Faryab (فارياب), Badğis (بادغيس), Herat (هرات) ve bir kısmı ise Kabil (كابل), Kandahar (قندهار), Pancşir (پنچشير), Pervan (پروان), Kapisa (كاپيسا) gibi şehirlerde ve Bamiyan ilinin bazı bölgelerinde yaşmaktadırlar.

Birkısmı Çin Tibet'inden gelip buralara yerleşen Hazaraların büyük kısmı, yani Hazara Karluk, Hazara Nayman, Hazara Tatar, Hazara Türkmen, Hazara Çağatay adıyla anılan aşiretler, Türk asıllılardır. Hazaraların konuştuğu Farsçanın içinde Türkçe kelimelerin oranı çok yüksektir. Hazaralar çoğunlukla, hamallık, çobanlık, lağımcılık gibi işlerle meşguldür ve çoğunluğu hâlihazırda hayvancılıkla uğraşır, geçimlerini bu yolla temin ederler.[26]

Farsça konuşan yukarıdaki Türk kabileleri dışında Peştu dilini konuşan Türk kavimleri de vardır. Kandahar (قندهار), Paktiya (پکتیا) ve Gazne'deki (غزنه) Moğul

[25] Yarkin, *Afganistan Özbeklerinin Tarihinden Yapraklar*, 64.
[26] Uçar, 528-529.

Türkleri, Karabağ Türkleri, Zavul Türkleri ile Herat'ta yaşan Kıpçak Türkleri Peştuca konuşurlar.

Pamir eteklerindeki Bedahşan'dan başlayıp Bağrisi'ye kadar uzanan çok geniş bir bölgede yaşayan Kırgız, Kazak, Özbek, Tatar, Uygur ve Türkmen gibi Türk boyları ise yalnızca Türk dili konuşurlar. [27]

Afganistan'daki en kalabalık Türk grubu olan Özbekler, diğer Türk toplulukları gibi Afganistan'ın kuzeyinde, yani Güney Türkistan'da yaşarlar. 16. yüzyıldan itibaren bölgeye hâkim olmaya başlayan Özbekler, kurdukları Şeybani Devleti ile Hukant, Astrahan, Mangit, Buhara ve Hive Hanlıkları aracılığıyla 19. yüzyıla kadar buradaki hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir.

Özbekler; başlıca Herat (هرات), Bala Murgap (بالامرغاب), Maymana (میمنه), Şıbırgan (شبرغان), Seripul (سرپل), Akça (آقچه), Mezarişerif (مزارشریف) gibi şehir merkezlerinde yaşamaktadırlar.

Özbek aşiretleri hakkında bilim adamlarının kesin bir fikri yoktur. Özbeklerin; Haniyukov (خانیکوف) 94, Horşekin (خورشکین) 92 ve Logo Faith (لوگو فیت) ise 102 aşiretten oluştuğunu savunmaktadır. Bununla birlikte Zeki Velidi Togan ve Muhammed Yakub Vahidi Cüzcani ise 92 aşiretten meydana geldiğini ifade ederler. [28]

Zeki Velidi Togan Bugünkü Türkistan adlı eserinde Özbeklerin 92 baw[29]dan (باو) mürekkep olduğunu söyler.

Muhammed Yakup Vahidi bu 92 aşiretin isimlerini şöyle sıralamaktadır. Ming (مینگ), Yüz (یوز), Kırk (قرق), Ö'ng (اونگ), Öngecet (اون گیجیت), Celayir (چلایر), Seray (سرای), Hitay (خطای), Kıpçak (قپچاق), Nayman (نایمان), Çakmak (چقماق), Ormak (اورماق), Tuvadek (توادق), Bastan (بستان), Semer çık (سمرجیق), Kalmak (قلماق «قلموق»), Karluk (قارلوق), Arlat (ارلات), Kattagan (قته غان، قطغن), Argun (ارغون), Barlas (برلاس), Butiya (بوتیای), Katigas (کینه گس), Keluçı (کیلاجی), Boyrak (بویراک), Uyrak (اویراک), Kiyat (قیات), Kongrat (قونغورات، قونغیرات), Kangili (قانغلی), Öz (اوز), Culaci (جولاجی), Cusulacı (جوسولاجی), Keçi (قچی), Otarçi (اوتارچی), Fuladçı (فولادچی), Ceyot (جیوت، جویوت), Cit (جیت), Helcut (هل جوت، چیل جویوت), Buyazıt (بویازت، بوی ماووت), İmavut (اوی، ایماوت

[27] Uçar, 529-530.
[28] Yarkin, *Afganistan Özbeklerinin Tarihinden Yapraklar*, 64.
[29] Baw (باو) aşiret demektir.

(ماووت), Kerayit (کرائیت), Bagan (باغان), Engit (انغیت), Tengit (تنغیت), Mengit (منغیت), Murkat (مرکت), Mesed (مسد), Berkut (برقوت), Kiyat Oklan (کیات اوکلان), Alçın (آلچین), Kari (قاری), Karib (غریب), Şıbırgan (شبرغان), Kışlık (قیشلیق), Türkmen (تورکمان), Durman (دورمان), Kayin (قاین), Tam (تام), Remdan (رمدان), Miten (میتن), Uyşun (اویشون), Buse (بوسه), Hafız (حافظ), Kırgız (قیرغیز), Tatar (تاتار), Backer (باجقر), Sılduz (سلدوز), Kilvay (قیلوای), Vecer (ووجر), Curat (جورات), Buday (بودای), Oğlan (اوغلان), Agır «آغیر»(اغر), Korlavut (کورلاوت), Kor (کور), Çinbay (چین بای), Mehdi (مهدی), Çelkaş (چلکش), Uygur (اویغور), Nikoz (نیکوز), Kerasas (قراساس), Tuşlub (توشلوب), Yabu (یابو), Tagil (تارغل), Kahşat (قهات), Şuran (شوران), Şerin (شیرین), Tume (تمه), Behrin (بهرین), Kiray (کرای) ve Sahtiyan (سختیان).[30]

Devletin millî politikaları ve anti-demokratik uygulamaları nedeniyle Türklerin çoğu ana dillerinde eğitim görmemişlerdir ve okuma yazma bilmemektedirler. Ana dilleri yerine Farsça ve Peştuca gibi dillerde eğitim almak zorundadırlar. Eskiden yerli Türk halklarının dilinde neşriyat yapılmamakta ve radyo-televizyon gibi kitle iletişim araçlarında bu diller kullanımamaktaydı. Ancak şu anda temel eğitimde dokuzuncu sınıfa kadar öğrencilere Özbekçe seçmeli bir ders olarak okutulmakta, üniversitelerde yerli halkların dilleriyle ilgili bölümler açılmakta ve kitle iletişim araçlarında Özbekçe ve Türkmence gibi Türk dillerinde yayın yapılmaktadır.[31]

III. AFGANİSTAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ

Türk-Afgan münasebetleri oldukça eski bir tarihe dayanmaktadır. Hatta bu iki ülke arasındaki ilişki bir bakıma Türklerin Orta Asya'daki yaşayışlarına kadar uzanmaktadır. O dönemde bugünkü Afganistan önemli bir ticari geçit yolu üzerinde bulunuyordu. Gazneliler ve Büyük Selçuklular döneminde Afganistan, Türkler için önemli yerleşme merkezlerinden biri olmuştur. İlişkiler Anadolu Selçuklu Devletinin kurulmasından sonra da devam etmiştir. Dinî ve kültürel esaslara dayanan ilişkiler, 19. yüzyıla kadar sürmüştür. Ama Türkiye ve Afganistan ilişkileri resmî şekilde Mustafa Kemal Atatürk zamanında gerçekleştirilmiştir.

[30] Yarkin, *Afganistan Özbeklerinin Tarihinden Yapraklar*, 45.
[31] Yarkin, *Afganistan Özbeklerinin Tarihinden Yapraklar*, 68.

Türkiye Afganistan ilişkilerinin Osmanlı İmparatorluğu devrindeki durumuna bakılacak olursa bu bağlamda ilk zikredilmesi gereken Afganistan'da cuma hutbelerinin hilafeti de temsil ettikleri için Osmanlı padişahları adına okutulmasıdır.

20. asrın başlarından itibaren ise Türkiye-Afganistan ilişkilerinin gelişmesinde İstanbul'da tahsil görmüş olan Mahmut Tarzî'nin faaliyetleri kayda değerdir. Afganistan'da modernleşme hareketlerini ilk kez başlatan Mahmut Tarzî, aynı zamanda Sultan II. Abdülhamid'e kırgın olan bir grup Türk aydınını da Afganistan'a götürür. Tarzî'nin yakınlaşmayı pekiştiren bu hareketlerinin ardından I. Dünya Savaşı sonunda Cemal Paşa'nın da Afganistan ile bağları geliştirecek bir dizi faaliyeti görülür.[32]

Cemal Paşa'nın bu faaliyetleri sonucunda nihayet TBMM hükûmeti ile Afganistan hükûmeti arasında 1 Mart 1921'de ilk Türk-Afgan ittifak anlaşması Moskova'da imzalanmıştır. On maddeden oluşan antlaşmanın birinci maddesinde Türkiye devleti, Afganistan'ı tam anlamıyla tanımayı taahhüt etmiştir. Sözleşmenin sekizinci maddesindeyse Türkiye'nin Afganistan'a öğretmen ve subay göndereceği ve bu grubun beş sene boyunca Afganlıların eğitimi hususuna yardımcı olacağı, Afganistan Devleti istediği takdirde yeni bir grup daha gönderilebileceği bildirilmiştir[33].

Medine Müdafisi Fahrettin Paşa'yı Kâbil'e elçi tayin eden Türk hükûmeti, Müslüman şark milletlerinin kalkınması ve kuvvetlenmesi için elinden geleni yapmaya çalışmıştır. 1 Mart 1921 Türk-Afgan antlaşmasına göre taraflar birbirlerinin istiklalini tanımayı kabul ediyor aynı zamanda Buhara ve Hive devletlerinin de istiklâllerini tanıyorlardı. Öte yandan 28 Şubat 1921 Sovyet-Afgan Antlaşmasına göre de Afgan ve Sovyet hükûmetleri bütün şark milletlerinin hürriyet ve istiklâllerini kabul ediyor, Buhara ve Hive gibi Müslüman devletlerin de istiklalini tanıyordu. Ancak Sovyetler yazılı antlaşmalara uymayarak başta Azerbaycan Demokrat Cumhuriyeti'ni, Buhara ve Hive Hanlıklarını çarlık Rusya'sından sonra ikinci defa ilhak etmişlerdir. [34]

Atatürk, Millî Mücadele bittikten sonra bu ülkelerin Türkiye'nin yanında yer almaları için ilk önce Afganistan ile münasebet kurma ihtiyacı hissetmiştir. Afganistan ile dostane ilişkiler içine girilmiştir. Türkiye'yi ziyaret eden Afganistan Kralı

---

[32] Kalafat, 17

[33] Aliye Yılmaz, "Amanullah Han'ın Islahatları ve Atatürk", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, Sayı: 21, 155-165.

[34] Kalafat, 17.

Emanullah Han, Atatürk'ün ülkesine kazandırdıklarından çok etkilenmiş, Atatürk'ü kendisine rehber edinmiştir. Türkiye Afganistan'da orduyu modernleştirmek, maarifi geliştirmek ve ıslahatların gerçekleştirilmesi için yardımda bulunmuştur.[35]

Türk-Afgan Antlaşması, Türkiye için de önemliydi. Bu antlaşma Ankara Hükûmeti'nin hukuki olarak yapmış olduğu ilk uluslararası siyasi antlaşmadır. Diğer yandan sömürgeciliğe ve emperyalizme karşı iki devlet arasındaki ilk ittifak antlaşmasıdır. İngiltere'ye zarar verecek Ortadoğu'daki her hareket Türkiye'nin lehine idi. Bir süre sonra Sultan Ahmet Han da ilk Afgan elçisi olarak Türkiye'ye geldi. Eski Medine müdafisi Fahrettin Paşa da Kâbil'e ilk Türk elçisi olarak atandı. Sultan Ahmet Han'ın başında bulunduğu Afgan elçilik heyeti Türkiye'ye geldiği ilk günlerde 2. İnönü Muharebesi de kazanılmıştı. Ahmet Han, Türkiye'ye gelişinden ve bu zaferden duyduğu sevinci bildirmek için Mustafa Kemal'e bir kutlama mesajı yolladı. Anadolu millî hareketi Afganistan'da pek derin ve iyi bir etki bırakmıştır. Afganlılar Türk Millî Mücadele'sini İslam dünyasının kurtuluşunu sağlayacak öncü niteliğinde görüyorlardı[36].

İki ülke arasındaki kültürel ve ekonomik yardımlaşma antlaşmaları 1965, 1972, 1976 ve 1993 yıllarında imzalanmıştır ki bu antlaşmalar kapsamında 500 öğrenci 1994 ve 1997 yıllarında Türkiye'ye eğitim için gönderilmiştir.[37]

Afganistan'ın modern eğitim sistemine ulaşmasında Türkiye Cumhuriyeti'nin büyük katkısı vardır. Cumhuriyetin ilk yıllarında Atatürk öğretim üyelerini Afganistan'a göndermiştir. Afgan Millî Eğitimi'nde uzun yıllar çalışan Türk öğretim üyeleri modern eğitim sistemini kurmuştur. 1923 ile 1960 yılları arasında Türk öğretim üyeleri Afganistan devlet kurumlarında çok değerli eserler bırakmışlardır. Afgan Millî Eğitiminde müsteşar olarak çalışanlar "Prof. Dr. Hasan Vasfi MENTAŞ, Prof. Dr. Emin Ali ÇAVLI, Prof. Dr. İsmail Hikmet ERTAYLAN, Prof. Dr. Ethem MENEMENCİOĞLU" gibi isimler Afgan eğitim seviyesinin yükselmesine yardımcı olmuşlardır.[38]

---

[35] Kalafat, 18.
[36] Aydın Can, *Atatürk Dönemi Türk –Afgan İlişkileri*, Ç.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Okutmanı, s. 3-4 (makale şeklinde)
[37] http://www.afdiplomacy.af/world/1105.html#.VHChYMnqXIU 23/11/2014 (آشنایی با ترکیه و پیشین)
[38] Firuz, 6.

Kâbil'de modern bir bina Ali Abad'da sağlık hizmetleri için Hicri 1310 yılında Refik Kemal Bey tarafından tamamlanmıştır ve bu binanın adını da Refiki Santurum koymuşlardır. Refik Kemal Bey Atatürk'ün özel doktoru olmasına rağmen Atatürk, onu Kâbil'e göndermiştir ve Kâbil'de tıp fakültesinin ilk kurucusu olmuştur. Bu anlaşmalardan sonra Türkiye, Afganistan askerlerinin modern eğitim görmeleri için Mustafa Kemal Atatürk ve Cemal Paşa gibi komutanların gönüllü olan subaylarını Afganistan ordusunun eğitim ve öğretimleri için göndermiştir.

ABD'nin 2001 eylülünde Afganistan ile askerî antlaşma yapması üzerine Taliban rejimi yıkıldı. NATO'ya bağlı olan ülkeler, ABD'nin başkanlığında terörle mücadeleye destek amacıyla başkent Kabil'de 39 ülkeden oluşan Uluslararası Güvenlik Destek Gücü'nü (İSAF) kurdu. Türkiye İSAF'ta en aktif faaliyet gösteren ülkeydi. 2002 yılında İSAF komutanlığını Türkiye'nin devralmasında, General Hâkim Paşa önderliğinde Afganistan Cumhurbaşkanı Hamit Karzai'nin fermanı etkili olmuştur. Kâbil Devlet Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin bünyesinde Türkoloji bölümü de 2006 yılında açıldı[39]. 2014 yıllında Cüzcan Üniversitesinde de Türkoloji bölümü açıldı. Şu anda burada Özbek ve Türkmen dilleri yanında Türk Dili ve Edebiyatı dersleri de verilmektedir.

[39] Firuz, 7.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİL BİLİMİ VE BÖLÜMLERİ

Dil, insan topluluklarının tarihî tekâmül sürecinde sosyal bilinç mahsulü olarak ortaya çıkan maddi, manevi ve kültürel zenginliğinin ifadesi olan mürekkep bir sistemdir. Dilin tabiatını, mahiyetini, toplumda tuttuğu yeri, iç mekanizmasını ve çalışma prensiplerini teorik olarak anlamaya çalışırken; onu tarif ederken şüphesiz çeşitli bakış açıları geliştirmek gerekir. 1. Cümle bakımından dil, sosyal önemi itibarıyla şahıslar arasındaki en önemli iletişim aracı; haber ulaştırma, saklama ve alma vasıtasıdır. 2. İç kuruluşu bakımından dil, çeşitli unsurlar ve onların kendi içinde olan münasebetlerini sağlayıcı kaideler birleşimidir. 3. Sürekliliği bakımından dil, cemiyet üyelerinin genel faaliyet ürünü olup konuşma seslerinin kalıcı ve belirli anlamlar dâhilinde birleşmesi neticesinde ortaya çıkar. 4. İletişim kurumuna göre dil, anlam taşıyıcı kodlar topluluğudur. Yukarıda ifade edilenlerdilin, doğrudan deney yoluyla anlaşılamayacak sosyal bir hadise olduğunu gösterir. Dil, fikri şekillendirme ve ifade sürecine hizmet edecek unsurları taşıyan ve bu unsurların kendi içinde birleşmesini belirleyen kaideler toplamıdır. Toplum üyelerinin zihninde yaşayan bu sistem, topluluk üyelerince çevrelerinden öğrenilir.

Söz, ise dil sisteminde var olan birim ve kaidelerin konuşma kabiliyeti temelinde bir şahıs tarafından iletişim amacıyla ortaya çıkarılmasıdır.

Dilin ömrü onu yaratan halkın ömrü kadardır. Dilin işletilme dairesi oldukça geniştir. Dil daima zenginleşmeye müsait sınırsız bir bünyeye sahiptir.

Söz ise kısa süreli ve bireyle sınırlı bir perfomanstır. Bireyin dili sözlü veya yazılı bir şekilde (roman, şiir, dram) kullanmasıyla ortaya çıkan bir üründür. Dil ve söz arasındaki diyalektik ilgiyi aşağıdaki gibi genellemek mümkündür:

1. Dil, toplumun üyeleri arasında iletişime imkân tanıyan ve kuralları aynı toplumca belirlenmiş sistemdir. Söz ise bireyin bu sistemi düşüncelerini ifade etmek üzere kullanması neticesinde ortaya çıkan performanstır.
2. Dil, toplumsal söz ise bireysel bir faaliyettir.
3. Dil, uzun süreli bir faaliyettir. Söz, kısa süreli bir faaliyettir.

4. Dilden yararlanma imkânı, değişk durumlar ile mukayyet değildir. Sözün üretilmesi ise bütünüyle anlık olaylar ile bağlıdır.

5. Dil birlikleri miktaren sınırlıdır; söz birlikleri ise sınırsız, devamlıdır.

6. Dil sabit (statik) bir hadise söz ise devamlı sürekli yeniden şekillenen (dinamik) bir hadisedir.

İnsan dili dediğimizde, öncelikle konuşma organları vasıtasıyla üretilen seslerin sözcük ve cümle meydana getirmek üzere bir araya getirilme işlemi anlaşılır. İnsan dilini araştırarak ilmî tetkiklerde bulunan dil bilimi, dili hem teorik hem de amelî bakımdan geniş mikyasta inceler. Özbek dil bilimi ise, işte bu zeminde (dil bilimi zemininde) ayrı, müstakil şekilde değerlendirilen bir bilim kabul edilir. Demek ki Özbek dil bilimi Özbek dilini ilmî bakımdan inceleyen müstakil bir alandır.

İnsan dilinin gösteren ve gösterilen boyutları vardır. Dilin gösteren boyutu; fonetik, morfolojik, sentaktik açılardan değerlendirilir. Yani dil işte bu sistemler (vasıtalar) yoluyla gösterenlerini oluşturur. İnsan dilinin gösterilen boyutu ise bu sesleri ve biçim birimleri, ses ve söz dizimi ilkelerine göre zihninde bir araya getirerek oluşturduğu birimlerle dış dünyadaki gerçeklik arasında ilişki kurarak anlamlandırmasıdır. Demek ki ses, ek, kelime, tamlama ve cümle dilin göstren boyutunu; bu unsurlar yardımıyla oluşturulan birimlerin anlamlandırılması ise gösterilen boyutunu ifade eder.

1.1. GENEL DİL BİLİMİ (عمومی تیلشناسلیک)

Genel dil bilimi çok geniş bir alandır; onda dünya dillerinin en genel bilgileri, dillerin meydana çıkması, özellikleri, dillerin kendi içlerinde olan akrabalık meseleleri, dillerin değişmesi, ses bilgisi, dillerin gelişme kuralları, terakki adımları, dillerin sınıflandırılmaları, dünya dilleri ve onların kendi içlerinde birbirine olan etkileri, benzer ve farklı yönleri, dillerin insan cemiyetinde tuttuğu yer gibi konular bu bölümde incelenmekte ve araştırılmaktadır. Böylece bu alanda dil biliminin temel meseleleri, bahis konuları, dil bilim mektepleri, tanınmış dil bilimcilerin öğretileri, dil bilimi akımları, dil bilimi alanında yapılan keşifler ve bilimsel izlenimler gibi konular ve meselelerden bahsedilmektedir. Genel dil biliminin tüm dil bilimi dallarının gelişmesine bağlı olduğunu ve onların gelişme yollarını belirlediğini de unutmamız gerek.

1.2. ÖZEL DİL BİLİMİ (خصوصی تیلشناسلیک)

Dil biliminin bu alanında belli bir dilin, örneğin Özbekçe veya istenen bir dilin tarih (tarihî dil biliminde), ses bilgisi (ses yapısı, fonetikte), lehçesi (lehçe biliminde), söz dağarcığı (lügavi birlikleri-leksikolojide), kelime türemesi (kelime türetme alanında), deyimleri (ibareleri, frazeolojide) ve şekil bilgisi (morfoloji), söz dizimi (sarf ve nahiv bölümünde) gibi meseleleri tetkik edilir. Dil bilimi esasen aşağıda ele alınacağı gibi çeşitli bölümlere ayrılır.

1.2.1. Ses Bilgisi (Rus. Fonetika / تاووشگه عاید)

Fonetik Yunanca “-phone” ‘ses’ (تاووش) kelimesinden alınmış olup sese ait bilgiler demektir. Fonetik konuşma seslerini tetkik edici dil alanı sayılır. Konuşma sesleri denildiğinde, insan konuşmasından yayılan (hâsıl olan) sesler anlaşılır. Malumdur ki bir cismin hareketi havayı titreştirir ve ondan ses ortaya çıkar. Tabiatta her türlü ses (hayvanlar, kuşlar, tabii hadiselerden türeyen sesler) var. Bunlar fiziksel seslerdir. Bunların gözden geçirilmesi fonetiğin görevi değildir. Fonetik her sesi değil, konuşma sesini inceler. Konuşma sesi akciğerden çıkan havanın ses tellerini titretip geçmesi, konuşma organlarının telaffuz esnasındaki faaliyeti sonucunda vücuda gelir. Seslerin hâsıl kılınması, telaffuzu, seslerin sınıflandırılması, fonetik kuralları, konuşmadaki fonetik gerçekleşmeler, telaffuz ve yazının kendi içindeki münasebetleri de fonetikte incelenir. Böylece, bu bölümde konuşma organlarının faaliyeti de gözden geçirilir. Boğumlama ve vurgu hadiseleri de dikkate alınır.

Kelimelerin anlamını değiştirmeye yarayan konuşma seslerine **fonem** denir. Ses birimi (fonem) konuşma seslerinin temel kısmı veya onun temelidir. Örneğin, *bå̊r* (بار) ‘var’, *bå̊r* (بار) ‘git’, *bėr* (بېر) ‘ver’, *bir* (بیر) ‘bir’, *bür* (بور) ‘dikenli tohum kabuğu’, *bor* (بۆر) ‘tebeşir’ sözleri sadece ***å̊* (آ), *ė* (اې), *i* (ای), *ü* (او), *o* (اۆ)** ünlüleri ile anlamca birbirinden ayrılır. *Bå̊ş* (باش) ‘kafa’, *bå̊ġ* (باغ) ‘bahçe’, *bå̊y* (بای) ‘zengin’, *bå̊l* (بال) ‘bal’ sözlerinin terkibindeki ***ş* (ش), *r* (ر), *ġ* (غ), *y* (ی), *l* (ل)** sesleri mezkûr sözlerin yazılması bakımından farklılaşması için hizmet edecektir. İşte bu ünlü ve ünsüz seslere*, ses birimi (foneme)* denir. Aynı zamanda, mezkûr sözler terkibindeki her bir ünlü ve ünsüz ses

birimi, konuşma azalarının boğumlanma-akustik (artikülasyon-akustik) faaliyeti mahsulü olarak vücuda gelen seslerdir. Geleneksel olarak konuşma sesleri diye ele alınan sesler (phone) dil biliminin *fonetik (ses bilgisi)* sahasına, *ses birimi (phoneme)* ise *ses bilimi (phonology)* sahasına dâhil olması bakımından da kendi içinde ayrılır.

Söz terkibinde anlam ayırmak için hizmet etmeyen konuşma sesleri ses birimi varyantları sayılır. Örneğin, *ḳol* (قول) 'el', *ortâḳ* (اۉرتاق) 'arkadaş', *ġozä* (غۉزه) 'koza' kelimelerinde dil arkası *o* (اۉ) ses birimi, *ördäk* (اۉردک) 'ördek', *örik* (اۉریک) 'kayısı', *tör* (تۉر) 'ağ' kelimelerinde ise dil önü *ö* (ۉ) ses birimi bulunmaktadır. Ama her iki durumda da *o* (اۉ) ses birimi anlam ayırmaya hizmet etmemektedir. Bu gibi seslere, ses biriminin varyantları veya ses birimsel değişke (allophone) demek mümkündür.

Harf: seslerin yazıdaki işaretidir. Ses, telaffuz edilir ve duyulur, harf ise okunur, yazılır. Ses, fonetik (ses bilgisi), harf ise ortografi (yazım/imlâ) bilmi tarafından araştırılır. Her iki bilimin ilkeleriyle bakıldığında Özbek dilinin bütün seslerini Arap alfabesinin karşılamadığı görülecektir. Ayrıca Özbekçenin imla kaidelerini Arap alfabesiyle tespit etmek de mümkün değildir. Zira büyük küçük harf ayrımının olmadığı Arap alfabesiyle Özbekçe özel isimlerin (şahıs isimleri, yer isimleri) baş harflerini büyük yazma imkânı olmadığı gibi günümüzde Afganistan'da yaşayan Özbek halkının günlük konuşma dilini de sesbilimsel ölçütlere göre yazmak ve incelemek mümkün değildir. Türkçe hecelerin Arap alfabesiyle gösterilmesinde ve incelenmesinde problemler vardır. Zira kelimeleri morfemlerine (anlamlı en küçük birim) ayırıp incelemek mümkün değildir.

Özbek yazısı, farklı aşamalardan geçerek günümüze gelmiştir. Bu yazının gelişimi Türkçenin en eski yazı sisteminden itibaren değişerek gelmiştir. Türkçenin eski yazılı ürünleri; 5-8 asırlarda Köktürk, Suġd (سغد), Uygur (اویغور) alfabeleriyle yazılırken İslam medeniyeti dairesine girişle büyük oranda Arap yazısı kullanılarak bugünlere kadar gelmiştir. Özbek dilinin son yüzyıldaki yazımı ise Arap ve Kiril alfabeleriyle gerçekleştirilmiştir.

1.2.2. Grafik Hakkında Genel Bilgi (Rus. Grafika)

Grafik (< Grekçe *grapho*-'yazma') dildeki sesleri gösteren biçimsel vasıtalar sistemidir. Her bir ses için kullanılan özel şekle harf denir. Ses göstermeyen şekil ise

belgidir. Dildeki muayyen tertip ile yerleştirilmiş harfler ve belgiler sistemine alfabe denir.

Grafik konuşma seslerini yazıda ifade etme vasıtalarının muayyen sistemidir. Dil biliminin alfabedeki harfler terkibini, şeklini, harf ve konuşma sesleri arasındaki münasebeti incelemekle meşgul olan ilmî alandır. Grafik harfler vasıtasıyla yansıtılır. Grafik, harf ile ses arasındaki münasebetleri ifade eden kaideler sistemidir.

Yazı, insanlar arasındaki ilgiyi temin etmekle birlikte, konuşmayı, beyân edilen fikri uzak mesafeye yetiştirir; bu konuşmayı kaynak ve metinler aracığıyla evlattan evlada geçirip ulaştırır. Yazı konuşmaya delil şeklini verir. Bu bölümde sözleri doğru yazma kanun-kaideleri beyan edilir. Ünlü (vokal) ve ünsüz (konsonant) sesler, baş harfler (Arapça yazısına has değil), ekleri ve sözleri doğru yazma kuralları incelenir.

Özbek dilinde altı ünlü var. Bu ünlüleri herkes farklı şekilde göstermiştir. Örneğin, Zikrullah İşanç ***o, o', u, a, i, e*** (å, o, u, ä, i, e) şeklinde gösterdiği ünlülerin şu dokuz **(**9) harf yardımıyla ***(i, e, a, o, o', u, yo, yu, ya*)** ifade edileceğini söylemektedir. Ama Şıbırġan üniversiteninin hocalarından Nurullah Altay kendi yazdığı *Özbek Dili Sözlüğü* (اۏزبیک تیلی سۏزلیگی) adlı eserinde Özbek dilinin ünlülerini şu şekilde göstermiştir: ***ä*** **(آ),** ***a*** **(ا),** ***i*** **(ای),** ***e*** **(اِی),** ***u*** **(او),** ***ö*** **(**اۏ).

1.2.3. İmla (Rus. Orfografiya)

Bir dili belli kurallara uygun olarak yazma, o dildeki sözcükleri yazıda gösterme biçimine orfografiya denir. Orfografiya terimi, Yunanca 'orthos' doğru ve 'grapho' yazım kelimelerinin birleşmesiyle oluşturulmuştur. Orfografiya imla kanun-kaideleri demektir. Dildeki kelimeler ile onların türemiş/çekimli şekillerinin (kök, gövde, ek), harflerin, birleşik kelimelerin doğru yazımı ile noktalama işaretlerinin doğru kullanımını belirleyen kaidelere orfografiya denir.

1.2.4. Telaffuz (Rus. Orfopiya)

Orfoepiya Yunanca orthos 'doğru' ve epos 'konuşmak' yani nutuk demektir. Edebî telaffuz kuralları olup, bir millî dil dairesinde yegâne telaffuz ölçüsünü gösterir. Buna göre, orfoepiya edebî dilin şifahi edebiyat (sözlü edebiyat) şekline doğrudan

bağlıdır. Orfopiya dil bilimi, bir dilin edebî telaffuzunu inceleyen ayrı bir bölüm sayılır. Belli bir dilde kabul edilmiş telaffuz ölçülerine uygun olarak farklı telaffuzlar hakkında bilgi veren kaideler sistemidir. Demek ki, bu bilim dalı, sözleri doğru telaffuz etme ve edebî telaffuz kaidelerine uyma, standartlaştırma, yani yazıya telaffuz bakımından düzgün bir şekil verme ve standartlaştırma problemini ele alır. Özbek dili birçok varyantı bulunan zengin bir dildir. Kelimeler her bir varyantta farklı şekilde telaffuz edilir. Örneğin, *yur* (یور-) ‘yürü-‘ sözü Kıpçak dili ve şivelerinde *cur* (جور-) ‘yürü-‘ şeklinde telaffuz edilir. Bazı şivelerde *çäḳti* (چَقتی) ‘kırdı’ *badamni çäḳmåḳ* (بادامنی چقماق) ‘badem kırmak’ sözü Saripul ağzında *badam çåḳtı* (بادام چاقتی) ‘badem kırdı’ yani *çåḳtı* (چاقتی) şeklinde telaffuz edilir. Orfoepiya her türlü telaffuzu standartlaştırır. Daha genel bir ifadeyle söylenecek olursa orfoepiya her bir sesin ölçünlü dildeki trlaffuzunu belirler.

1.2.5. Sözlük Bilgisi (Rus. Leksikografiya)

Leksikografi Yunanca lexs-söz, lügat, grapos yazım demektir. Bu bilimin temelinde sözcükler olması nedeniyle leksikolojiyle organik bağı olan bir bilim dalıdır. Çünkü leksikografi dilin semantik kısmı olan leksikbirimlerin anlamlarını sözlüklerde alfabe tertibine ve bazen tematik ölçütlere göre derler. Bu birimleri çeşitli yönleriyle izah etmeye çalışır. Buradan da anlaşılacağı gibi leksikografi sözcük ve sözcük türleri konularını ele alır. Bu bölümde sözlük biliminin teorik ve pratik meseleleri üzerinde duralacaktır.

Sözlük ve onun türleri: Sözlük belirli bir dildeki kelimelerin tümünü veya bir kısmını toplayıp, onların anlamlarını açıklamak, imlalarını ve telaffuzlarını göstermek, kelime anlamını bir dilden ikinci dile çevirmek gibi maksatlarda düzenlenmiş eserdir. Sözlükler maksat ve vazifesine göre iki çeşittir: Ansiklopedik sözlükler, dilbilimsel (filolojik) sözlükler.

1- Ansiklopedik sözlükler: Bir tür kavramlar ve terimlerin izahlı sözlüğü olup bu tür sözlüklerde çeşitli sosyal, siyasi, ilmî, teknik, edebî, sanatsal, tarihî konular hakkındaki bilgiler ile icatlar; doğadaki canlı ve cansız unsurlar; tanınmış fen, sanat, medeniyet, devlet büyükleri hakkında malumatlar sunulur. Örneğin, Özbek Millî Ansiklopedisi, Selametlik Ansiklopedisi gibi eserler bu grupta gösterilebilir.

2- Dilbilimsel (filolojik) sözlükler: Bu gibi sözlüklerde anlam birimleri izah edilir. Bu tür sözlüklerde izahı yapılan anlam birimleri, herhangi bir sahaya mahsus sözcükler olabileceği gibi dilin tüm leksik birimleri de olabilir. Bu nedenle bu gruptaki sözlükler genel ve özel sözlükler olarak ikiye ayrılır.

Genel sözlüklerde edebî dilin tüm alanlarından sözcüklerin anlamları sunulduğu için bu gibi sözlüklerin maddeleri birtakım terim sözlüklerinde olduğu gibi belli sahaların adlarıyla sınırlandırılmaz. Mesela, 65 bin sözcüğün bulunduğu iki ciltlik Özbek Dilinin İzahlı Sözlüğü ile Özbek Dilinin İmla Sözlüğü, Özbek Dilinin Orfoepik Sözlüğü, Özbek Dilinin Kısaca Etimolojik Sözlüğü gibi sözlükler bu türdendir.

Özel sözlükler ise bazı alanlara mahsus terim sözlükleridir. Örneğin, Özbek Dili Morfem Sözlüğü, Özbek Dili Sinonimlerinin İzahlı Sözlüğü, Özbek Dilinin Amonimlerinin İzahlı Sözlüğü vb.

Sözlüklerin yazılma amacı aslında, çeşitli devirlerde bir dildeki anlamı bilinmeyen, eski dönemlerde kullanılmış ancak hâlihazırda kullanılmayan kelimelerin anlamının ne olduğunu tespit etmektir. İlk dönem sözlükleri çoğunlukla genel sözlükler olarak değerlendirilebilir.

Yüzyılardır konuşulan ve gelişen bir dilin tüm sözcüklerini toplayıp genel bir sözlük hazırlamak neredeyse imkânsızdır. Mesela sadece Özbekçede bin yıllık zaman dilimi içinde kullanılan tüm kelimeleri bir kitapta derlemek de sözlük yazmak anlamına gelmez. Zira böyle bir sözlüğün, her bir sözcüğün kaynağını, devrini ve kaydedildiği kaynağı, doğru telaffuzunu, sözcüklerin bağlam içerisindeki anlamlarını, mecaz ve yan anlamlarını ifade etmesi gerekir. En önemlisi her bir kelimenin dil bilimsel hüviyeti yani hangi sözcük türüne mensup olduğu, sözcüklerin kökeni, her kelimenin gerçek, yan ve mecaz anlamlarının gösterilmesi gerekir. Sözlük bilimi uzmanları, bir dile ait kelimeleri belli metinlerde ve kaynaklarda tespit ederler. Daha sonra bu kelimleri alfabe tertibine göre sıralayarak onların gramatikal kategorilerini sunarlar. Sözcüklerin telaffuzunu ve gerçek, yan, mecaz hangi anlamda kullanıldığını belirtirler. Kelimeler, sözlük bilimi ve dil bilimi ilkelerine uygun olarak kaydedilir. Türk sözlük biliminin tarihi Kaşgarlı Mahmut'un Divânu Lügati't-Türk eseriyle başlar. Bu eser sözcükler ve onların gramatikal türü ve başka özellikleri hakkında bilgi vermiştir. Kaşgarlı

Mahmut’tan sonra Mahmut Ez-Zemahşeri Özbek Türkçesi sözlük biliminin gelişmesine büyük katkı sunmuştur. Bunlara benzeyen başka birçok eser vardır.

1.2.6. Sözcük Bilimi (Rus. Leksikologiya)

Dildeki bütün sözcükler dilin zenginliğini oluşturur. Leksikoloji (sözcük bilimi) bir dilin söz varlığını, sözcüklerin ve öteki söz varlığı öğelerinin yapılarını, oluşumlarını ve gelişimlerini oluşturan alandır. Dil biliminin bu alanında, anlam birimleri olan sözcükler bağımsız unsurlar olarak ele alınır. Sözcüklerin yapısı incelenir. Bu alanda kelimelerin türetilmesi, sözcüklerin anlamı ve anlam değişmeleri, sözcüklerin şekil ve anlam münasebeti incelenir. Sözcüklerin anlam türleri incelenir. Sözcüklerin gerçek ve mecazi anlamları belirlernir. Örneğin, *köz* (کۉز) ‘göz’ sözcüğü insan organlarından birini anlatır. Bu sözcüğün gerçek anlamıdır. *İşikning kozi* (ایشیک نینگ کۉزی) ‘kapının gözü’, *däräḥtning közi* (درخت نینگ کۉزی) ‘ağacın gözü’ dediğimizde, bir nesnenin bir bölümünü anlatır. İkinci ve üçüncü örneklerde ‘göz’ kelimesi gerçek anlamı dışında yeni bir anlam kazanmıştır. Bu gibi anlamlara sözcüğün yan anlamı denir.

1.2.6.1. İstiare (Rus. Metafora)

Yunanca ‘öteye taşımak, aktarmak’ anlamındaki “***metapherō***” sözcüğünden alınan metafor terimi, aralarında eş değerlilik ilişkisi kurulan anlamlı öğelerin birinin öteki yerine kullanılması sonucu oluşan değişmece türüdür. Örneğin: *U tärå̊zining ikki **pälläsini** kozdän keçirdi* (او ترازو نینگ ایککی پلـه‌سینی کۉزدن کیچیردی) ‘o terazinin iki kefesini gözden geçirdi’. *Yårmät tärvuzni kesdi*. *Bir **pälläsini** özi ålib, ikkinçi pälläsini Erkin ve İräc åldigä ḳoydi* (یارمت تروزنی کیسدی بیر پللـه‌سینی اۉزی آلیب، ایککینچی پللـه‌سینی ایرکین و ایرج آلدیگه قۉیدی) ‘Yarmet karpuzu kesti bir kefesini kendi alıp, ikincisini Erkin ve İräc’ın karşısına koydu’. Birinci örnekteki ***pällä*** sözcüğü gerçek anlamıyla yani terazi anlamıyla kullanıldı. Ancak ikinci örnekte ***pällä*** sözcüğü, kesilen karpuzun parçalarından her biri anlamında kullanılmıştır.

1.2.6.2. Mecaz (Rus. Metonimiya)

Yunanca tekrar adlandırma, adını değiştirmek anlamındaki “***metōnymía***”. sözcüğünden gelen metonimi terimi, benzetme amacı güdülmeden cümle ya da dizimde

bulunan öğeler arasında bütün-parça, neden-sonuç, genel-özel, somut-soyut ilişkiler kurulması yoluyla oluşan değişmece türüdür. Örneğin, *bir çåynäk çåy içdim* (بیر چاینک چای ایچدیم) ‘bir çaydanlık çay içtim’, yerine, *bir çåynäk içdim* (بیر چاینک ایچدیم) ‘bir çaydanlık içtim’ diye söylenilir. *Babür Mirzaning şiirlerini oḳidim* (بابر میرزا نینگ شعرلرینی اؤقیدیم) ‘Babür Mirzanın şiirlerini okudum’, yerine, *Babür’ni oḳidim* (بابرنی اؤقیدیم) ‘Babür’ü okudum’, diyebiliriz. Metonimi sözcüklerin yeni anlam kazanmalarında önemli rol oynar.

1.2.6.3. Mürsel Mecaz (Rus. Sinekdoxa)

Herhangi bir nesne ya da varlık anlatılmak istendiğinde doğrudan o nesne ya da varlığı söylemek yerine, o nesnenin bir parçasının ya da o nesne ile ilgili bir özelliği söyleyerek nesneyi aktarma işine ad aktarması denir. Örneğin, *beş ḳoldek bilmåḳ* (بیش قـؤلدیک بیلماق) ‘beş el gibi bilmek’ bu ibarede el kelimesi parmak anlamında kullanılmıştır. *Yäşäsın Türkistan!* (یشـەسین ترکستان) ‘yaşasın Türkistan!’ cümlesinde de kısım kastedilip, bütün hakkında konuşulmuştur. *Tirnåḳḳä zår bolmåḳ* (تیرناققـه زار بـؤلماق) ‘tırnağa zar olmak’ ibaresinde, tırnak kelimesi çocuk anlamında kullanılmaktadır.

1.2.6.4. Benzetme

Bir nesnenin ya da eylemin özelliğini bir başkasından yararlanarak ya da onu anımsatma yolu ile gerçekleştirmedir. Yani birbirine benzeyen iki nesneden biri diğerinin ismiyle anılır. Örneğin, *oḳ* (اؤق) kelimesi yay ile atılan savaş silahı anlamını bildirmesine rağmen*, cävåz oḳi* (جواز اؤقی) ‘dibek çubuğu’ tamlamasında çubuğun oka benzetildiği görülür. Örneğin, *eçki käbi inåtçi, ḳår käbi åḳ* (ایچکی کبی اینادچی، قار کبی آق) ‘keçi gibi inatçı, kar gibi beyaz’.

1.2.6.5. Deyim Bilgisi (Rus. Frazeologiya)

İki veya daha fazla anlam biriminin çoğunlukla gerçek anlamı dışında kullanılarak bir araya getirilmesi neticesinde oluşmuş kalıp ifadelere deyim denir. Örneğin, *ågzi ḳulåġidä* (آغزی قولاغیده) ‘çok mutlu insan’ ibaresini oluşturan kelimeler gerçek anlamlarından sıyrılarak bütün hâlinde mecazi bir anlamda kullanılarak, *ḥursänd* (خرسند) ‘mutluluk’ düşüncesini ifade etmişlerdir.

1.2.7. Köken Bilgisi (Rus. Etimologiya)

“Etymo” ‘hakikat’ ve “logos” ‘düşünce’ anlamındaki Yunanca sözcüklerin bir araya getirilmesi neticesinde oluşturulan bu terim, sözcüklerin kökenini inceleyen bilim dalını ifade eder. Belirli kelimenin veya morfemin (kelimenin en küçük anlamlı kısmının) kökeni ve menşei incelenir. Bu alandaki eski kaynaklarda, kelimelerin tarihî süreç içerisindeki şekillenişi, telaffuz değişmeleri ve anlam değişme ve gelişmeleri hakkında bilgiler verilerek kelimenin en eski asli şekli hakkıında görüşler beyan edilir. Ayrıca, dildeki kelimelerin şekil ve anlamları aralarındaki benzerlik ve farklılıklar hakkında bahisler sunulur. Kelimeler etimoloji bakımından tahlil edilir. Belli bir dildeki kelimelerin ne zaman ortaya çıktığı, nasıl türediği, hangi anlam ve şekil değişmelerine uğradığı incelenir. Örneğin, *Semerkant* (سمرقند) kelimesini Kaşgarlı Mahmut, Divânu Lügati't-Türk adlı eserinde şu şekilde açıklar: *semer+kant < semer/simir (simiz) = büyük demek. Ḳänd/känd/kend (kent) = şehir yani büyük şehir denilen anlamı verir.*[40]

Zahirü’d-din Muhammed Babür de, "*Babür Name*" adlı eserinde Semerkant kelimesini *simir (simiz) kent* diye açıklamıştır.[41] Ama halk arasında *Semer* (سمر) ‘yiğit’ *ḳänd* (قند) ‘kız’ yani sevişen insan gibi düşünceler vardır. Ancak bu tahlil bilimsel olarak doğru değildir halk etimolojisi şeklinde değerlendirilebilir.

1.2.8. Lehçe Bilgisi (Rus. Diyaliktelogiya)

Dil biliminin bu alanı edebî dil dışında kalan halk ağızlarını inceler. Ağzlar arasındaki benzer ve farklı yönleri inceleyerek onları tasnif etmeye çalışır.

1.2.9. Dil Bilgisi (Rus. Grammatika)

Dil biliminin bu bölümü, dilin morfolojik ve sentaktik özelliklerini ihtiva eden gramer kurallarını inceler. Kelimelerin şekil özellikleri, birleşme kuralları ve cümle kuruluşu ile kelime türlerini inceler. Dil bilgisi kendi içinde ikiye ayrılır.

A- Şekil bilgisi (Rus. Morfologiya)

---

[40] İşonch, Zikrullah, حاضرگی اوزبیک تیلی گرامری (*Hazirgi Özbek Tili Grameri*) yayınlanmamış. s. 13, Kanada: 2008.

[41] İşonch, 13.

B- Cümle bilgisi (Rus. Sintaksis)

1.2.10. Üslup Bilgisi (Rus. Stilistika)

Bu sahada, yazma ve konuşma eylemlerinin farklı şahıs veya gruplar tarafından icra edilmesi sırasında ortaya çıkan ifade tarzı farklılıkları incelenir. Örneğin: Edebî metinler, gazeteler ve dergiler sanatsal bir üslupla kaleme alınırken hukuki, idari, ve ilmî eserler resmî bir üslupla ifade edilir.

İKİNCİ BÖLÜM

DİL HAKKINDA BİLGİ (تيل حقيده توشونچه)

Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli antlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş içtimai bir müessesedir[42].

Dil düşüncesi dar ve geniş anlamlarda incelenir. Dar anlamda, dil insan anatomisindeki organlardan birinin adıdır. Geniş anlamda ise, dil insanlar arasında iletişimi sağlayan kendine mahsus kuralları bulunan bir göstergeler sistemidir. Dil yardımıyla insanlar kendi fikirlerini, çeşitli duygularını ve isteklerini beyan ederler. İnsanlığın hızlı gelişmesinde dil son derece etkin rol oynamıştır. Dil ortaya çıktıktan sonra insanoğlu hızla gelişmiştir. Bu da gösteriyor ki, dili toplumsuz ve toplumu dilsiz tasavvur etmek mümkün değildir. Bu nedenle olsa gerek dil, sosyal bir organizasyon olarak tanımlanır. Dili bir şahıs yaratmaz, belki o bütün toplumun iştirakiyle zuhur eder. Toplumun ortak faaliyeti ile gelişip zenginleşir.

Dil, insan grupları arasında çok uzun bir süreç neticesinde meydana gelmiştir. İnsanlar, ihtiyaçlarını, duygularını ve düşüncelerini başkalarına aktarmak için çabalamışlardır. Şayet tanımlayacak olursak dil; duygu, düşünce ve talepleri ifade etmek için sesleri, bir takım kurallar dâhilinde işleten sosyal bir sistemdir. Demek ki, dil vasıtası ile insanın konuşma yeteneği ortaya çıkar. Söz oluşturma aşamasında önce fikirler oluşturulur, sonra bu fikirler sesler vasıtasıyla kelimelere ve cümlelere dönüştürülür. İfade edilen düşünceler önce beyinde oluşur, sonra konuşma organları vasıtasıyla belirli kurallara göre şekillendirilerek dile dökülür ve sonra başkalarına aktarılır. Fikir, dilin mahsulü veya aynen dilin kendisidir. Başka şekilde söylersek dil insanların maddi-manevi ihtiyaçlarını gideren bir vasıtadır. Toplumun geçirmiş olduğu herhangi bir değişim ilk önce dili etkiler. Bu değişmeler çoğunlukla dilin kelime hazinesinde görünür. Konuşma sesleri dil bilgisi aracılığıyla kelimeleri şekillendirir.

---

[42] Muharrem Ergin, *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi,* Bayrak Basım Yayım Tanıtım, İstanbul 2004.

Bundan başka, insanlar dili çeşitli anlamlarda kullanmışlardır. Örneğin: *ḳuşlär tili* (قوشلر تیلی) ‘kuşdili’, *häyvånlär tili* (حیوانلر تیلی) ‘hayvan dili’, *musiḳi tili* (موسیقی تیلی) ‘müzik dili’, *şiir tili* (شعر تیلی) ‘şiir dili’, *sänät tili* (صنعت تیلی) ‘sanat dili’ *bålä tili* (باله تیلی) ‘çocuk dili’, *belgi tili* (بیلگی تیلی) ‘işaret dili’ vb. Genel olarak söyleyecek olursak dil, insanlar arasında sesler yardımıyla haber iletmeye denir.

2.1. YAŞAYAN VE ÖLÜ DİLLER (تیریک و اؤلیک تیللر)

Birileri tarafından hâlihazırda konuşulmakta olan dillere yaşayan diller denir. Artık konuşanı kalmamış yani unutulmuş dillere ise ölü diller denir. Örneğin: Toharca, Harezmce, Sanskritçe, Hazara Dili, Latince gibi diller ölü dillerdir. Yukarıda zikredilen diller bir zamanlar konuşulup yazılan diller olup bu dilerde yazılmış birçok kıymettar dil yadigârı günümüze kalmıştır. Bu diller, konuşanlarının az nüfuslu olması ve bu az nüfusun da savaşlar, kıtlıklar vb. nedenlerle ya bütünüyle ölmesi ya da daha kalabalık gruplar arasında dillerini unutarak asimile olmaları neticesinde kaybolup gitmişlerdir.

2.2. EDEBÎ DİL

Edebî dil genel halk dilinin standarlaşıp umumileşerek o dili konuşan tüm halk tarafından kullanılabilecek hâle getirilmesidir. Edebî dil bir kaideye alınıp yazılması, okunması, söylenmesi bakımından ölçünleşip sınırlandırılır. Bu standart ölçüler dil bilimciler tarafından incelenip ortaya konulur. Bu dil; şairler, yazarlar ve aydınlar tarafından aktif olarak kullanılır. Herkesin bu kanun ve kaidelere uyması talep edilir. Bu nedenle edebî dil; herkesin kendi kafasına göre yazmasına, kendi ölçülerini oluşturmasına, kanun ve kaide ihdas etmesine izin vermez. Edebî dil basit konuşma dilinden, çeşitli şive ve jargonlardan farklıdır. Kamu kurumları, gazeteler, dergiler, televizyonlar ve radyolar gibi sosyal aktiviteler edebî dilde yayım yapmak zorundadırlar. Bundan başka okullarda, resmî yazışmalarda ve her türlü edebî faaliyette bu dil kullanılır. Edebî dil, devlet dili sayılır ve devlet tarafından himaye edilerek desteklenir. Edebî dilin yazma ve konuşma şekli vardır. Edebî dilin yazılı ve sözlü şekli üçe ayrılır:

A- Leksik-Semantik (Kelime hazinesi-Anlam bilimi)
B- Fonetik (Ses bilgisi)
C- Gramatik (Dil bilgisi)

Anlam bilimi edebî dilin kelime hazinesinin anlamlarını semantik kaidelere göre belirler ve bu anlamlara uygun leksik birimlerin standartlaştırılmasını sağlar. Örneğin, edebî dildeki *doppi* (دۆپپی) 'şapka' yerine Farsça *külah* (كولاه) 'şapka' kelimesini veya Özbeklerin kullandığı *käläpuş* (كله پوش) 'şapka' kelimesini kullanmak doğru değildir.

Edebî dilin ses bilgisi ise fonetik esaslar çerçevesinde dilin seslerinin standart telaffuzunu belirler. Örneğin: *yålġån* (یالغان) 'yalan' sözünü *yäġlån* (یغلان) 'yalan' diye telaffuz etmek doğru değildir.

Edebî dilin şekil bilgisi ve cümle bilgisi ise morfolojik ve sentaktik ölçütlere göre dilin görevli unsurlarının, bu unsurların anlam birimlerle ve anlam birimlerin birbirleriyle dizim kaidelerinin standartlaşmasıdır. Örneğin: *keldi biz* (کېلدی بیز) 'geldik biz' doğru değil, *keldik* (کېلدیک) 'geldik' doğru; *kelåtti* (کېلاتتی) 'geliyor' doğru değil, *keleyäpti* (کېله یپتی) 'geliyor' doğru; *bizlä* (بیزله) 'bizler' doğru değil, *bizler* (بیزلر) 'bizler' şeklinde kullanıp telaffuz etmemiz doğrudur.

2.2.1. Edebî Dil Kaynakları

Edebî dilin standartlaşması, o dilde üretilmiş eski edebiyat, halk edebiyatı ve yeni yani hâlihazır edebiyatı mahsüllerinden hareketle gerçekleştirilir.

2.2.1.1. Klasik (Eski) Edebiyat

Edebî dildeki kelime hazinesi ve diğer ölçünlü unsurlar halk edebiyatından (sözlü edebiyat), klasik (eski) edebiyattan ve çağdaş şair, yazar ve âlimlerin eserlerinden seçilip alınır. Bu kaynaklar nesir veya nazım şeklinde olabilir.

Ali Şir Nevai'nin manzum ve mensur eserleri, Zahirüddin Muhammed Babür'ün Babürnamesi ve başka birçok klasik eserde, Özbek edebi diline ait kelimelerin büyük bir kısmının türeyişini ve anlam değişmesini takip etmek mümkündür. Babürname ve Ali Şir Nevai'nin eserlerinden alınan birkaç kelimenin günümüz Özbekçesindeki şekli karşılaştırmalı olarak aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Eser	Eski Özbek	Okunuş	Şimdiki kaşılığı	Okunuş	TürkçeAnlamı
Babürname	كوزه لكن	Kuzelegen	آفتابه سولابچين	Aftabasulabçin	Güğüm-leğen
	چاپماق	Çâpmâķ	حمله قيلماق، باسماق	Hemle ķilmaķ	Saldırmak
	باغله ماق	Bağlamķ	يازماق، شعر يازماق	Yazmaķ, şiir yazmak	Nazmetmek
	سَوَش	Säväş	اوروش	Uruş	Savaş
	توروش	Turuş	برداشت، صبر، طاقت	Berdaşt, sabır, taķet	Sabır, takat
	يل وزه ک	Yelüzek (?)	مه يين شمال آقيمی	Meyin şemal aķimi	Badısaba
	ايورلماق	Ivrılmâķ (?)	ايلنماق	aylanmâķ	Dönmek
	اوقوغوچی	Okuğuçı	اوقوچی	Oķuçi	Okuyucu
	بير نيمه	Bir nimä	بير آز	Bir az	Biraz
	ايگنشماق	Egnişmâķ	ايگيلماق	İgilmâķ	Eğilmek
	اوزلوگ	Özlüg	اوزيچه	Öziçe	Kendince
	اِيراق	Irâķ	اوزاق	Uzâķ	Uzak
	اوكسوک	Öksük (?)	تاسّف	Teessüf	Maalesef
	قيراق	Ķırâķ	چيككه	Çikka	Kenar
Nevainin eserinden	سونماق	Sunmâķ	اوزه تماق	Uzetmâķ	Sunmak
	سوزوک	Süzük	تازه	Taze	Taze
	سووچی	Suvçı	ميراب	Mirab	Suvcı
	سوزچی	Sözçi	واعظ	Vâ'iz	Vaiz
	ساچباغ، ساچقی	Saçbağ, saçkı	تحفه	Tuhfe	Hediye
	ياوشماق	Yavuşmâķ	يقينلشماق	Yäķınläşmâķ	Yakınlaşma

Orhun Abideleri'nden itibaren bin beş yüz yıllık Türk edebiyatından hareketle günümüz Türk dillerinde kullanılan bunlar gibi standartlaşmış birçok sözcük vardır.

2.2.1.2. Lehçe, Şive ve Ağız

Bir dilin lehçeleri öncelikle standartlaşmamış halk ağzına ve sözlü edebiyata dayanır. Özbek halk lisanı ve edebiyatı Özbek dilinin bitmez tükenmez bir hazinesidir. Folklor uzmanlarının belirttiklerine göre, sadece Özbek sözlü edebiyatında 4000 civarında destan türünde anlatı mevcuttur. Sözlü edebiyatın başka türleri de bulunur. Örneğin: *ḳoşiḳ* (قۈشیق) 'şarkı', *tåpişmåḳ* (تاپیشماق) 'bilmece', *ertäk* (ایرتک) 'masal' *termä* (تېرمه) takım, mätäl (مَتل) "mesel, deyim", *mäḳål* (مقال) "atasözü", (ائتیم) 'folklor şarkısı', (سوزوانلر) 'folklor toplu söylenen şarkı', da halk edebiyatı ürünlerini oluşturur.

Aynı dili konuşan ancak farklı yerlerde yaşayan halk arasında aynı sözcükler farklı şekilde telaffuz edilebilir. Ağızlar; köy, ilçe, şehir ve ülkeler içinde birbirlerinden belli bir derecede farklılıklar arzeder. Bu farklar çoğunlukla sözcüklerde görünür. Böylesi doğal dil değişimlerinde bireyin bir etkisi yoktur.

Dil uzmanlarına göre ağızlardan her hangi biri diğerlerinden daha fazla işletilir ve işlenirse o ağız standart dilin temelini oluşturur. Edebî dil standartlaşmış ölçütlere göre kullanılırken ağızların istimali herhangi bir kaideye tabi değildir.

Amu Derya'nın her iki tarafında yaşayan Özbeklerin diline bakarsak, Afganistan ve Özbekistan'da yaşayan Özbeklerin dillerinin fonetik bakımından birbirlerinden farklı olduklarını görürüz.

Afganistan'daki Özbeklerin dili her türlü gelişmeden alıkonulmuştur. Bu dilin gelişmemesi için Özbek halkının üzerinde büyük oyunlar oynanmıştır. Özellikle Afganistan'ın kuzeyinde yani Güney Türkistan'da birçok kültürel tecavüz icra edilmiştir.

Şayet Özbek edebî dilinden bahsedecek olursak, burada yalnızca günümüz Özbekistan Cumhuriyeti'nin resmî dili olan Özbekçenin detaylı bir şekilde incelenip araştırıldığını kaydetmek gerekir.

Afganistan Özbek edebî dilinin yeniden eski gücüne ulaşması için Özbekistan'da yayımlanmış birçok ilmî ve edebî eserden iyi bir şekilde faydalanmamız gerekir. Çünkü

sınırın her iki tarafında yaşayan aynı milletin evlatlarının dillerinde görülen bazı küçük farklılıkların dil bilgisine ciddi bir etkisi yoktur. Çevirmek istediğimiz bir edebî eseri kelime kelime çevirmemize gerek yoktur. Çünkü günümüz Özbekistan'ının yazı dilinde yer alan kimi sözcükler, aslında Rus dilinin telaffuzuna uydurulmuştur. Afganistan Özbekçesinde böyle olmak zorunda değil. Siyasi sınırların böldüğü iki ülkede yaşayan bir halkın dilinde bu gibi farklılıkların olması doğal bir durumdur. Bunun gibi Rus dilinin Özbek diline etkisi oldukça güçlü olmuştur. Özbekistan'daki Özbek diline yerleşen ve çoğunluğu cins ve özel isimler ile ilmî terimlerden oluşan alıntı kelimeler Rus dili aracılığıyla bu dile girmiştir. Bu gibi sözcükler ve ibarelerin sayısı oldukça çoktur. Bu kelime ve ıstılahlardan Özbek halkının telaffuz edemedikleri de edebî dile girmiştir. Bu tür kelimeler Afganistan zbek dili için yabancıdır. Afganistan Özbekleri her hangi bir Deri-Farsça sözcüğü de orijinal şekliyle dile sokmayabilirler. Alıntı sözcükleri kaynak dildeki telaffuzuna göre kullanmak doğru değildir. Çünkü Rus, İngiliz, Fransız, Arap ve dünyanın başka gelişmiş dilleri, alıntı kelimeleri kendi telaffuzlarına uygun şekilde kullanmışlardır.

2.2.2. Edebî Dil ve Lehçe

Edebî dilin başka bir büyük kaynağı halk lehçesidir. Yukarıda söylediğimiz gibi, edebî dil kendine lazım olan sözcükleri canlı dilden alır. Afganistan Özbeklerinin lehçe alanı çok geniş ve çeşitlidir. "Şimdi, Özbek dilinin kendisi hangi lehçelerden oluşmuştur?" şeklinden bir soru ortaya çıkar. Afganistan'daki Özbek dili Karluk, Kıpçak ve Oğuz lehçelerinden oluşmuştur. Afganistan lehçelerinin haritasına bakıldığında, Özbeklerin yaşamakta olduğu sınırlarda da, Karluk, Kıpçak ve Oğuz lehçeleri esas şive (diyalekt) sıfatındadır. Karluk lehçesi esasen Faryab, Saripul; kısmen Cüzcan, Belh ve Beğlan sahalarında çok yaygındır. Oğuz lehçesiyle konuşanlar çoğunlukla Türkmenistan sınırında, bir kısmı da İran sınırında ve Kunduz, Samangan gibi vilayetlerde ve Cüzcan, Faryab vilayetlerinin bazı ilçelerinde çoğunluktadırlar.

2.2.2.1. Karluk Lehçesi

Bu lehçede ***a*** **(أ)** ünlüsü ***å*** **(آ)** şeklinde telaffuz edilir. Örneğin, Saripul şivesinde *çåḳdi* (چاقدی) 'kırdı', *tåḳdi* (تاقدی) 'tak-', *kelåtdi* (کیلاتدی) "geliyor" şeklinde telaffuz

edilir. Ama Faryab vilayetinde *bådåmni çäḳdi* (بادامنی چقدی) 'bademi kırdı', *boynigä munçåḳ täḳdi* (بۉینیگه مونچاق تقدی) 'buynuna boncuk taktı' *keläyäpdı* (کېله یپدی) 'geliyor' şeklinde söyleriz Faryab şivelerinin bazılarında *tåniş* (تانیش) 'tanı-' *täneşib ålmåḳ* (تنیشیب آلماق) 'tanışmak', Katagan lehçelerinde *åyitdi* (آیتدی) 'söyledi', yani *bir närsäni äytmåḳ* (بیر نرسـه‌نی ایتماق) 'bir şeyi söylemek' şeklindedir. Bunun gibi, *ning* (نینگ) 'nin' yani ilgi hâli ekinin yerine *ni* (نی) 'ni' şeklindedir. yani yükleme hâli eki gelir. Örneğin, *men**ing*** *kitåbim* (مېنینگ کتابیم) 'benim kitabım' yerine *men**i*** *kitabim* (مینی کتابیم) 'benim kitabım'. Böyle kullanımlar edebî dil bakımından yanlıştır. Ama Faryab velayetinin Almar (المار) ve Kaysar (قیصار) şivelerinde ilgi hâli eki edebî dildeki gibi kullanılır. Örneğin: *men**ing*** *kitåbim* (مېنینگ کتابیم) 'benim kitabım'.

2.2.2.2. Kıpçak Lehçesi

Kıpçak Lehçesi esasen: *Lakki* (لقّی), *Kongirat* (قۉنغیرات), *Yüz* (یوز), *Kırk* (قیرق), *Kıpçak* (قیپچاق), *Hıtay* (ختای) ve *Ming* (مینگ) şivelerinin toplamından oluşmuştur. Bu lehçenin önemli özelliklerinden biri ***y*** **(ی)** sesinin *c* (ج) şeklinde telaffuz edilmesidir. Örneğin: *yol* (یـۉل) 'yol', *col* (جـۉل) 'yol'; *yung* (یونگ) 'yün', *cung* (جونگ) 'yün'; *yoḳ* (یـۉق) 'yok, hayır', *coḳ* (جـۉق) 'yok, hayır'; *yåzmåḳ* (یازماق) 'yazmak', *cåzmåḳ* (جازماق) 'yazmak' gibi. Kıpçak lehçesinin özelliklerini Faryab'ın Şerin Tagab (شیرین تگاب) şivesinde de görünmektedir. Örneğin, *yuyındı* (یوېندی) 'yıkandı', *cuyındı* (جوېندی) 'yıkandı', *såvçi* (ساوچی) yerine *cåvçi* (جاوچی) 'kız istemek' vb.

2.2.2.3. Oğuz Lehçesi

Oğuz lehçesini konuşanlar Afganistan'ın kuzeyinde Özbeklerin yaşadıkları sınırlarda, Nekragi (نېقراغی) Türkmenlerle yakın yerlerde, Faryab vilayetinin Andhoy ilçesinde, Kunduz vilayeti ve genelde Türkmenistan sınırlarında yaşamaktadırlar. Bu lehçenin temel hususiyetlerinden biri yönelme hâli eki ve bulunma hali ekinin yerine *yä* (یه) eki kullanılır. Örneğin: *båḳḳä ketdi* (باققه کېتدی) 'bahçeye gitti' yerine *båġyä ketdi* (باغیه کېتدی) 'bahçeye gitti', *uygä bårämän* (اویگه باره من) 'eve gederim' yerine *uyyä bårämän* (اوییه باره من) 'eve gederim' gibi. Oğuz lehçesinin yine bir, farklı tarafı ***ė*** **(ې)** sesi ***ä*** **(اَ)** şeklinde telaffuz edilir. Örneğin: *mėn* (مېن) 'ben' zamiri *män* (من) 'ben' şeklinde kullanılır. Bunun gibi, ***b*** **(ب)** sesi ***v*** **(و)** şeklinde kullanılır. Özellikle Andhuy ve

Şıbırgan Türkmenleri çok kullanırlar. Örneğin: *käbåb* (کباب) ‘kebap’ yerine *kävåv* (کواو) ‘kebap’, *bårıb* (بارِب) ‘varıp’ yerine *båruv* (بارو و) ‘varıp’, *kelib* (کېلیب) ‘gelip’ yerine *kelüv* (کېلوو) ‘gelip’, *hä* (هه) ‘evet’ yerine *ovä* (اوه) ‘evet’ gibi.

2.2.3. Eski Özbek Edebî Dili

Bu devre 14-19. yüzyıllarda yazılan edebî, bedii eserlerin dilinden oluşur. Bu devirde yazılan metinlerde şivelerin farkları açıkça görünür. Ali Şir Nevai’ye kadar Altın Ordu devrinde Harezmî’nin (خوارزمی) Muhabbet-Nâme (محبت نامه) ve Gülü Nevrūz (گل نوروز) eseri, Kutb’un (قطب) Hüsrev ü Şîrîn (خسرو و شیرین) eseri, Seyfi Sarayi’nin (سیفی سرایی) Gülistânu bi’t-Türkî tercüme (گلستان بالترکی) eseri, Durbek’in (دُربیک) Yûsufu Züleyḫâ (یوسف و زلیخا) eserleri gibi birçok eserler yazılmıştır. Bunun gibi, 15. asırda Sekkakî’nin(سکاکی), Lütfî Herevî’nin (لطفی هروی) ve Mevlana Atayi (مولانا آتایی) gibi büyük şair ve yazarların dinî eserleri, tezkireleri ve bunlara benzeyen birçok büyük eser yazılmıştır.

Eski Özbek edebî dilinin yaygın olmasında büyük şair Ali Şir Nevai eserlerinin etkisi çok olmuştur. Nevai yazdığı 30 eseriyle bu dili hakkettiği yere yükseltmiştir. Özellikle, şair ve âlimin iki dili (Farsça ve Türkçe) kıyaslayıp Türk dilinin Farsçaya üstünlüğünü ve ne kadar zengin bir dil olduğunu ispat eden Muḥākemetü’l-Luġateyn adlı eseri anılmaya değer. Bu devir dilinin gelişimine Uluğ Nevai’nin hizmeti çok büyüktür. Nevai ile bir devirde eserler yazan Zahirüddin Muhammed Babür Şah’ın Babürnâme (بابرنامه) eseri, Salih Muhammed’in Şeybaninâme (شیبانی نامه) eseri, Meclisi’nin Kıssa-yı Seyfü’l-Melik (قصه سیف الملوک) eseri, Hâce’nin (خواجه) Gülzar ve Meftahü’l-Adl (مفتاح العدل) eserleri, Gülhanî'nin (گلخنی) Darbü'l-Mesel (ضرب المثل) adlı eseri, Ebu’l-Gazi Bahadır Han’ın (ابوالغازی بهادر خان) Şecere-i Terâkime eseri, Meşreb’in güzel aruz kalıplarında yazılan divanı, Türkmen şairlerimizden Mahtumkulu Firagi’nin (مخدوم قلی فراغی) büyük eseri ve bunlara benzeyen başka birçok eserleri de sayabiliriz.

2.2.4. Günümüz ModernYeni Özbek Edebî Dili

Şimdiki Özbek edebî dili 20. yüzyılın başlarında şekillenmeye başlamıştır. Bu devirde Abdul Rauf Fetret, Çulpan, Abdullah Kadiri, Abdullah Olani, Hamza Hâkimzade, Hamit Alımcan, Aybek ve başkaları sanatlarıyla ortaya çıkmışlar. Bu devir

dili dünya ölçüsünde oluşan büyük sosyal, siyasi değişimler ile yakından ilgilidir. Bu devirde şimdiki Özbek dili yaygın bir şekilde gelişmiştir ve şimdiye kadar da zenginleşip gelişmektedir.

Bunu da kayd etmemiz gerekir ki, Özbek edebiyatının Horasan edebî havzasında da Kadiri Pelanag push, Damola Bedil, Kari Şerefüddin Şeref, Mevlana Kurbet, İrgeş Uçkun ve benzerleri de çoğunlukla nazım türünde eserler vermiştir. Doğrudur, şimdiki Özbek edebî dili 20. yüzyıl başlarından itibaren yükselmektedir. Ama bu zamandaki Özbek edebî dili 19. yüzyılda Avrupa ve Rusya'da oluşan ilmî, teknolojik, felsefi, edebî yenileşme ve değişmelerin etkkisinde kalmıştır. Bu devirde Özbek âlimleri yeni yeni ıstılah ve düşüncelerini dile almışlardır. Bu devrenin tercüme eserlerinin önemini inkâr etmek mümkün değildir. Diğer taraftan dil uzmanlarının dil bilgisi alanında yaptıkları çalışmalar şimdiki Özbek dilinin gelişmesinde büyük izler bırakmıştır.

Ne yazık ki, Afganistan Özbekleri dilin gelişmesi ve incelenmesi konusunda bir adım bile atamamışlardır. Kesin bir anlamda nesir yani düz yazı hiç doğmamıştır; ama nazım sahasında Mevlana Kurbet, Ebulhayır Hayırî, Nezer Muhammed Neva, Hamed Faryabî, Mevlevî Cevherî, Mevlevî Nesret, Mevlevî Nezer Muhammed Lehib Faryabî, Kari Şeref, Nefir Faryabî gibi isimler geleneksel şekilde nazım veya şiir yazmışlardır. Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz şairlerin kelime hazinesi çok dardır, bunlar geleneksel şekilde şiir yazıp benzetmek çamberinden dışarı çıkamamışlardır. Kaşgarlı Mahmut, Yusuf Has Hacib, Rebguzi, Nevai, Babür Şah ve Ebulgazi Bahadur Han'lar gibi Özbek tarihi nesirciliğinin ağır yükünü kaldıramamışlardır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SES BİLGİSİ (RUS. FONETİKA)

Ses bilgisi (fonetika) aslında *Phone* ‘ses’, kelimesinden gelir, genel insan dilinin seslerini, işlevlerini ve iletişim açısından taşıdıkları özellikleri göz önünde bulundurmaksızın salt fiziksel yönleriyle inceleyen daldır. Sesleri betimler, sınıflar ve çevriyazı yöntemleri geliştirir. Sesbilgisi dildeki ses birimlerinin sistemini, onların ortaya çıkışını, telaffuzunu, duyuluşunu, ses değişmesini, sözcük ve anlam ayırıcı ses birimlerini belirlemek gibi görevleri inceler.

3.1. SESLERİN ORTAYA ÇIKMASI (نطق تاووشلری نینگ حاصل بولیشی)

Akciğerlerden gelen havanın ses yolunda meydana getirdiği titreşime ses denir. Seslerin ortaya çıkmasında kullanılan organlara konuşma organları denir. İnsanın konuşmasından ortaya çıkan her türlü sözcük öncelikle seslerden oluşur. Sesler, esasen akciğer, gırtlak, diş, dudak, ses telleri, dil, çene ve burun gibi organlarımız aracılığıyla ortaya çıkar. Bu sesleri beynimiz sözcük şekline getirir. Sözcük insan fikrinin maddi görünüşüdür.

3.2. KONUŞMA ORGANLARI (نطق اعضالری)

Konuşma organlarımız ikiye bölünür: **A-** Aktif organlarımız, **B-** Pasif yani aktif olmayan organlarımız.

3.2.1. Aktif Organlarımız (فعال نطق اعضالری)

Alt çene (پستگی جغ)

Dudaklar (لبلر)

Küçük dil (تیلچه کیچیک تیل)

Ses telleri (تاووش پیچه لری)

Nefes yolu (نفس یولی)

Yumuşak damak (یومشاق تنگله ای)

3.2.2. Aktif Olmayan Konuşma Organları (فعال بولمه گن نطق اعضالری)

Sert damak (قتتیق تنگلی)

Dişler (تیشلر)

Üst damak (یوقاری جغ)

Burun boşluğu (بورون بوشلیغی)

Gırtlak boşluğu (حلقوم بوشلیغی)

Boğaz boşluğu (بوغیز بوشلیغی)

Göğüs (کوکره ک)

Sesin meydana gelmesi için yukarıdaki konuşma organlarının her birinin belli bir derecede bu sürece dâhil olduğunu telaffuz esnasında hissederiz. Bu hareketi fark etmek için bir cümle yazarak aynı uygulamayı kendi üzerimizde uyguladığımıza organlarımızın aktif ve pasif katıldığını hissetmek mümkündür.

Ünlüler; tonlarını ses tellerinden alan ve ses kanalında (ses telleri ve dudaklar arasında) hiçbir takıntıya uğramadan oluşan seslerdir. Ses kanalında bir engele çarpmadan dil, alt çene ve dudakların hareketleriyle oluşur.

Ses ile harfi de birbirinden ayırmamız lazım çünkü harf seslerin yazıdaki temsilidir. Her bir harf bir sesi ifade eder. Bazı sesler bir ve birden fazla harfle gösterirlir. Örneğin: Özbek alfabesindeki burun sesi ***n͡g,*** Afganistan Özbeklerinin yazılarında **(نـگ)** şeklinde yani iki harfle gösterilir. Sesi söyleriz ve dinleriz oysa harfi yazarız, görürüz ve okuruz.

3.3. SES BİLGİSİ VE SES BİLİMİ (فـۉنیتیکه و فـۉنالوگیه)

Ses Bilgisi (Fonetik): Ses bilgisi, dildeki ses öğelerini araştırır. Dilin seslerini, ünlü ve ünsüzlerini, onların ortaya çıkmasını, dildeki hece ve vurgu yapısını inceler.

Ses Bilimi (Fonoloji): Belirli dil seslerini (fonemleri) inceleyen bir bilim dalıdır. Ses bilimi dil içindeki seslerin işlevlerini inceler. Sözcüğün en küçük anlam ayran birimini, ses birimini inceler.

3.3.1. Ses ve Ses Birimi (تاووش و فونیمه)

Sesler ve ses birimleri kendi içerisinde ton ve ses birimlerine ayrılır.

Ses: Sözcüğün ses bilgisi bakımından bölünmeyecek en küçük birliğidir.

Ses Birimi (**Fonem**): Dil biliminde birbirleri yerine anlamda değişme olmadan geçemeyen her ses, ses birimi veya sesliktir. Dil olgusunun en küçük yapı taşıdır. Fonetik alfabesindeki her simge bir fonemi işaret eder.

3.3.2. Ses Bilgisinin Bölümleri (فونیتیکه نینگ بۉلیملری)

Ses bilgisinin bölümleri, dilin maddi temeli olan konuşma seslerini karşılaştırmalı olarak art ve eş zamanlı tetkik eden dallardır. Buna göre ses bilgisi aşağıdaki bölümlere ayrılır.

1. **Genel ses bilgisi:** Akraba olan ve akraba olmayan dillerin fonetik sistemine ait bilimsel değerlendirmeler, ses terkibi, konuşma sesleri, onların çeşitleri ve değişimleri hakkında genel bir şekilde bilgi verir.
2. **Tarihî ses bilgisi:** Dilin fonetik sistemindeki gelişmeler ve değişmeleri, özellikle yeni ses ortaya çıkış sebeplerini inceler. Bu konuları bu dili konuşan halkın tarihi ile bağlantılı olarak inceler.
3. **Karşılaştımalı ses bilgisi:** Birkaç akraba dilin ve lehçenin eskiden yazılı kaynaklarını ve ses sistemlerini temel alıp karşılaştırarak inceler.
4. **Betimleyici ses bilgisi:** Bir dilin fonetik sistemine has birliklerinin (ünlü, ünsüz ve çeşitli fonetik olaylarının) günümüzdeki durumu betimlenir.
5. **Deneysel ses bilgisi:** Konuşma seslerini özel cihazlar ve teknikler aracılığıyla inceler.

3.4. ÖZBEKÇEDEKİ SESLER (اوزبیک تیلیده تاووش)

Ton ve ses tellerinin durumuna göre Özbekçedeki sesler ikiye ayrılır:

A) Ünlüler

B) Ünsüzler

Ünlüler: Ünlüler; tonlarını ses tellerinden alan ve ses kanalında (ses telleri ve dudaklar arasında) herhangi bir engelle karşılaşmadan ortaya çıkan seslerdir.[43] Ünlülerin telaffuzunda temel görev dil ve dudaklardadır. Ünlüleri telaffuz ettiğimizde ağız her zaman açıktır.

Bu seslerin telaffuzundaki farkı bir bakışta anlamak zordur. Dikkatle telaffuz ettiğimizde farkına varmak mümkündür. Özbekçedeki ünlülerin Latin alfabesindeki şekli ***o', u, o, ä, e, i,*** dür. Günümüzde Afganistan Özbekleri arasında kullanılan Arap alfabesindeki şekilleri ise /ی/ ،/ي/ ،/أ/ ،/آ/ ،/او/ ،/اؤ/ dür. Ancak Arap alfabesi bu ünlülerin tam anlamıyla gösterilmesi için yeterli değildir. Örneğin: Afganistan Özbekçesinin yazımında kelime başında, ortasında ve sonunda seslerin mahiyetini tayin etmek zordur. Bu nedenle kelimeleri bilerek telaffuz etmek gerekir. Örneğin: *tåvuḳ* **(تاووق)** 'tavuk'**,** *ḳåvun* **(قاوون)** 'kavun'**,** *såvuḳ* **(ساووق)** 'soğuk' ve *oḳuv* **(اؤقوو)** 'okuma', *sıḳuv* **(سیقوو)** 'basınç', *toḳuv* **(تؤقوو)** 'dokuma'gibi. Bu üç tane örnekteki *vav* **(و)**'lardan hangisinin ünlü ***u*** **(او)** ve hangisinin ünsüz ***v*** **(و)** olduğunu fark etmek için kelimeleri tanımak gerekir. Çünkü *tåvuḳ* **(تاووق)** 'tavuk', *ḳåvun* **(قاوون)** 'kavun' ve *såvuḳ* **(ساووق)** 'soğuk' kelimelerindeki ***å*** **(ـا)** ünlüsünden sonra yine bir ünlü ses gelemeyeceği kesindir. Yani ***å*** **(ـا)** ünlüsünden sonra gelen "و" harfinin ünsüz ***v*** **(و)** sesi olduğunu görmekteyiz.

3.4.1. Ünlülerin Sınıflandırılması

Özbek Türkçesinde altı ünlü var: ***å, ä, i, e, o, u*** (آ، أ، ى، ي، اؤ، او). Bu ünlüler aşağıdaki gibi sınıflandırılır:

1. Dilin vertikal hareketine göre, **2.** Dilin horizontal hareketine göre, **3.** Dudakların aldığı duruma göre.

3.4.1.1. Dilin Dikey Hareketine Göre Ünlüler

a- Dil önü veya ince sıra ünlüler: ***i, e, ä*** **(ای، اي، أ)**
b- Dil arkası veya kalın sıra ünlüler: ***u, o, å*** **(او، اؤ، آ)**

[43] Mustafa Volkan Coşkun, *Özbek Türkçesi Grameri,* Türk Dil Kurumu, Ankara 2014, 32.

Dil önü veya ince ünlülerinin telaffuzunda dilin ön kısmı aktif hareket eder. Dil arkası veya kalın sıra ünlülerinin telaffuzunda dilin arka kısmı aktif hareket eder ve çoğunlukla yumuşak damak tarafına yönelir.

3.4.1.2. Dilin Yatay Hareketine Göre Ünlüler

Dilin yatay hareketi; dil önünün, ortasının veya arkasının kabarması şeklinde gerçekleşir. Yani dilin ön, orta veya arka kısımları kabararak ünlünün alacağı niteliğe göre ağız boşluğunun önünü, ortasını veya arkasını daraltır[44]. Söz konusu dil hareketine göre ünlüler üçe ayrılır:

a. Dar ünlüler: ***u, i* (او، ای)**
b. Yarı geniş ünlüler: ***ė, o* (اۋ، اِي)**
c. Geniş ünlüler: ***ä, å*** (اَ، آ)

Dar ünlülerin telaffuzunda dil ve sert damak birbirine yaklaşır ve hava yolu daralır. Geniş ünlülerin telaffuzunda ise dil ve sert damak birbirinden uzaklaşır hava yolu genişler. Ağız, geniş ünlülerin telaffuzu esnasında açık ve dar ünlülerde ise kapalıdır

3.4.1.3 Dudakların Aldığı Şekil Bakımından Ünlüler

Dudakların durumuna göre ünlüler, düz ünlü ve yuvarlak ünlü diye ikiye ayrılır. Düz ünlüler (Lablanmagan): /اَ / اِي/، / ای/، / (***i, e, ä***); yuvarlak ünlüler (Lablangan):

/آ / او/، / اۋ/، / (*u, o, å*).

3.4.2. Ünlülerin Tanıtımı

***İ* (ی) –** Bu ses birimi; ince, dar, düz bir ünlüdür.

***E* (ي)-** Bu ses birimi; ince, yarı geniş, düz bir ünlüdür.

***Ä* (اَ)-** Bu ses birimi; ince, geniş, düz bir ünlüdür.

***Ö, O,* (اۋ)-** Bu ses birimi; yarı geniş ve yuvarlak bir ünlüdür: Bu ünlü **"غ", "ق" ve "خ"** ünsüzlerinden sonra gelirse kalın ve **"ک", "گ" ve "چ"** ünsüzlerinden sonra gelirse

---

[44] Coşkun, 33.

ince telaffuz edilir. Örneğin: *Ġozä* (غوزه) 'pamuk', *ġorä* (غوره)'ekşi', *ḳol* (قول) 'el' gibi; *Köprik* (كوپريک) 'köprü', *gör* (گور) 'türbe', *çöḳḳi* (چوققى) 'üst' gibi. Bu ünlünün kelime başında ve ortasında geldiğine örnek: *Özbek* (اوزبيک) 'Özbek', *örtåḳ* (اورتاق) 'arkadaş', *toḳ* (توق) 'tok' gibi.

***U* (او)-** Bu ses birimi; kalın, dar ve yuvarlak bir ünlüdür. Arap yazısında bu ünlü kelime başında tek başına kullanılmaz ünlüden önce bir أ harfi gelir. Örneğin: *uzmåḳ* **(اوزماق)** 'koparmak', *urmåḳ* **(اورماق)** 'vurmak', *uzåḳ* **(اوزاق)** 'uzak' gibi.

Kelime ortasına geldiğinde sadece **و** ile ifade edilir. Örneğin, *kumuş* (كوموش) 'gümüş', *uruş* (اوروش) 'savaş', *kuzätuvçi* (كوزەتووچى) 'gözlemci', *ḳuş* (قوش) 'kuş' gibi.

Å* (آ)-** Bu ses birimi kalın, geniş, yuvarlak ve uzun bir ünlüdür. Özbekçede kelime sonunda çok kullanılmayan bir sestir. ***Å **(آ)** ünlüsü kelime başında *åş* **(آش)** 'yemek', kelime ortasında *tåġ* **(تاغ)** 'dağ' ve kelime sonunda *båbå* **(بابا)** 'dede' örneklerinde olduğu gibi uzun söylenilir.

Ancak burada şunu da söylemek gerekir ki, ***ä*** sesini kelime ortasında اَ harfiyle değil ه = ـه harfiyle göstermek gerekir. Örneğin: *işl**ä**måḳ* (ايشله ماق) 'çalışmak' fiillini ايشـلاماق yerine ايشـله ماق şeklinde yazmak gerekir. Yani okumak ve yazmak için ikinci şekli daha doğrudur.

Ünlülerin sınıflandırılması

Dilin dikey hareketine göre	Dilin yatay hareketi ve dudakların iştirakına göre	
	Ön sıra düz ünlüler	Aka sıra yuvarlak ünlüler
Yukarı (dar) ünlüler	***i*** **(ى)**	***u*** **(او)**
Orta (orta geniş) ünlüler	***ė*** **(ې)**	***o*** **(ۆ)**
Alt (geniş) ünlüler	***ä*** **(اَ)**	***å*** **(آ)**

3.5. ÜNSÜZLERİN SINIFLANDIRILMASI

Ses yolunda bir engele çarparak çıkan seslere ünsüz denir. Ünsüzler hava yolunda uğradıkları engeller, hava yolunun açıklık derecesi ve ses tellerinin titreşmesine göre üç ana başlık altında sınıflandırılır:

1. Boğumlanma Noktası Bakımından *حاصل بـۋليش اۋرنيگه کـۋره*
2. Ses Yolu Bakımından *حاصل بوليش اوصوليگه کـۋره*
3. Ton Bakımından *تاووش پيچـهلرينينگ اشتراکيگه کـۋره*

3.5.1. Boğumlanma Noktası Bakımından (حاصل بـۋليش اۋرنيگه کـۋره)

Boğumlanma noktası bakımından ünsüzler üç temel gruba ayrılır:

A. Dudak ünsüzleri,
B. Dil ünsüzleri,
C. Gırtlak ünsüzleri.

3.5.1.1. Dudak Ünsüzleri

Dudak ünsüzleri, oluşumunda dudakların kullanılması neticesinde ortaya çıkan "**ب، پ، م، و، ف**" gibi seslerdir. Bu ünsüzlerin bazılarının ortaya çıkması için dudaklar bir-birine yapışırken bazılarının telaffuzunda ise dudak dişlere yapışır. Buna göre, dudak ünsüzleri, kendi sırasında, ikiye ayrılır: **1-** dudak-dudak ünsüzler: **"ب، پ، م"**, **2-** dudak-diş ünsüzleri: **"و، ف"**, gibi.

3.5.1.2. Dil Ünsüzleri

Dil ünsüzleri, dilin dudaklar dışında ses yolunda herhangi bir noktada aldığı şekle ve ses yolunda başka bir organla temasına göre farklılık arz eder. Bunlar **"گ، د، ج، ژ، ز ، ک، ل، ن، نگ، ر، س، ت، ط، خ، چ، ش، ق، غ** gibi ünsüzlerden oluşur. Bu ünsüzler dilin hangi tarafından çıkacağına göre bir-birlerinden ayrılır. Öğrneğin: "د، ج، ن" ünsüzleri dilin ön kısmı ile diş ve diş etleri arasından ortaya çıkar. "ک، گ" gibi ünsüzler dilin arka kısmı ile yukarı damak arasından ortaya çıkar. ***y*** (ائ) ünsüzü orta kısmı ile yukarı damak arasından ortaya çıkar. Buna göre, dil ünsüzleri aşağıdaki dört gruba ayrılır.

1. Dil önü : "د، ج، ژ، ز، ل، ن، ر، س، ت، چ، ش"
2. Dil ortası : ***y* (ئ)**
3. Dil arkası : **" ک، گ"**
4. Dil kökü :**"ق، غ، خ" نگ**

3.5.1.3. Gırtlak Ünsüzü

Gırtlak ünsüzü Latin alfabesinde sadece ***h*** ile gösterilir ancak Arap alfabesinde **"هـ، ح"** harfleri ile gösterilir. Bu ses, gırtlak boşluğuyla ses telleri arasındaki hava akımı neticesinde ortaya çıkar.

Ünsüzlerin oluşum yerine göre sınıflandırılması

Dudak ünsüzleri		Dil ünsüzleri				Gırtlak Ünsüzü
Dudak-dudak	Dudak -diş	Dil önü	Dil ortası	Sızıcı Dil Ön Damak	Art Damak	
ب، پ، م	و، ف	د، ت، ج، ز، ل، ن، ر، س، چ، ش،	***Y*** (ئ)	ک، گ	، نگ ق، غ، خ	هـ، ح

3.5.2. Ses Yolu Bakımından (حاصل بولیش اوصولیگه کؤره)

Ses yolunun açıklık derecesi bakımından ünsüzler üçe ayrılır: **A-** Patlayıcılar, **B-** Sızıcılar/Akıcılar **C-** Patlayıcı-Sızıcılar.

3.5.2.1. Patlayıcı Ünsüzler (پارتلاوچی اونداشلر)

Patlayıcı ünsüzlerin ortaya çıkışı esnasında hava yolu bütünüyle kapalıdır. Bu nedenle söz konsu sesler meydana gelirken hava akımı adeta patlayarak çıkar. Örneğin: **"ب، پ"** ünsüzlerin ortaya çıkmasında hava akımı iki dudak vasıtasıyla oluşan engele takılır ve belli bir miktar güç uygulanması ile engeli patlatarak ortaya çıkar, **"چ، ج"** ünsüzlerinin ortaya çıkışında hava akımı patlamakla birlikte kısmen de bir sızma neticesinde ortaya çıkar. Bu ünsüzler ikiye ayrılır:

1- Saf patlayıcılar **"ب، گ، د، ک، ت، ق"**
2- Karışık (affrikat) patlayıcılar **"چ، ج، ژ"**

3.5.2.2. Sızıcı Ünsüzler (سیرغه لاوچی اونداشلر)

Sızıcı ünsüzler, boğumlanma noktasında hava akımının sürtünme ve sızma yolu ile geçebileceği dar bir geçitte şekillenen ünsüzlerdir. Yani iki konuşma organının birbirine yaklaşması ve hava akımının bu organların dar boşluğundan sızarak çıkması söz konusudur. Örneğin: "و ،ف" ünsüzleri hava akımının dudaklar ve dişlerin oluşturduğu dar geçitten sızıarak geçmesi neticesinde ortaya çıkar. "ش ،س ،ز ،ژ" ünsüzleri dil ile yukarı diş etleri ve dişler arasındaki dar geçitten sızarak geçmesi aracılığıyla ortaya çıkar. ئ **"y"** dilin orta kısmı ve yukarı damak arasından havanın akması neticesinde ortaya çıkar. "خ ،غ" havanın, dilin arka kısmı ve yukarı damağın arka kısmı arasında oluşan boşluktan sızarak geçmesi neticesinde ortaya çıkar. Gırtlaktaki ön ses tellerinin arkasından havanın sızarak geçmesi sonucu ***h*** "ح ،هـ" ünsüzü ortaya çıkar. Özbek Türkçesinde sızıcı ünsüzler 10 tanedir **"ح ،غ ،ش ،خ ،س ،ئ ،ز ،ج ،ف ،و".**

3.5.2.3. Patlayıcı-Sızıcı Ünsüzler (سیرغـهلاوچی-پاتلاوچی اونداشلر)

Patlayıcı-sızıcı ünsüzler, hava akımının ses yolunun bir kısmının bütünüyle kapanmasıyla patlama meydana getirirken diğer taraftan başka bir kısmında akmaya devam etmesi neticesinde oluşur. Bu ünsüzler "ر ،ل ،نگ ،ن ،م" ünsüzlerdir.

Patlayıcı-sızıcı ünsüzlerin ortaya çıkması diğer ünsüzlerden farklıdır. Örneğin: ***m*** **(م)** ünsüzünün ortaya çıkmasında akciğerden çıkan hava ses yolunun bir kısmında ağız boşluğunda dudaklar engeline çarparak patlarken aynı hava akımının bir kısmı da geniz boşluğunda sızarak çıkar.

Ünsüzlerin Ortaya Çıkmak Usülüne Göre Sınıflandırılması

PATLAYICILAR		SIZICILAR	Patlayıcı-sızıcılar
Saf patlayıcılar	Karışık patlayıcılar		
ب، گ، د، ک، پ، ت، ق	چ، ج، ژ	و، ف، ز، ئ، س، خ، ش، غ، ح	م، ن، نگ، ل، ر

3.5.3. Ton Bakımdan Ünsüzler (تاووش پیچـﻪلرینینگ اشتراکیگه کۉره اونداشلر)

Ton bakımından ünsüzler ikiye ayrılır:

3.5.3.1. Tonlu Ünsüzler (جرنگلی اونداشلر)

Tonlu ünsüzler, tıpkı ünlüler gibi ses tellerini titretirler, yani seslerini ses tellerinden alılar. Özbek Türkçesinde tonlu ünsüzler şunlardır: **"ب، و، ز، د، ج، ژ، چ، گ، غ، ئ، م، ر، ل، نگ،".**

3.5.3.2. Tonsuz Ünsüzler (جرنگسیز اونداشلر)

Telaffuzları esnasında ses tellerini titretmeyen ünsüzlerdir. Özbek Türkçesinde tonsuz ünsüzler şunlardır: **"پ، ف، س، ت، ش، چ، ک، خ، ق، ح"**.

Tonsuz ünsüzlerin, tonlu ünsüzler arasında birer karşılığı vardır. Bu tür ünsüzlere karşılıklı ünsüzler denir. Bu karşılıklı durum onların boğumlanma noktalarının aynı olmasındandır.

ب	پ	غ	ق
ج	چ	و	ف
د	ت	ز	س
گ	ک	ژ	ش

Yukarıda söylediğimiz gibi Özbek dilinde 24 tane ünsüz vardır. Onlar Arap yazısında 30 tane harf vasıtasıyla gösterilir. **"ب , پ, ت, ث, ج, چ, ح, خ, د, ر, ز, ژ, س, ش, ص, ض, ط, ظ, ع, غ, ف, ق, ک, گ, ل, م, ن, و, نگ"** . Bunlardan **"ع، ظ، ط، ض، ص، ث"** sesleri Özbek Türkçesinde ait değil, çünkü bunlar Arap dilinin sesleridir. Bunun gibi ***j*** **(ژ)** harfi de Özbek Türkçesine ait değil, Fars alfabesinden Özbekçeye geçen bir harftir.

Ünsüzlerin Latin ve Arapç Harfleriyle Yazılışı

Latin	Arap	Latin	Arap	Latin	Arap
Z	ض، ظ، ذ، ز	T	ت، ط	S	س، ث، ص

3.6. İKİZ ÜNSÜZLER (قوش اونداشلر)

Özbek Türkçesinde aynı ünsüzlerin yanyana geldiği bazı kelime kök ve çekimlerinde bu ikiz ünsüzler yazıda ayrı ayrı yazılmaz. İkiz ünsüzler, Arap alfabesindeki teşdit (ـّ) harekesi ile gösterilir.

İkiz ünsüz ihtiva eden Özbekçe kökler: *täfäkkur* (تفکّر) ‘düşünüş’, *päşşä* (پشّه) ‘sinek’, *äççiḳ* (اچّیق) ‘acı’. İkiz ünsüz ihtiva eden Özbekçe çekimli şekiller: *bå̇ḳḳä* (باقّه) ‘bahçeye’, *yuräkkä* (یورهگّه) ‘yüreğe’ *ittifåḳḳä* (اتّفاقّه) ‘ittifaka’.

3.7. SES DEĞİŞİMİ (تاووش اوزگریشلری)

Sesler kelimede yanyana gelirler. Kelimeleri telaffuz ettiğimizde, bazı sesler birbirini etkiler. Bu nedenle bazen ses değişmeleri ortaya çıkar. Bu gibi değişmeler, sesin kelimedeki yeri yani kelime başında, kelime ortasında, kelime sonunda bulunmasına da bağlı olarak seslerin karşılıklı etkisi sonucunda ortaya çıkar. Konuştuğumuz zaman kimi kelimelerin seslerinde bazı fonetik değişmeler ortaya çıkar. İşte bu olaylara ses değişmesi denir. Birbirini etkileyen sesler arasında: benzeşme, düşme, türeme, göçüşme ve tonsuzlaşma gibi hadiseler meydana gelir.

3.7.1. Ses Düşmesi (تاووش توشیشی)

Bazı sözcükler çekimlenirken veya türetilirken seslerden biri düşer. Bu olaya ses düşmesi denir. Gerek ünlüler gerekse ünsüzler; ön seste: *yilan > ilån* (ئیلان<یلان) ‘yılan’, *iğine > igne* (ایگنه < ایگینه) ‘iğne’, iç seste: *oġil< oġlim* (اوغلیم < اوغیل) ‘oğlum’ ve son seste: *päst > päs* (پس < پست) ‘hafif’, *pustkändä < puskändä* (پوس کنده < پوست کنده) ‘açıkçası’, *guşt > guş* (گوش < گوشت) ‘et’, *nimärsä> nimä* (نیمه<نیمـهرسه) ‘ne’düşebilir.

3.7.2. Benzeşme (تاووش ماسله شوی)

Yan yana gelen seslerin birbirini etkilemesi sonucunda, bir ses kendinden sonra veya önce gelen sesi kendine benzetir. Yani seda, meydana geliş noktası veya açıklık derecesi bakımından kendine benzetir. Örneğin: *tåġgä > tåḳḳä* (تاقّه < تاغگه) ‘dağa’, *bå̇ġgä > bå̇ḳḳä* (باقّه < باغگه) ‘bahçeye’, *yåz+sin=yåzssin* (یاز+سین=یازسّین) ‘yazsın’, *tuz+siz=tussiz* (توز+سیز=توسّیز) ‘tuzsuz’, *bir+tä* (بیر+ته=بیتّه) ‘bir tane’ gibi.

3.7.3. Tonsuzlaşma (تاووش جرنگسیزله نیشی)

Tonlu ünsüzlerin karşılığı olan tonsuz ünsüzlere dönüşmesi hadisesidir. Özbekçede genellikle son seste görülen bir hadisedir. Örneğin: *pänd > pänt* (پنت < پند) ‘nasihat, öğüt’, *bäländ > bälänt* (بلنت < بلند) ‘yüksek’, *ket+di=ketti* (کیتّی=دی+کیت) ‘gitti’, *åt+dän=åttän* (آتّن=دن+آت) ‘attan’, *tok+gän=tokkän* (توککن=گن+توک) ‘dök-’. Bu örneklerin sonundaki ‘د’ tonlu ünsüzü (**ت**) tonsuz ünsüzüne dönüşmüştür.

3.7.4. Ses Türemesi (تاووش آرتیریلیشی)

Ses türemesi, Özbekçede çoğunlukla Arapça kelimeleri Türk Dilinin fonetik yapısına uydurmak için iki ünsüz arasında meydana gelir. Örneğin: *fikr < fikir* (فکر>فیکیر) ‘fikir’, *hükm < hüküm* (حکوم < حکم) ‘hüküm’, *umr-umur* (عمر-عمُر) ‘umur’, *dåkläd-dåkäläd* (داکلت-داکهلت) ‘bildirim’, *bank-bånkä* (بانک-بانکه) ‘bank’ gibi.

3.7.5. Göçüşme (تاووشلر نینگ المه شوی)

Kelime içerisindeki iki sesin diziminin değişmesi, diğer bir tabirle yer değiştirmesi olayıdır. Örneğin: *kirpik-kiprik* (کیرپیک-کیپریک) ‘kirpik’ veya seslerin değişmesi ***ä > å*** **(ا < آ)** sesine geçmesi, *çäḳmåḳ > çåḳmåḳ* (چقماق < چاقماق) ‘kırmak’ **(p-r)** *tupråḳ-turpåḳ* (توپراق-تورپاق) ‘toprak’, **(n-m)** *äylänmåḳ-äynälmåḳ* (ایلَنماق) ‘dönmek’, **(v-h)** *ähvål-ävhål* (احوال-اوحال) ‘durum’ gibi.

3.8. ARAP HARFLERİYLE BİRLİKTE KULLANILAN BAZI HAREKELERİN ÖZELLİKLERİ

Afganistan Özbekçesinin yazmında kullanılan Arap alfabesi, bazı durumlarda harekeler ile birlikte kullanırlar. Bu harekeler yazıda esasen, ünlüleri gösrterirler. Bunlardan sadece hemze (ء) ve şedde **(ـّ)** hem ünlü hem de ünsüz yerine tenvin (ـً) ve sükûn (ـْ) ise sadece ünsüzleri göstermek için kullanılır. Ünlüleri göstermek için kullanılan harekeler şunlardır: üstün (**ـَ**), esre (ـِ), ötre (ـُ).

3.9. HECE (بوغین)

Kelimeleri oluşturan, en küçük ses birimlerinden olan hece, tek bir nefes hareketiyle oluşturulan ses biriminin adıdır. Bir nefes alımı sınrasında akciğerden çıkan havaya bir sonraki nefes alışına kadar verilen şekildir. Hecenin temeli ünlü seslerdir. Bu nedenle kelimede kaç tane ünlü varsa, hecelerin sayısı da o kadardır. Örneğin: ***å* (آ) - *i* (ی) - *lä* (له)** = *åilä* (آیله) 'aile', ***tä* (طه) – *lä* (له) – *bä* (به)** = *täläbä* (طلبه) 'öğrenci', ***mäk-täb*** = *mäktäb* (مکتب) 'okul' gibi.

Bir kelimenin, tek heceli, iki heceli veya çok heceli olması mümkündür. Eğer hece ünlü ile biterse buna açık hece denir. Örneğin: ***ä-då-lät* (لت -دا - ع)** 'adalet' kelimesindeki birinci ve ikinci heceler açık hecelerdir. Hece ünsüz ile biterse kapalı hece denir. Örneğin: ***däf-tär*** (دف-تر) 'defter', ***tåġ-lär*** (تاغ-لر) 'bahçeler' gibi kelimelerdeki heceler kapalı hecelerdir. Özbek edebi dilinde 5 hece tipi vardır:

1. Bir ünlüden oluşan hece: *å-tä* (آ-ته) 'baba' *å* (آ) - *i* (ی) - *lä* (له) = *åilä* (آیله) 'aile' gibi.
2. Bir ünlü ve ünsüzden oluşan hece: *bå-lä* (با-له) 'çocuk', *iş* (ایش) 'iş', *ko-çä* (کوْچه) 'sokak' gibi.
3. Bir ünlü ve iki ünsüzden oluşan hece: *bur-gut* (بور- گوت) 'kartal', *mäk-täb* (مکتب) 'okul' gibi.
4. Bir ünlü ve üç ünsüzden oluşan hece: *därd* (درد) 'ağrı', *tort* (توْرت) 'dört', *träk-tor* (تراکتوْر) 'traktör' gibi.
5. Bir ünlü ve dört ünsüzden oluşan hece: *träns-port* (ترانس-پورت) 'taşımacılık'.

Şunu da söylemek gerek ki, Özbek Türkçesinde bir hece iki ünsüzle başlamaz. Özbekçede kelimelerde hecenin ilk sesleri, ünsüz+ünlü veya ünlü+ünsüz şeklinde olabilir. Özbekçedeki ünsüz+ünsüz+ünlü veya ünsüz+ünlü+ünlü ile başlayan hecelerin yer aldığı kelimeler yabancı dillerden alınmıştır.

3.10. VURGU (اورغو)

Vurgu, bazı heceleri veya sözcükleri diğerlerine göre daha baskın ifade etmeye denir. Dil biliminde iki çeşit vurgu vardır: 1- kelime vurgusu (leksik vurgu); 2- cümle vurgusu (mantıksal vurgu).

3.10.1. Kelime Vurgusu

Kelime vurgusu, bazen kelimenin hangi hecesinde vurgu olduğunu sezmek zordur. Türkçe kökenli kelimelerde vurgu genellikle son hecededir. Bazı kelimelerde ise vurgu, ilk heceye yada ortadaki heceye geçebilir. Örneğin: Sonu **'stan'** ile biten kelimelerde vurgu son hecededir: *Türki**stan*** (توركستان) 'Türkistan', *Afgani**stan*** (افغانستان), *Kazaki**stan*** (قزاقستان) 'kazakistan', *Özbeki**stan*** (اوزبیکستان) 'Özbekistan'gibi. *Afgani**stan**, istiḳlå**lin**g mubå**räk!*** (افغانستان استقلالینگ مبارک!) 'Afganistan istiklalın kutlu olsun!'. Kelime vurgusu kelimenin bir hecesinin diğerlerinden daha uzun süreli ve daha baskın söylenmesidir. Hangi hecenin diğerlerinden baskın telaffuz edileceği bir kural dihilinde olmakla birlikte konuşan kişinin başka bir sesi daha vurugulu ifade etme isteğine göre kelimenin genel vurgusu değişebilir. Bu nedenle kelime vurgusu, a. Kurallı vurgusu (ber-karâr vurgu) b. Serbest vurgu (erkin vurgu) olarak ikiye ayrılır:

a. Kurallı Vurgus: Özbek Türkçesinde vurgu, Türkçe kökenli kelimeler ile çok uzun zamandan beri Özbek dilinde kullanılmakta olan Arapça ve Farsça kelimelerin son hecesindedir. Örneğin: *ilm**li*** (علملی) 'ilimli, *iş**çi*** (ایشچی) 'işçi', *säk**kiz*** (سککیز) 'sekiz', *ḳizi**ḳ*** (قیزیق) 'komik' gibi. Her nekadar temel kelime ek alırsa vurgu da kelimenin sondaki hecesine doğru ilerler. Örneğin: *iş**çi*** > *işçi+**lär*** (ایشچی+لرَ-ایشچیَ) 'işçiler', *işçi+**lär**-işçilär+**imiz*** (ایشچی+لرَ-ایشچیلر+میزَ) 'işçilerimiz' gibi.

Ancak şunu da kaydetmemiz gerek ki, Özbek Türkçesinde bazı kelimelerde estisnadır.

b. Serbest vurgusu: Özbekçeye sonradan yabancı dillerden giren alıntılı kelimlerde ise hangi hecenin vurugulu telaffuz edileceği belli bir kurala göre tayin edilmediği için bu kelimeyi telaffuz edenin kararına bağlıdır. Örneğin: *si'ntaksis* (سنتکسّ) 'yazım' gibi.

3.10.2. Cümle Vurgusu

Mantıksal vurgu, bir cümle içerisindeki kelimelerden birini diğerlerine göre daha baskın ve uzun bir zaman diliminde söylemektir. Genelde, konuşan kendince önemsediği kelimeyi diğerlerinden daha vurugulu söyler. Böylece önemli gördüğü öğeyi vurgulamış olur. Ancak şahsi bir kasıt olmadığı müddetçe cümlede vurgu daima

yüklemden önceki öğededir. Bu nedenle vurgulanmak istenen öğe zaten yükleme yaklaştırılır. Örneğin: 1. *Biz keçä* ***kutubḩånägä*** *bårdik* (بیز کیچه **کتابخانه‌گه** باردیک) ‘biz gece **kütüphaneye** vardık’ (başka yere değil) 2. *Biz kutubḩånägä* ***keçä*** *bårdik* (بیز کتابخانه‌گه **کیچه** باردیک) ‘biz kütüphaneye **gece** vardık’ (gün değil) 3. *Kutubḩånägä keçä* ***biz*** *bårdik* (کتابخانه‌گه کیچه **بیز** باردیک) ‘kütüphaneye gece biz vardık’ (başkalar değil).

3.11. Afganistan Özbek Türkçesinde Yazı Dilini Islah Etme İhtiyacı

Türk dilleri, o cümleden Özbek dili, en eski ve en zengin dillerden sayılır. Şöyle ki atalarımız insanlık tarihi ve cihan medeniyetinde kalıcı izler bıraktıkları gibi, uygarlaşmanın temeli olmuş yazı ve imla tarihinde de büyük bir hisseye sahiptirler.

Lakin Türk halkları mukaddes İslam dinini kabul etmeleriyle birlikte, Kurân-ı Kerim alfabesi olan Arap yazısını da gönüllü olarak kullanmaya başladılar. Şunu hatırlatmak gerek ki, Arap yazısının yanında Uygur yazısı da 18. asra kadar yan yana yaşayageldi.

Alfabe (harfler) dil seslerinin yazıdaki uzlaşılmış ve kararlaştırılmış işaretleri olduğu için de, o hiçbir zaman eksikliklerden hali kalmamıştır ve hiçbir alfabe hiçbir dilin ses sistemini yüzde yüz doğru bir şekilde ifade edememiştir.

Dil uzmanlarının istatistiklerine (ihsâiya) göre yeryüzünde üç binden fazla dil vardır. Lakin bu dillerin hepsi kendi alfabesine sahip değildir, çünkü dünyada mevcut olan alfabelerin sayısı 10-15’ten fazla değildir. Bu açıdan bahsimizin konusu olan Arap alfabesine bakalım: Bu alfabe asırlar boyunca çoğu Müslüman milletlerin ortak alfabesi ola gelmiştir ve gelmektedir. Lakin her bir dil kendine has ses sistemine sahip olduğu için de belirli bir dilin temsilcileri kendi dilleri için muayyen bir alfabeyi kabul ederek, kabul ettikleri bu alfabeyi kendi dillerinin ses sistemine uygunlaştırmaya çaba gösterirler. Bizim için tanıdık olan Fars diline bakalım**:** Farslar kendi dilleri için Arap alfabesini kabul etmişler, mezkûr alfabe temelinde kendi dillerine özgü olan bazı sesleri yazıda ifade etmek için " **پ ، چ ، ژ ، گ** "gibi harfleri türetmişlerdir. Aynı şekilde, bize malum olan Peştu diline de bakalım**:** Bu dilin uzmanları da kendi dillerine özgü olan seslerin yazıda ifadesini vermek için Arap yazısı temelinde bazı uzlaşılmış işaretleri kabul etmişlerdir: " **ډ ، ړ ، ږ ، ټ ، څ ، ځ ، ښ ، ګ ، ې ، ڼ ، ی** "gibi.

Peki, şimdi Arap alfabesinin Özbek dilinin seslerini yazıda hangi derecede ifade edebileceğine bakalım. Bildiğiniz gibi her bir dilin sesleri öncelikle ünlüler ve ünsüzlere ayrılır. "Bu seslerden hangi biri daha çok öneme sahip?" şeklindeki bir soruya cevap bulmamız zordur. Çünkü onlar bir sikkenin (tenge) iki yüzüdür. Lakin böyle olmasına bakmayarak, dilde neden ünlüler lider olarak görünür. Çünkü ünlüler katılmadan hece ve heceler iştirak etmeden söz ortaya çıkamaz. Ama ünsüzler katılmazdan hece teşkil edilebilmekle birlikte, bazen bir tane ünlü bir tane kelimeye denk gelecek durumlar da yok değil: *a.kä* (ا/که), *u.kä* (او/که), *å.pä* (آ/په) gibi.

Aynı şekilde, Özbek dili de bundan müstesna değil. Çağdaş Özbek dilinde altı ünlü sesin varlığı ilimce bilinir: */å/, /ä/, /ė/, /i/, /u/, /ö/.* Fakat Arap alfabesinde bunların sadece dört tanesi için işaret mevcut: **(ـا) آ , (ـه ،ه) ا , (ـیـ) ی** ve **(او) و** .

Eğer belli bir dil için kabul kılınmış bir alfabe, o dilin seslerini yazıda dakik ve açık bir şekilde ifade edemezse, o dilde okuma yazmanın öğrenilmesi sorun olur.

3.12. Arap Alfabesi Temelinde Özbek Türkçesi Dili İmlasının Bazı Eksiklikleri

Arap alfabesi temelinde Özbek dili seslerinin yazıdaki kesin ifadesi için hangi zorluklar mevcut? İlk olarak ***"o"*** ile ***"u"*** ünlüsü ve ***"v"*** ünsüz sesleri için sadece bir tane **"واو"** işareti var. Bu durum dilimizde birçok kelimenin telaffuzunu zorlaştırmış ve eş yazımlı (İng. homographic) kelimelerin sayısını çoğaltmıştır. Aşağıdaki örnekler gibi:

Özbekçe	Latin	Özbekçe anlamı	Okunuşu:	Türkçe Anlamı:
اوز	Uz	اوزماق	Uz-	Kopar-
اوز	O'z	اوز یعنی فارسچه سی خود	Öz (Far. خود)	Kendi
سوت	Sut	سوت فارسچه سی شیر	Süt (Far. شیر)	Süt
سوت	So't	سوتماق	Söt-	Sök-
بور	Bur	بورماق	Bur-	Bur-
بور	Bo'r	بور فارسچه سی تباشیر	Bör	Tebeşir

تور	Tur	تورماق	Tur-	Kalk-
تور	To’r	اوی نینگ اېنگ یوقاری جایی	tör	Evin baş köşesi
قوی	Quy	قویماق (چاینی)	ķuy-	Çay koy-
قوی	Qo’y	قویماق (نرسه نی بیرگه قویماق	ķoy-	Nesneyi yere koy-
قوی	Qo’y	حیوان اسمی	ķoy	Koyun (hayvan)
توی	Tuy	تویماق فارسچه سی حس کردن	tuy- (Far. حس کردن)	Hisset-
توی	To’y	تویماق فارسچه سی سیر شدن	toy- (Far. سیر شدن)	Doy-
توی	To’y	تورموشگه چیقیش فارسچه سی عروسی	toy	Evlen-
اوی	Uy	فارسچه سی خانه، حویلی	Uy (Far. خانه،حویلی)	Ev
اوی	O’y	فکر	öy	Fikir
اوی	O’y	اویماق، تورتماق، بوزماق، خراب قیلماق	Oy-	Oy-, boz-
توش	Tuş	توشماق، اینماق	Tuş-	İn-
توش	Tuş	رویا، خواب	Tuş (Far. خواب)	Rüya, düş
توش	To’ş	سینه فارسچه سی قفسی سینه	Töş (Far. قفسی سینه)	Göğüs kafesi, döş
تورت	To’rt	4 سانی	Tört	Dört
تورت	Turt	تورتماق (قول بیلن تورتماق)	turt-	Dürt-
قول	Qul	غلام، بنده	Ķul	Kul, köle
قول	Qo’l	دست	Ķol	El
توک	Tuk	قیل، یونگ	Tük	Tüy, kıl, yün
توک	To’k	توکماق (سوونی)	Tök-	Dök-
قوری	Quri	قوریماق، سووی کېتماق	ķurı-	Kuru-, suyu uç-
قوری	Qo’ri	قوریماق، حفاظت قیلماق	ķorı-	Koru-

Aynı şekilde, ***"i"*** ile ***"e"*** seslerine bakalım. Bu iki ses için Arap alfabesinde sadece bir tane **(ی)** harfi mevcut olduğu için az çok eş yazımlı (homographic) kelimeler ortaya çıkmıştır. Aşağıdaki örneklere bakalım:

Özbekçe	**Latin**	**Özbekçe anlamı**	**Telaffuz**	**Türkçe anlam**
بیر	Bir	بیر سانی	Bir	Bir sayısı
بیر	Ber	بیرماق	Bėr-	Ver-
ایس	İs	ایس بیرماق فارسچه سی بوی	İs (Farsça: بوی)	Koku
ایس	Es	هوش، فکر	Ės	Fikir, us
بیل	Bil	بیلماق، توشونماق	bil-	Bil-, anla-
بیل	Bel	انسان عضوی، فارسچه سی کمر	Bėl (Farsça: کمر)	Bel
بیل	Bel	بیرنی قازه دیگن اسباب	Bėl	Bel, yeri kazacak alet
سیرکه	Sirka	بیت نینگ اوروغی	Sirkä	Sirke, bit yavrusu
سیرکه	Serka	ایچکی نینگ ایرکگی	Sėrkä	Teke, keçinin erkeği
ایچکی	İçki	ایچکی، فارسچه سی داخلی	İçki (Farsça: داخلی)	İçindeki
ایچکی	Eçki	بُز، ایچکی	Eçki(Farsça: بُز)	Keçi
ایش	İş	ایش، کار	İş (Farsça: کار)	İş
ایش	Eş	چقلاق نینگ همراهی	Ėş	Bebeğin eşi, etene
ایت	İt	کوچوک	İt	İt, köpek
ایت	Et	ایتماق، قیلماق	Ėt-	Et-, yap-
ایت	Et	گوشت	Ėt	Et
تیرس	Tirs	تقلید سوز، تیرسیلله ماق	Tirs	Yansıma sesi
تیرس	Ters	تیسکری، عکس	Ters	Ters, zıt
بیت	Bit	پارازیت حشره	Bit	Bit, parazit haşere

بيت	Bit	بيتماق، التيام يافتن، خاتمه يافتن	Bit- (Farsça: خاتمه يافتن)	Bit-, tüken-
بيت	Bit	بيتماق، نوشتن	Bit- (Farsça: نوشتن)	Yaz-
بيت	Bet	يوز، چهره، صفحه	Bėt (Farsça: چهره, صفحه)	Yüz, çehre; sahife

İşte bu eş yazımlı (İng. homographic) kelimelerden kurtulmak ve açık telaffuza kavuşmak için sadece bir yol vardır, o da Afganistan Özbek dilindeki her bir ünlü için ayrı ayrı işaretler kabul etmektir. Afganistan Özbekçesinin ünlülerinin yazıda ifadesi için bizim önerimiz şudur:

Söz sonunda	**Söz ortasında**	**Söz başında**
ـا (ادا)	**ـا (بار)**	**Å آ (آدم)**
ـه (ه) (قره)ئ	**ـه (ه، ـَ) قره ت**	**A اَ (اکه)**
ی (اونی)	**ـيـ (تيش)**	**İ ايـ (ايش)**
ې (يې)	**ـېـ (کـېل)**	**E اېـ (اېرک)**
و (بو)	**و (سوز)**	**U او (اوز)**
-	**ۉ (سۉز)**	**O اۉ (اۉز)**

Cetvelin içindeki ünlülerin açıklamaları:

Arap alfabesi temelinde Özbekçenin seslerini göstermek bazı zorluklar içermektedir. Bundan dolayı bizim bu çaba ve hareketten amacımız Özbek dilinde okuma ve yazmanın öğrenilmesini az da olsa kolaylaştırmaktır. Bu amaçla Özbek dilindeki ***u*** **(او)** ünlüsü ile ***v*** **(و)** ünsüz seslerinin yazıda ifadesini sadece **(واو)** harfiyle gösterdik. **Sebebi:** Özbek dilinde hiçbir zaman iki ünlü yan yana gelmez. Demek ki ***u*** **(او)** ile ***v*** **(و)** sesleri art arda geldiğinde yanlış okuma riski yoktur. Bu gibi durumda birincisi ünsüz ***v*** **(و)** ikincisi ise ünlü ***u*** **(او)** veya tam tersi olarak birincisi ünlü ***u*** **(او)** ve ikincisi ünsüz ***v*** **(و)** olacağı kesindir. Örneğin, *tåvuḳ* **(تاووق)** 'tavuk'**,** *ḳåvun* **(قاوون)**

‘kavun’**,** *såvuḳ* **(ساووق)** ‘soğuk’ ve *oḳuv* **(اؤقوو)** ‘okuma’, *sıḳuv* **(سیقوو)** ‘basınç’, *toḳuv* **(تؤقوو)** ‘dokuma’ kelimelerini ele alacak olursak; bu üç tane örnekteki *vav* **(و)**’lardan hangisinin ünlü ***u*** **(او)** ve hangisinin ünsüz ***v*** **(و)** olduğunu fark etmek kolaydır. Çünkü *tåvuḳ* **(تاووق)** ‘tavuk’, *ḳåvun* **(قاوون)** ‘kavun’ ve *såvuḳ* **(ساووق)** ‘soğuk’ kelimelerindeki ***å*** **(ـا)** ünlüsünden sonra yine bir ünlü ses gelemeyeceği kesindir. Yani ***å*** **(ـا)** ünlüsünden sonra gelen “و” harfinin ünsüz ***v*** **(و)** sesi olduğunu görmekteyiz. Yine *oḳuv* (اؤقوو) ‘okuma’, *siḳuv* (سیقوو) ‘basınç’ ve *toḳuv* (تؤقوو) ‘dokuma’ kelimelerindeki “و” ların hangisinin ünlü, hangisinin ünsüz oluğunu bilmek çok da zor değildir. Çünkü ünsüz ***ḳ*** **(ق)** sesinden sonra tekrar ünsüz ***v*** **(و)** sesinin gelemeyeceğini biliyoruz. Demek ki, bunun gibi durumda yan yana gelen iki *vav* (و) harfinden birincisinin ünlü ***u*** **(او)**, ikincisinin ise ünsüz ***v*** **(و)** sesi olduğunu anlamak yeterlidir. Sadece *ḳavm* (قوم) ‘kavim’ ve *ḳum* (قوم) ‘kum’ gibi sözlerle karşılaştığımızda, metinden anlamak veya icabı hâlinde üstün (َ) yardımıyla ayırt etmemiz mümkündür.

3.13. Afganistan Özbekçesinde Ünlü ve Ünsüzlerin Yazımı

Özbekçe ***ä*** **(ا)** ünlüsü başka ünlülere göre daha sık kullanılır. Eğer bu sesi, yazıda göstermek istersek kelime içinde harfin şekli değişir. Eğer kelimenin anlamını değiştirmeden ve telaffuzunu zorlaştırmadan bu sesi yazmak istersek işaretsiz bırakmak daha makuldür.

Eğer hem birinci hem de ikinci hecede ***ä*** **(اَ)** sesi kullanılmışsa, burada birinci hecedeki ***ä*** **(اَ)** sesini yazıda göstermeyerek sonraki hecede göstermek gerekir. Çünkü birinci hecedeki ***ä*** **(اَ)** harfinin sakin okunması neredeyse yanlış değildir: *säkrämaḳ* (سکره ماق) "zeplemek", täşlämåḳ (تشله ماق) "atmak", "bırakmak", *yäşämåḳ* (یشه ماق) "yaşamak", *tärämåḳ* (تره ماق) "taramak", *tärḳämåḳ* (ترقه ماق) "dağıtma". Lakin kelimenin üç hecesi de ***ä*** **(اَ)** sesi gelmiş olsa o hâlde, ikinci ve üçüncü hecedeki ***ä*** **(اَ)** sesini yazıda ifade etmemiz gerekir: *päşälä-* (پشه له), *säbälä-* (سبه له), *yäkkälä* (یگّه له), *särälä-* (سره له), *tätälä-* (تَته له), gibi. Bu gibi fiillere ettirgenlik eki ***t*** (ـت -) getirildiğinde, ekten önceki ***ä*** **(اَ)** sesini ifade eden ***ä*** **(اَ)** harfi işaretsiz bırakılıp sonra ekin yazılması gerekir: *päşälät* (پشه لت), *säbälät* (سبه لت), *yäkkälät* (یگّه لت); *işlät* (ایشلت), gibi.

y **(ی)** ünsüzünün kapalı hecenin son sesi olduğu durumlarda “y” ünsüzünden önce ***ä*** **(اَ)** ünlüsü gelmişse, mezkûr ünlüyü yazıda göstermeyerek, ondan önce gelen ünsüzü

fetha (َ) ile okumak ve hareke işaretini koymak gerekir. Aksi hâlde, ünsüz ***y* (ى)**’yi ünlü ***i* (اى)** sesiyle karıştırmamız mümkündür:

Özbekçe	**Latin**	**Özbekçe Anlam**	**Telaffuz**	**Türkçe Anlam**
سيله	Sila	سيله ماق، لمس قيلماق	Silä-	Dokunmak
سَيله	Sayla	انتخاب قيلماق، سيچماق	Säylä-	Seçmek
سيره	Sira	هيچ هم، اصلا، مطلقا	Sirä	Hiç, asla
سَيره	Sayra	سَيره ماق	Säyrä-	Ötmek
تيريل	Tiril	تيريلماق، زنده شدن	Tiril- (Farsça: زنده شدن)	Dirilmek
تَيريل	Tayril	سيرپنماق، لغزيدن	Täyril-(Farsça: لغزيدن)	Kaymak
قيليق	Qiliq	خوى، عادت	Ḳiliḳ	Adet
قَيليق	Qayliq	كيلين-كيياو بير-بيرگه نسبتآ	Ḳäyliḳ	Gelin-damat
قيريل	Qiril	نابود بولماق، محو بولماق	Ḳiril	Mahf olmak
قَيريل	Qayril	بوريلماق، اېگيلماق	Ḳäyril	Dönmek
قيراق	Qiroq	گيلم، قالين نينگ قيراغى	Ḳirâḳ	Halının Köşesi
قَيراق	Qayroq	بيچاقنى تيز قيله ديگن اسباب	Ḳäyrâḳ	Musat

Öneriler:

y* (ى)** ünsüzü ile ***i* (اى)** ünlüsünün karıştırmamamız için ***y ünsüzünü bu **(ئ)** şekilde göstersek daha kolay farklanır ve okunur. Örneğin, **kelime başında:** *yel* (ئېل) ‘yel’, *yelkä* (ئېلكه) ‘omuz’, *yeng* (ئېنگ) ‘yen’, *yengil* (ئېنگيل) ‘hafif’, *yer* (ئېر) ‘dünya, yeryüzü’, **kelime ortasında:** *säylä* (سَئله) ‘seç’, *säyrä* (سَئره) ‘öt’, *täyril* (تَئريل) ‘kay’, *tüyä* (توئه) ‘deve’, *toyånä* (تـؤيانه) ‘düğün hediyesi’, *täyänç* (تَئـهنچ) ‘dayanak’, **kelime sonunda:** *tåy* (تائ) ‘tay’, *toy* (تـؤئ) ‘düğün’, *üy* (اوئ) ‘ev’, *çåy* (چائ) ‘çay’, *ögäy* (اؤگـهئ) ‘üvey’, *ḳäy* (قـهئ) ‘hangi’gibi. Bu şekilde göstersek ***y*** ünsüzü ***i*** ünlüsüyle karıştırılmaz. Okunuşu kolay olur özellikle okul öğrencileri için çok iyi olur.

Afganistan Özbek Türkçesi ünlülerini bu şekilde göstersek, bir çok problemi haletmiş olacağız veya eş yazımlı (İng. homographic) kelimelerden bir olsa da kurtuluruz:

Söz sonunda	Söz ortasında	Söz başında	
ـا (ادا)	ـا (بار)	آ (آدم)	Å
ـه (قره)	ـه (ه، ـَ) قره ت	اَ (اکه)	A
ی (تاقّی)	ـیـ (تیش)، (قـؤلتیق)	ایـ (ایش)	İ-I
ې (یې) -	ـېـ (کـېل)	اېـ (اېرک)	Ė-E
و (بۋ)	ۋ (تاوۋق)	اۋ (اوز)	U-Ü
-	اۆ (سۆز)	اۆ (اۆز)	O-Ö

Å **(آ)** ve ***Ä*** **(اَ)** seslerinden yukarıda bahis etmiştik. Yukarıdaki Cetvelin içindeki başka ünlülerin açıklamaları:

I-İ **(ای) ünlüsü:** Bu ünlü kalın ünsüzlerin (ق، غ، خ) yanında ***ı*** kısa şeklinde telaffuz edilir ve diğer yerlerde ***i*** telaffuz edilir. Öreneğin, *iflas* (ایفلاس) 'pis, kirli', *ipäk* (ایپَک) 'ipek', *irmåḳ* (ایرماق) 'ırmak, dere', *ip* (ایپ) 'ip, iplik', *ini* (اینی) 'küçük kardeş', *inåḳ* (ایناق) 'iyi geçinen', *ıḫlås* (اخلاص) 'bağlılık', *ıḫtilåf* (اختلاف) 'ihtilaf', *ıḫtirå* (اختراع) 'bulu, keşif', *ıḳbål* (اقبال) 'ikbal', *ıḳrår* (اقرار) 'itiraf, ikrar', *ıḳtidår* (اقتدار) 'kabiliyet', *ḳız* (قیز) 'kız', *ḳıdırmåḳ* () 'aramak' *yıġın* (ئیغین) 'toplantı', *yıḳıtmåḳ* (ئیقیتماق) 'yıkmak, devirmek', *oġıl* (اۆغیل) 'oğul', *yıġı* (ئیغی) 'ağlama, ağlayış' gibi. Arapça ve Farsça gibi kelimeler ise o dillerde nasıl yazıldı ise Afganistan Özbekçesinde de aynan öyle yazılır.

Ö, O **(اۆ)-** Bu ses birimi **"غ", "ق" ve "خ"** ünsüzlerinden sonra gelirse kalın ve başka ünsüzlerinden sonra gelirse ince telaffuz edilir özellikle **"ک", "گ" ve "چ"** ünsüzlerinden sonra gelirse ince telaffuz edilir. Örneğin: *Ġozä* (غـۆزه) 'pamuk', *ġorä* (غـۆره)'ekşi', *ḳol* (قۆل) 'el', *ḳollämåḳ* (قـۆللـه‌ماق) 'desteklemek', *ḳolḳåp* (قـۆلقاپ) 'eldiven', *ḳopål* (قـۆپال) 'kaba, kabaca, dürüşt' *ḥocäyin* (خـۆجـه‌ئین) 'sahip, patron', *ḥoråz* (خـۆراز) 'horoz', *ḥoş* (خـۆش) 'peki, evet' *ḥorsinmåḳ* (خـۆرسینماق) 'iç çekmek' gibi. *Köz* (کـۆز)

‘göz’, *körmåḳ* (کۉرماق) ‘görmek’, *Köprik* (کۉپریک) ‘köprü’, *gör* (گۉر) ‘törbe’, *göşt* (گۉشت) ‘et’, *gödäk* (گۉدەک) ‘çocuk, bebek’, *görkåv* (گۉرکاو) ‘mezarcı’ *çöḳḳi* (چۉققی) ‘üst’ gibi yumuşak. Bu ünlünün kelime başında ve ortasında geldiğine örnek: *Özbek* (اوزبیک) ‘Özbek’, *örtåḳ* (اۉرتاق) ‘arkadaş’ *töşäk* (تۉشَک) ‘döşek; yatak’ gibi. Yani, bu ünlü yanında gelen ünsüzün durumuna göre tespit edilir.

***Ü, U* (اۇ)-** Bu ses birimi de yanında kullanıldığı ünsüzün durumuna göre tespit edilebilir. Bu ünlüyü Arapça yazısıyla **(اۇ)** bu şekilde göstersek bu ünlü ile ünsüz **(و)** harfini fark etmek daha kolay olur. Bu şekilde göstersek ünlüleri kolaylıkla öğrenirler. Arap yazısında tüm ünlüler kelime başında tek başına kullanılmazlar ünlülerden önce bir **(اَ)** harfi gelir. Örneğin: *uzmåḳ* **(اۇزماق)** ‘koparmak’, *urmåḳ* **(اۇرماق)** ‘vurmak’, *uzåḳ* **(اۇزاق)** ‘uzak’, *uzum* (اۇزۇم) ‘üzüm’ gibi.

Özbekçedeki ünlüleri yazıda şu şekilde **(آ), (اَ) (ای), (اِي), (اۇ), (او)** göstermemiz gerekir. Arapça ve Farsça kelimelerin yazımında kullanılan kesre (ِ) ve zamme (ُ) gibi hareke işaretlerini Türkçe kelimelerde kullanmaya ihtiyacımız yoktur. Ancak Arap ve Fars dillerinden alınan kelimeler bu kurala uyumaz. Yani bu gibi sözleri kaynak dilde olduğu gibi yazmak gerekir[45].

[45] Puf (پُف), tuf (تُف) gibi kelimeler Farsça olarak görülse de yansıma kelimeler olmaları nedeniyle Türkçe olarak kabul etmek ve Özbekçe imlâya göre *puf (پُف), puflä- (-پوفله), tuf (تُف), tuflä-(-توفله)* şeklinde yazmak gerekir. Bunun gibi, *bäġişlä* (بغیشله) "aff et" sözü aslında Farsça *baḫşiş* (بخشش) "aff" kelimesinden alınmış olsa da, eski metinlerde *bäġişlä* (بغیشله) şeklinde geçtiği için bu kelimeyi Özbekçe kabul etmek ve Özbek imlâsı ile yazmak gerekir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

LEHÇE BİLİMİ (RUS. DİYALİKTOLOGİYA)

Dil biliminin bu alanında, genel halk dili şiveleri ve onların fonetik, leksik, grammatik ve içindeki özellikleri incelir. Burada lehçe ve şivelerin ses bilgisi (fonetik), şekil bilgisi (morfolojik), cümle bilgisi (sentaks), sözlük bilgisi (leksik) gibi özellikler incelir. Genel edebi dil için temel olmuş şivelerin tutan mevkisi tanımlanır. Bunun gibi bu alanda, milli dil şiveleri ve akraba dillerin aralarındaki münasebeti incelenir. Şivelerin yaygınlaşması hakkında da söz yürütür. Lehçe bilimi alanı ikiye ayrılır.

1. **Tasvirî Lehçe Bilimi** (تصویری لهجه شناسلیکده)
2. **Tarihî Lehçe Bilimi (تاریخی لهجه شناسلیکده)**

4.1. TASVİRİ LEHÇE BİLİMİ (تصویری لهجه شناسلیک)

Tasviri lehçede yerel halk dili ve şivelerin fonetik yapısı, grameri kaideleri ve sözlük bilgisi (leksik) terkibi hakkında detaylı bilgi verilir.

4.2. TARİHİ LEHÇE BİLİMİ (تاریخی لهجه شناسلیک)

Bu bölümde şivelerin özellikleriyle birlikte lehçelerin kökeni, gelişimi ve şekillenme tarihi incelenir. Lehçe bilimi kendi sırasında entomoloji (ایتنالوژی), folklor (فلکولور), beşeri ilimlerin başka çeşitli alanları ile da bağlıdır. Lehçe hakkında yapılan araştırmalar çok büyük öneme sahiptir.

Şive kelimeleri, edebi kelimelerden fark eder. Şive kelimeleri yerli halklara göre değişir ve farklı şekilde kullanılır. Hatta her bir köyün de kendine hâs şivesinin olması mümkündür. Şivede hâs kelime ve düşünceler orada yaşayan yerel halk için anlaşılır. Ancak, aynı dili konuşan başka insanlar kolaylıkla anlayamazlar. Örneğin, Şıbırgan vilâyetinde yaşayan Özbekler Türkmenler *hä* (هه) ‘evet’ ve *ävvå-ovva* (هووا-اۉوا) ‘evet’ şeklinde kullanılır. Tahâr vilâyetinde *äyyä* (اییه) ‘evet’ve bu vilayetin Rustak ilçesinde ise *äyyä diying* (اییه دېئنگ) ‘evet’, Saripul ve Faryab vilâyetinde yaşayan Özbeklerin hemen hemen hepsi *hin* (هین) ‘evet’ fakat Faryab vilayâyetine karşı bu vilayetin Şerintagab ilçesinin Köyi Seyyâd ve Faiz Abad köylerinde *äyyä* (اییه) kelimesi *hä* (هه)

‘evet’ anlamında kullanılsa yan köylerde *hä* (هه) ‘evet’ şeklinde kullanılır veya *eşäk* (اېشک) ‘eşek’ hayvan ismi bu köylerde *eşäy* (اېشی) ‘eşek’, *pişäk* (پیشک) "kedi" hayvan ismi *pişäy* (پیشی) ‘kedi’ şekillerinde telaffuz edilir. Seripul şivesinde *bådemcån* (بادېمجان) ‘patlıcan’ kelimesi *båyimcån* (بایمجان) ‘patlıcan’ şekilde telaffuz edilir.

Afganistan Özbek dili şive bakımından zengin ve çeşitlidir. Edebi dil için temel olup hizmet edecek unsurlar bu dilde oldukça çoktur. Özbek dilinin Özbekistan varyantında edebi dil ses bilgisi (fonetik) bakımından Taşkent şivesi, şekil bilgisi (morfolojik) bakımından Fargana (فرغانه) şivesine esaslanmıştır. Buna bezerini Afganistan Özbeklerinin şive çemberinde de göze tutmak mümkündür. Her halde Güney Türkistan topraklarında Karluk lehçesinde konuşanlar çoktur. Karluk, Kıpçak ve Oğuz lehçelerinin izini Afganistan Özbekleri yaşamakta olan hudutlardan bulmak mümkündür. Özbek dili üç temel lehçeden (Karluk, Kıpçak ve Oğuz lehçelerinden) oluşmuştur.

4.2.1. Karluk Lehçesine Has Özellikler

Karluk lehçesi esasen şehir şivelerini kendi içine alır. Bu lehçenin özellikleri: kelimenin sonundaki ***k* (ک)** sesi ***y* (ی)** şeklinde telaffuz edilir. Örneğin, *iläk-iläy* (ایلـه‌ک-ایله ی), tirek-tiriy (تیریک-تیر یی) ‘hayatta olan’, *biläk-biläy* (بیلـه‌ک-بیلـه‌ی) ‘bilek’, *teräk-teräy,* (تېره‌ک-تېره‌ی) ‘kavak’, *keräk-keräy* (کېره‌ک-کېره‌ی) ‘gerek-lazım’ gibi. edebi dildeki ***ä* (اَ)** ünlüsü ***Å* (آ)** şeklinde telaffuz edilir. Örneğin, *äkä-åkä* (اکه-آکه) ‘abi’, *kättä-kåttä* (کتّه-کاتّه) ‘büyük’, Seripul şivesinde *tuyä* (تویه) ‘deve’ kelimesi *tebå* (تېبا) ‘deve’ şeklinde telaffuz edilir. Yönelme hali ve bulunma hali ekleri fark edilmiyor, yani çoğu şivelerde yönelme hali eki ***+gä, +kä, +qä* (+گه، +که، +قه)** ekleri, bulunma hali eki ***+dä* (+ده)** yerine kullanılır. Örneğin, *uy+dä män* (اویده من) ‘evdeyim’, *uy+gä män* (اویگه من) ‘evdeyim’, *işdä edim* (ایشده ایدیم) ‘işte edim’, *işgä edim* (ایشگه ایدیم) ‘işte edim’. Şimdiki zaman devam fiili ***–yäp* (یَپ)** yerinde ***–våt/-ut* (وات-اوت)** ekleri kullanılır. Örneğin, *keläyäpti-kelvåtti* (کېلواتتی) ‘gelmek üzere’, *båräyäti-bårutti* (باریـه‌تتی-باروتتی); ilgi hâli eki ***–ning* (نینگ)** yerine yökleme hâli eki ***–ni* (نی) /-pi/, /-ri/, /-zi/** gibi şekiller de kullanılır. Örneğin, *däräḥtlärning-däräḥtlärni bärgi* (درختلرنینگ-درختلرنی برگی) ‘ağacların yaprağı’, *bizning-bizzi mäktäb* (بیزنینگ-بیزی مکتب) ‘bizim okul’, *bähårning-bähorri hävåsi* (بهارنینگ-بهاری هواسی) ‘ilk bahar havası’, *gäppning-gäppi* (گَپنینگ-گَپّی) gibi.

4.2.2. Kıpçak Lehçesinin Özellikleri

Kıpçak lehçesi Güney Türkistan’da gelenlikle köylerde konuşulmaktadır. Lehçenin temel özellikleri: **1.** Ses bilgisi (fonetik) bakımından**:** ***y* (ئ)** ünsüzü yerine ***c* (ج)** ünsüzü kullanılır. Örneğin, *yoḳ-coḳ* (يۆق-جۆق) "hayır", *yol-col* (يۆل-جۆل) "yol" gibi. Kelime sonundaki ***ġ* (غ)** ünsüzü ***v* (و)** sesi ile değiştirilir. Örneğin, *tåġ-tåv* (تاغ-تاو) "dağ", *såġ-såv* (ساغ-ساو) "sağ" gibi. Kelime sonunda ***ḳ* (ق)**, ***k* (ک)** ünsüzleri düşürülür. Örneğin, *sāriḳ-säri* (سریق-سری) "sarı renk", *kiçik-kiççi* (کیچیک-کیچّی) "küçük" gibi kullanılır. **2.** Kelime hazinesi (leksik) bakımından**:** *muşuk-pişäk* (موشوک-پیشک) "kedi", *doppi-ḳälpåḳ* (دۆپّی-قلپاق) "dakke-kapak" **3.** Şekil bilgisi (morfolojik) bakımından**:** şimdiki zaman devam fiili ***–yäp=yåtir* (يپ=ياتير)** yerinde ***–cätir=våtir*** (جتير=واتير) ekleri kullanılır. Örneğin, *båräyäpti* (بارەيّپتی) "varmak üzere", *båräyåtir-bäräjätir* (بارەياتير-برەجتير) "varmak üzere" yükleme hâli ***–ni*** (نی) yerinde ***–di/-ti*** (دی/تی) eki kullanılır. Örneğin, ***uyni*** (اوينی) "evi", *kitåpni* (کتابنی) "kitabı", ***uydi*** (اويدی) "evi", *kitåpti* (کتابتی) "kitabı" gibi.

4.2.3. Oğuz Lehçesinin Özellikleri

Bu lehçenin edebi dilden farkları:

1- Ses bilgisi bakımından: kelime başındaki ***t* (ت)** sesi ***d* (د)** ve ***k* (ک)** sesi ise ***g* (گ)** şeklinde telaffuz edilir. Örneğin, *til-dil* (تيل-ديل) "dil", *tåġ-däġ* (تاغ-دَاغ) "dağ", *keldi-gäldi* (کيلدی-گلدی) "geldi", *koz-goz* (کۆز-گۆز) "göz" gibi. Ünlüler kısa ve uzun telaffuz edilmesi ile bir birlerinden fark ederler. Örneğin, *åt-ät* (آت-اَت) "at" (hayvan) // *äd* (اَد) "isim", *yåz-yäz* (ياز-ياَز) "yaz" (mevsim) // *yäz* (ياَز) "yazmak" gibi.

2- Kelime hazinesi (leksik) bakımından: *nårvån-zängi* (ناروان-زنگی), *doppi-tähiyä* (دۆپی-تحيه),

3- Şekil bilgisi (morfolojik) bakımından: ilgi hâli ***–ning* (نينگ)** eki ***-ing* (ينگ)** şeklinde ve yönelme hâli *–gä* (گه) eki ***–ä* (ه)** şeklinde kullanılır. Örneğin, *bizning-bizing* (بيزنينگ-بيزينگ) "bizim", *ozimgä-ozimä* (اۆزيمگه-اۆزيمه) "kendime" gibi. Bunlardan başka bazı tonsuz ünsüzler tonlu şekilde söylenilir. Örneğin, *däş-täş* (دش-تش) "dış", *täşḳäri-däşḳäri* (تشقری-دشقری) "dışarı" gibi. Lehçe bilimi işte bu farklılıkları ses bilgisi ve şekil bilgisi bakımından inceler. Onlardan edebi dil için temel olup hizmet edicisi seçilir ve edebi dile kullanılır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SÖZCÜK BİLİMİ (RUS. LEKSİKOLOGİYA)

Leksikologiya Yunanca kelime, lexikos kelime hazinesi ve logos eğitim demektir. Bir dilin sözvarlığını, sözcüklerin ve öteki sözvarlığı öğelerinin yapılarını, oluşumlarını ve gelişimlerini araştıran alandır. Dil biliminin bu alanında sözvarlığındaki değişmeler, toplumsal gelişmeler ile ağız öğelerinin ilişkisi, yeni bir öğenin iletişim gereksinimini karşılamaya uygun olup olmaması ile ilgili nedenler ve koşulları araştırır. Yani dilin sözcük terkibi, kelimelerin etimolojisi, anlamı, anlam gelişmesi, öz ve alıntı kelimeleri ile bu kelimelerin gerçek ve mecazi anlamları, kelimelerin şekil ve anlam münasebetlerini araştırır. Dildeki tüm kelimeler ve ibareler bu alanda incelenir.

5.1. SÖZ VE DÜŞÜNCE (سؤز و توشنچه):

Kelime; kavram, nesne ve hadisenin adını ve anlamını bildirir. İşte bu isim ve anlamın temelinde düşünce vardır. Demek ki, düşünce, nesne ve hadiselerin genel ve özel hususiyetlerini anlamlandırmaktır. Düşünce, bir mantık olayı ve bilişsel süreç ürünüdür. Kelime ise düşünme sürecinin nihayetinde beyinin mahsulü olarak tebarüz eder. Düşünce, kelimeler aracılığıyla ortaya çıkar ve somutlaşır yani söylenir, duyulur ve yazılır.

5.2. KONUŞMA SÖZ BİRLİĞİ (نطق سؤزبیرلیگی)

Kelime, düşünen şahsın düşüncelerine göre şekillenir ve dil tarafından somutlaştırılır. Fiziksel ve beşeri çevrede mevcut olan tüm nesene ve olaylar, insanlar aralarında kelimeler aracılığıyla birbirine aktarılır. Örneğin: *bå̇ġ* (باغ) 'bahçe', *koçä* (کوچه) 'sokak', *suv* (سوو) 'su', *ảy* (آی) 'ay', *däräḥt* (درخت) 'ağaç' gibi kelimeler sözlüksel fiziksel çevredeki nesneleri ifade eder. Kelimenin en önemli özelliği bir nesneyi temsil etmesidir. Kelimeler, seslerden mürekkep göstergeler olup dil dizgesi içersinde belli kurallara göre kullanılır.

5.2.1. Kelimenin Gerçek ve Mecazi Anlamı (کلمه نینگ حقیقی و مجازی معنالری)

Kelime, nesne ve hadiselerin adlandırmak dışında onlar hakkında fikir de verir. Bununla birlikte insanın his ve duygularını da anlatır. Kelimenin gerçek anlamı aklımıza ilk gelen anlamıdır. Kelimelerin sözlükte yer alan ilk anlamları da gerçek anlamlarıdır. Bu yüzden gerçek anlama sözlük anlamı da denir. Örneğin: *koz* (کوز) 'göz' sözcüğü insan organlarından birini anlatır. Bu sözcüğün gerçek anlamıdır.

Bir ilgi veya benzetme sonucu sözcüğün gerçek anlamından tamamen uzaklaşarak kazandığı yeni anlamlara mecaz anlam denir. Mecaz anlamda kullanılan sözcükler genellikle soyut anlam kazanır.

5.2.2. Terim Anlamı (Terminoloji)

Belli bir konu alanında özel bir anlamı olan sözcük; özellikle uzmanlar arasında anlam bulanıklığını önler, kavramların saydamlaşmasını ve tekanlamlılığı sağlar. Terimler de aslında birer sözcüktür ancak genel kullanımdaki sözcüklerden terimden farklıdır. Genel sözcükler birden fazla anlama sahip olabilirken terimler tek anlama sahiptir. Genel sözcükler halk tarafından günlük dilde kullanılan kelimlerdir. Terimler herhangi bir sanat, bilim, meslek vb. alanların uzmanları tarafından kullanılır. Örneğin: Dil biliminde kullanılan ses, fonem, aitlik, yüklem, nesne, cümle, ıstılah, vurgu, hece, isim, zamir kelimeleri birer terimdir. Bu kelimlerin anlamları sadece kullanıldıkları saha ile sınırlıdır.

5.3. DİLİN KELİME HAZİNESİ (تیلنینگ لغت قتلملری)

Özbekçenin kelime hazinesi; bu dilin uzun bir tarihe sahip olması, bu uzun tarihi süreçte gelişmesi ve Özbek halkının başka milletler ile medeni, iktisadi, siyasi ilişkiler kurması sonucunda ortaya çıkmıştır. Çağdaş Özbek edebi dilinin kelime hazinesi temel olarak 4 dilin kelimelerinden beslenmektedir:

1. Genel Türkçe kelimeler
2. Özbekçe kelimeler
3. Farsça kelimeler
4. Rusça kelimeler

Bu kelime hazinesine yakından bakacak olursak onu aşağıdaki başlıklara yırmak mümkündür:

5.3.1. Öz Kelimeler (اۈزقتلم)

Özbekçenin öz kelimeleri, mensup olduğu Türk Dilleri ailesinden alınan kelimelerdir. Bu kelimeler ve onunları hususiyetleri aşağıdaki maddlerde sıralanmıştır:

1. Asıl Türkçe kelimeler genelikle bir veya iki heceli olur.
2. Bir heceli kelimeler çoğunlukla ünsüz+ünlü+ünsüz şeklinde yazılır.
3. İki heceli Türkçe kelimeler çoğunlukla açık hecelerden türetilir. Örneğin, *ikki* (ایککی) 'iki', *ålmä* (آلمه) 'elma'.
4. Türkçe kelimeler ***r* (ر), *l* (ل), *u* (و), *g* (گ)** sesler ile başlamaz.
5. Türkçe kelimelerin sonu ***e* (ی), *u* (و)** ünlüleri ile bitmez.
6. Türkçe kelime terkibinde sızıcı ***c* (ج)** ve grtlak ***h* (ح)** sesleri gelmez.
7. Türkçe kelimelerde birinci heceden sonraki heceler hiçbir zaman ünlü ile başlamaz.
8. Hece başında ünsüz ve ortasında ise ünlü sesler yanyana gelmez.
9. Kelime vurgusu sondaki hecededir.
10. Türk dillerinde ekler çoğunlukla ünsüz ile başlar.

Öz kelimeler, Özbekçeye Türk Dilleri ailesinden miras kalan kelimelerdir. Özbek halkının günlük kullandıkları kelimelerden: *ķätlämä* (قتلمه) 'yemek çeşidi', *sozmä* (سۈزمه) 'yemek çeşidi', *dubulġä* (دوبولغه) 'kask, demirden yapılmış savaşta kafaya geylen zerih haleti', *otlåķ* (اۈتلاق) 'otlak', *ķişlåķ* (قیشلاق) 'köy' vb. gibileri eski dönmlerden beri süregelerek kullanılan kelimlerdir. Bu kelimeler genel Türk Dili kökeninden alınmıştır. Bu kelimler, Özbek Türkçesinin kendi kelimeleri sayılır.

5.3.2. Alıntı Kelimeler (اۈزلشگن قتلم)

Alıntı kelimeler yabancı dilden alınan kelimelerdir. Çünkü, her bir dilin kelime hazinesi sadece kendi içindeki kelimelerden oluşmamıştır, yabancı dillerden ödünçlediği kelimeler de bir hayli çoktur. Alıntı kelimeler de bir dilin zenginliği sayılır. Özbek Türkçesinde de alıntı kelimeler çoktur. Bu kelimeler Arapça, Farsça, Rusça ve başka uzak dillerden alınmıştır. Çağdaş Özbek Türkçesine yabancı dillerden alınan

kelimelerin birçoğu ihtiyaç nedeniyle değil balki kullanmak zorunda oldukları için alınmış kelimelerdir. Örneğin: *väzårät –i dåḥilä* (وزارت داخله) ‘iç işleri bakanlığı’, *väzårät-i sehät åmmä* (وزارت صحت عامه) ‘sağlık bakanlığı’, å*vzå* (اوضاع) ‘durum’ vb.

5.3.3. Ağızlara Mahsus Kelimeler (شیوه گه خاص سوزلر)

Bir dilin standart kelimeleri dışında ölçünlü dilde mevcut olmayan ağızlara has kelimeleri de vardır. Bu kelimeler dilin konuşulduğu coğrafyanın farklı yerlerinde yaşayan insanlar, aynı kökenden olsa bile, tarafından anlaşılmaz. Örneğin: *säṭıl* (سطل) ‘kova’, *çeläk* (چیلک) ‘kova’, *päḳir* (پقیر) ‘kova’, her üçü de aynı anlamı ifade eder. Bu kelimeler aynı anlamı ifade etmesine rağmen her üçü de çeşitli yerlerde çeşitli şekilde kullanır.

5.4. ANLAMLARINA GÖRE KELİME ÇEŞİTLERİ (سوزلرنینگ شکل و معناسیگه کوره تورلری)

Kelimeler anlam özelliklerine göre 5 gruba ayrılır:

5.4.1. Eş Sesli Kelimeler (Omonim)

Telaffuzu ve yazılışları ayını ancak anlamı farklı olan kelimelere omonim denir. Örneğin: *ḳåş* (قاش) ‘kaş, insan organlarından biri’, *ḳåş* (قاش) ‘kavun dilimi’, *ḳåş* (قاش) ‘yanda oturmak’; *ot* (اوْت) ‘ateş’, *ot* (اوْتماق) ‘geçmek’, *yåz* (یاز) ‘yazmak’, *yåz* (یاز) ‘yaz mevsimi’, *yåz* (یاز) ‘günah, ayıp’, *yåz* (یاز) ‘sofrayı açmak, yazının emir şekli’ gibi kelimelerin yazılışları ve telaffuzları aynı olmasına rağmen anlamları farklıdır.

5.4.2. Eş Anlamlı Kelimeler (Rus. Sinonim)

Yazılışları ve okunuşları farklı olan ancak anlamları aynı olan kelimelere eş anlamlı (sinonim) veya müteradif kelimeler denir. Özbekçedeki eş anlamlı kelimelerin sayısı fazladır. Örneğin: *yuz* (یوز) ‘yüz’, *bit* (بیت) ‘yüz’, *bäşärä* (بشره), ‘yüz’, *ḳiyåfä* (قیافه) ‘yüz’, *simå* (سیما) ‘yüz’, *çehrä* (چهره) ‘yüz’ ve gibileri bu kelimelerin hepsi insan ***yüzü*** anlamını verir.

5.4.3. Zıt Anlamlı Kelimeler (معنالری قره مه - قرشی سوزلر)

Zıt anlamlı kelimeler, anlamca birbirinin karşıtı veya zıttı olan kelimelerdir. Bu tür sözcüklere antonim kelimeler denir. Örneğin: *keçä-kunduz* (کیچه-کوندوز) ‘gece-gündüz’, *åḳ-ḳårä* (آق-قاره) ‘siyah-beyaz’, *kättä-kiçik* (کتّه-کیچیک) ‘büyük-küçük’, *ḳuyi-yuḳåri* (قویی-یوقاری) ‘aşağı-yukarı’, *çiråyli-xunik* (چرایلی-خونیک) ‘güzel-çirkin’.

5.4.4. ÇOK ANLAMLI KELİMELER (RUS. POLİSEMANTİK)

5.4.4.1. İstiare (Metafor)

Yunanca ‘öteye taşımak, aktarmak’ anlamındaki “***metapherō***” sözcüğünden alınan metafor terimi, aralarında eş değerlilik ilişkisi kurulan anlamlı öğelerin birnin öteki yerine kullanılması sonucu oluşan değişmece türüdür. Örneğin: *U täråzining ikki **palläsini** kozdän keçirdi* (او ترازو نینگ ایککی پلـه‌سینی کـؤزدن کیچیردی) ‘o terazinin iki tarafını gözden geçirdi’. *Yårmät tärvuzni kesdi. Bir **pälläsini** özi ålib, ikkinçi pälläsini Erkin ve İräc åldigä ḳoydi* (یارمت تروزنی کیسدی بیر پللـه‌سینی اؤزی آلیب، ایککینچی پللـه‌سینی ایرکین و ایرج آلدیگه قـؤیدی) ‘Yarmet karpuzu kesti bir tarafını kendi alıp, ikincisini Erkin ve İräc’ın karşısına koydu’. Birinci örnekteki ***pällä*** sözcüğü gerçek anlamıyla yani terazi anlamıyla kullanıldı. Ancak ikinci örnekte ***pällä*** sözcüğü, kesilen karpuzun parçalarından her biri anlamında kullanılmıştır.

5.4.4.2. Mecaz (Metonimiya)

Yunanca tekrar adlandırma, adını değiştirmek anlamındaki “***metōnymia***”. Sözcüğünden gelen metonimi terimi, Benzetme amacı güdülmeden cümle ya da dizimde bulunan öğeler arasında bütün-parça, neden-sonuç, genel-özel, somut-soyut ilişkiler kurulması yoluyla oluşan değşmece türüdür. Örneğin, *bir çåynäk çåy içdim* (بیر چاینک چای ایچدیم) ‘bir çaydanlık çay içtim’, yerine, *bir çåynäk içdim* (بیر چاینک ایچدیم) ‘bir çaydanlık içtim’ diye söylenilir. *Babür Mirzaning şiirlerini oḳidim* (بابر میرزا نینگ شعرلرینی اؤقیدیم) ‘Babür Mirzanın şiirlerini okudum’, yerine, *Babür’ni oḳidim* (بابرنی اؤقیدیم) ‘Babür’ü okudum’, diye biliriz. Metonimi sözcüklerin yeni anlam kazanmalarında önemli rolü oynar.

5.4.4.3. Mürsel Mecaz (Sinedoxa)

Herhangi bir nesne ya da varlık anlatılmak istendiğinde doğrudan o nesne ya da varlığı söylemek yerine, o nesnenin bir parçasının ya da o nesne ile ilgili bir özelliği söyleyerek nesneyi aktarma işine ad aktarması denir. Örneğin, *beş ḳoldek bilmåḳ* (بيش قـۆلديک بيلماق) ‘beş el gibi bilmek’ bu ibarede el kelimesi parmak anlamında kullanılmıştır. *Yäşäsın Türkistan!* (يشـهسين تركستان) ‘yaşasın Türkistan!’ cümlesinde de kısım dile alınıp, bütün hakkında konuşulmuştur. *Tirnåḳḳä zår bolmåḳ* (تيرناققـه زار بـۆلماق) ‘tırnağa zar olmak’ ibaresinde, tırnak kelimesi çocuk anlamında kullanılmaktadır.

5.4.4.4. Benzetme

Bir nesnenin ya da eylemin özelliğini bir başkasından yararlanarak ya da onu anımsatma yolu ile gerçekleştirmesidir. Yani birbirine benzeyen iki nesneden biri diğerinin isimiyle anılır. Örneğin, *oḳ* (اۆق) kelimesi yay ile atılan savaş silahı anlamını bildirmesine rağmen, *cävåz oḳi* (جواز اۆقی) ‘dibek çubuğu’ tamlamasında çubuğun oka benzetildiği görülür. Örneğin*: eçki käbi inåtçi, ḳår käbi åḳ* (ایچکی کبی ایناتچی، قار کبی آق) ‘keçi gibi inatçı, kar gibi beyaz’.

ALTINCI BÖLÜM

ŞEKİL BİLGİSİ (MORFOLOJİ)

Morfoloji, Yunanca ‘şekil’, ‘söz’, ‘eğitim’ gibi anlamlara gelen bir kelimedir. Sözcüklerin, biçim birimlerin yapısını inceleyen dilbilgisi alanıdır. Bu açıdan lelsik birimlerin ve biçim birimlerin oluşum süreçlerini ele alır. Morfoloji kelime gruplarını ve bu grupların işlevlerini de inceler. Dilbilgisi ikiye ayrılır.

1. **Şekil bilgisi (Morfoloji)**
2. **Cümle bilgisi (Sentaks)**

6.1. ŞEKİL BİLGİSİ (تیل دستوری)

Morfoloji, kelimelerin yapısının tanımlanmasını, çözümlemesini ve kimliklendirilmesini inceleyen dilbilim dalıdır. Bu alanda kelimelerin grameri özellikleri, incelenir.

Burada kelimenin sözlük anlamıyla birlikte onun gramer yapısını da görmek mümkündür. Örneğin: *ålmälärni, terdik* (آلمه لرنی، تیردیک) ‘emaları dizdik’, bu kısa cümlenin anlamını ve gramer yapısını gözden geçirelim. Çeşitli ekleri alan bu cümle iki kelimeden, ‘*ålmä’* ve ‘*ter-‘* (آلمه تیر-) ‘elma’ ve ‘diz-‘ isim ve fiil kökenli kelimelerinden oluşmuştur. Bu cümlede birinci kelime *mevä* (میوه) ‘meyve’ anlamında, ‘*ter-‘* ise dizmek anlamındaki hareketi gösteren fiil kökenli kelimedir. Bunlar yukarıdaki kelimelerin sözlük anlamıdır. Aynı kelimelere eklenen gramer birliklerinin (morfem) de anlamı vardır. Birinci kelimede ***lär*** **(لر)** çokluk eki, ***ni*** **(نی)** yükleme hali ekidir. İkinci kelimede ***di*** **(دی)** eki geçmiş zaman fiil, ***ik*** **(یک)** birinci çokluk şahıs ekini göseteren görevli unsurlardır.

Morfem sözün anlamlı kısımları hakkındaki eğitimdir. Sözün en küçük anlamlı kısmına morfem denir. Örneğin: *båġlärimizning* (باغلریمیزنینگ) ‘bahçelerimizin’ kelimesine baktığımızda, *Båġ-lär-imiz-ning* (باغ- لر- یمیز-نینگ) ‘bahçelerimizin’. *komäkçilär* (کۆمکچیلر) ‘yardımcılar’ kelimesi üç morfemden oluşmuştur. *Komäk+çi+lär* (کۆمک + چی + لر) ‘yardımcılar’ kelimesini bundan fazla görveli ve anlamlı kısımlara ayırmak mümkün değildir. *ķişlåķdåş* (قیشلاقداش) ‘aynı köyden olan’ bu kelime üç

morfemden (قیش + لاق + داش) oluşmuştur. Demek ki morfem kelimenin görevli/anlamlı en küçük parçasıdır. 1. *Özek morfem* (Kök) 2. *ḳoşimçä morfem* (Ek).

6.1.1. Kök (Özek Morfem)

Kelimenin ek almamış anlamlı en küçük parçasına kök denir. Örneğin: *işçi* (ایشچی) 'işçi', *işlä* (ایشله) 'çalış', *işçän* (ایشچن) 'çok çalışan', *işsiz* (ایشسیز) 'işsiz' kelimelerindeki *iş* (ایش) 'iş' morfemi köktür *ådäm* (آدم) 'insan', *däräḥt* (درخت) 'ağaç' gibi.

6.1.2. Ek (Affiks Morfem)

Ek morfem, dilde tek başına anlamı olmayan ancak eklendiği sözlük birimine anlam katan en küçük dil birimleridir. Yani, sözcüksel anlamı olmayarak ancak kelimenin köküne gelerek onun leksik veya grameri anlamını şekillendirir. Örneğin: *iş* (ایش) 'iş', *ådäm* (آدم) 'insan', *däräḥt* (درخت) 'ağaç' gibi kelime kökleriyle birleşen – *çi//işçi* (چی//ایشچی) 'işçi', *-gärçilik//ådämgärçilik* (-گرچیلیک//آدمگرچیلیک) 'insanlik', *zår//därähtzår* (زار//درختزار) ekleri gibi.

6.2. KÖK VE GÖVDE (اؤزه ک و نیگیز)

Kök, bir kelimenin anlamlı en küçük birimine verilen addır. Örneğin: *båzårçilärgä* (بازارچیلرگه) 'pazarcılara', kelimesi *båzår* (بازار) kelimesinden türemiştir. Bu kelimeyi anlam birimlerine ayırıp inceleyecek olursak: *båzår+çi+lär+gä* (**بازار- چی- لر- گه**) 'pazarcılara' bu kelimenin; bir cins isme getirilen, isimden isim yapım eki, çokluk eki, yönelme hali eki ile oluşturulduğu görülür. En küçük anlamlı birim yani kelimenin kökü olan "Pazar" kelimesi ise bundan fazla biçim birime ayrılmaz yani, *bå-zår* (با-زار) 'pa-zar' şeklinde ayrılamaz.

Ekler ise tek başlarına sözlük anlamı bildirmezler. Kelimeye çeşitli ekler geldiğinde de kelimenin kökü değişmez. Örneğin: *soråḳ* (سؤراق) 'soru' kelimesinin kökü *sor-* (سؤر) 'sor-', *yuräk* (یوره ک) 'yürek' kelimesinin *yur* (یور) 'yür' dür. Bu kelimeler çeşitli ekler alarak, onlardan *soråḳli* (سؤراقلی) 'sorulu', *yuräkli* (یوره کلی) 'yürekli' gibi kelimeler türetilir.

Kelime köküne yapım ekleri getirilmesiyle oluşturulan yeni kelimelere gövde denir. Yani kelimenin köküne yapım ekleri gelerek yeni kelimeler ortaya çıkarırlar. Örneğin: *yurtdåşlärdän* (یورتداشلردن) 'yurttaşlardan' kelimesine bakalım *yurt-dåş-lär-dän* (یورت-داش-لر-دن) 'yurt-taş-lar-dan' burada kelimenin gövdesi "*yurt"*tur, *ter+im* (تیر+یم) 'toplama, derme', *ḳuri+ḳ* (قوری+ق) 'kuru', *tinç+i+måḳ* (تینچ+ی+ماق) 'sakinleşmek, teskin olmak' gibileri gövdedir.

6.3. EKLERİN KÖKLERE EKLENME KURALLARI (قوشیمچه لر نینگ نیگیزلرگه قوشیلیش قاعده سی)

Afganistan Özbeklerinin büyük çoğunluğu tarafından bilinen Farsça ve Peştuca dillerine nispetle Özbekçe Türkçesi ek bakımından oldukça zengin bir dildir. Özbek Dilindeki ekler kattıkları anlam ve görevlerine göre yapım eki ve çekim eki olarak ikiye ayrılır.

6.4. YAPIM EKLERİ (سۉز یساوچی قوشیمچه لر)

Yapım eki, isim/fiil kök veya gövdelerine gelerek onlardan yeni isimler ya da fiiller türeten eklerdir. Yapım ekleri eklendiği sözcüğün anlamını değiştirdiği gibi türünü de değiştirebilir. Yapım eki alan sözcüğe türemiş sözcük ya da gövde denir. Yapım ekleri kökten sonra çekim eklerinden ise önce gelir. Örneğin: ***çi* (چی)**, ***ä* (ـه)**, ***åḳ* (آق)**, ***gun* (گون)**, ***li* (لی)**, ***siz* (سیز)**, ***ı* (ای)** ekleri birer yapım ekidir. Mesela: *iş+çi = işçi* (ایش +چی =ایشچی) 'işçi', *ḳån+nä=ḳånä* (قان + ـه = قانه) 'kanamak', *tåḳ-+=tåḳḳı* (تاق+ی=تاققی) 'takı', *or+åḳ=oråḳ* (اۉر + اق) 'orak', *yåġ+li=yåġlı* (یاغ + لی = یاغلی) 'yağlı', *şäkär+siz = şäkärsiz* (شکر + سیز = شکرسیز) 'şekersiz', *bålälik* (باله لیک) 'çocukluk', *surgun* (سورگون) 'sürgün', *ezgulik* (ایزگولیک) 'iyilik', *yåḫşilik* (یخشیلیک) 'iyilik', gibi.

Aşağıda Afganistan Özbek Türkçesinde kullanılan Türkçe ve Farsça isimden isim yapma ekleri ile bu eklerden türetilmiş isim gövdeleri listelenmiştir:

/+لاق/ /+låḳ/ Eki ile türetilmiş isimler	/+زار/ /+zår/ Eki ile türetilmiş isimler

Yäylåḳ	یه یلاق	İkinzår	ایکینزار
Otlåḳ	اۋتلاق	Mäysäzår	میسه زار
Tåşlåḳ	تاشلاق	Koklämzår	کۋکلمزار
/کېنت+/ /+kent/ Eki ile türetilmiş isimler		**/قی+/ ،/کی+/ ،/گی+/ /+gi/, /+ḳı/, /+ki/ Eki ile türetilmiş isimler**	
Gäzälkent	غزلکېنت	Erteki	اېرتـەکی
Zärkent	زرکېنت	Yåzgi	یازگی
Ḥucekint	خواجه کینت	Täşḳi	تشقی
/غیر+/،/قیر+/ ،/گیر+/, /+ġir/, /+ḳir/, /+gir/ Eki ile türetilmiş isimler		**/ک +/ ،/اک+/ ،/اوک+/ ،/ایک+/, /+k/, /+äk/, /+uk/ /+ik/ Eki ile türetilmiş isimler**	
Sizgir	سیزگیر	Kimtik	کیمتیک
Ålġir	آلغیر	Kesik	کیسیک
Tpḳir	تاپقیر	Tuzuk	توزوک
Uçḳur	اوچقور	Yetuk	یتوک
/چاق+/, /+çåḳ/ Eki ile türetilmiş isimler		**/غان+/, /+ġån/ Eki ile türetilmiş isimler**	
Irinçåḳ	ایرینچاق	Bileġan	بیله غان
Mäḳtänçåḳ	مقتنچاق	Oreġan	اۋره غان
Tårtinçåḳ	تارتینچاق	Påpäġän	پاپه غان

6.5. ÇEKİM EKLERİ (شکل یساوچی قوشیمچه لر)

Çekim ekleri, gerek isim soylu gerekse fiil soylu kelimelerin sonuna eklenerek cümle içinde diğer kelimelerle anlam bağlantısı kurmalarını sağlayan eklerdir. Kendi başlarına bir anlam ifade etmezler. Çekim ekleri; kelimelere eklenerek onlara zaman, yön, iyelik, teklik ve çokluk vb. gibi anlamlar katarlar. Örneğin: *bålägină* (بالـهگینه) 'çocukcağız', *ånä cån* (آنه جان) 'anneciğim', *däftärlär* (دفترلر) 'defterler' gibi. Sıfatlara eklenen derece; sayı sıfatlarına eklenen sıra, üleştirme; fiillere eklenen zaman, kişi, zarf-fiil, sıfat-fiil ekeleri bu cinsten eklerdir. Örneğin: *birinci* (بیرینچی) 'birinci', *yuzläb* (یوزلب) 'yüzlerce', *uçäv* (اوچاو) 'üçümüz', *åltitä* (آلتیته) 'altı tane', *ḳizġiş* (قیزغیش)

‘kırmızımısı’, *yäşilråḳ* (يشيل راق) ‘bir az yeşil olan’, *ḳåġäzgä orälgän* (قاغذگه اۉرەلگن) ‘kâğıda kıvrılmış’, *işdän çıḳḳän* (ایشدن چیققن) ‘ kullanımdan kalmış’ gibi.

6.6. BASİT KELİME (ساده سـۉز)

Türetilmiş ve birleşik olmayan kelimeye basit kelime denir. Basit kelime anlam bakımından daha küçük parçalara ayrılamayan kök hâlindeki kelimedir. Örneğin: *bålä* (باله) ‘çocuk’, *uy* (اوی) ‘ev’, *dengiz* (دېنگیز) ‘deniz’, *ånä* (آنه) ‘anne’ *åtä* (آته) ‘baba’ gibi.

6.7. TÜREMİŞ KELİME (یسـەلگن سـۉز)

İsim ve fiil soylu kelime kök ve gövdelerinden yapım ekleriyle türetilmiş ve anlamı genişletilmiş kelimelerdir. Örneğin: *Bek+ä* (ببکـ+ه) ‘Asil kadın’, *iş+çi* (ایش+چی) ‘işçi’, *Suv+çi* (سوو + چی) ‘su satan’, *oy+çän* (اۉی+چن) ‘düşünceli’, *bir+ginä* (بیر+گینه) ‘biricik’, *erin+çåḳ* (ابرین+چاق) ‘tembel’, *bir+år* (بیر+ ار) ‘bazı’, *gäp+ir* (گپ+یر) ‘konuşmak’, *kor+käz* (کـۉر+کز) ‘göster’ gibi.

6.7.1. İsimden İsim Yapma Ekleri (آتدن آت یساوچی قـۉشیمچـەلر)

İsimden isim yapma ekleri isim kök ve gövdelerinden isim yapmak için kullanılan yapım ekleridir. Özbek Türkçesinde isimden isim yapmında kullanılan başlıca ekler şunlardır:

/ ا +/, /+ـه /, /+ä/ Ekleri ile türetilmiş isimler.			/چی+/ /+çi/ Ekleri ile türetilmiş isimler		
Okunuş	**Türemiş Kelime**	**Türkçe**	**Okunuş**	**Türemiş Kelime**	**Türkçe**
Bek+**ä**	ببگـ+ه	Asil kadın	Söz+**çi**	سوز+ **چی**	Konuşmacı
Erk+**ä**	ابرکـ+ه	Şımarık	İş+**çi**	ایش + **چی**	İşçi
Yåḳḳ+**ä**	یاقـ+ه	Yaka	Suv+**çi**	سوو + **چی**	Sucu
Okunuş	**/داش+/, /+dåş/**	**Tercüme**	**Okunuş**	**/دوز+/, /+düz/**	**Tercüme**
Ḳärin+**dåş**	قرین + **داش**	Akraba	Kunduz	کون + **دوز**	Gündüz
Okunuş	**/گو+/, /+gu/**	**Tercüme**	**Okunuş**	**/لب+/, /+läb/**	**Tercüme**
Kozgu	کۉز+ **گو**	Ayna	Onläb	اۉن+**لب**	Onlarca

Okunuş	/**چیل**+/, /+**çil**/	**Tercüme**	**Okunuş**	/آر+/, /+**år**/	**Tercüme**
Iz+çil	ایز+**چیل**	Prensipli, ardışık	Bir+**år**	بیر+ ار	Herhangi biri
Därd+çil	درد+**چیل**	Çok dertli	Båz+**år**	باز+ار	Pazar
Okunuş	**/+که/، /+قه/، /+غه/، /+گه/, /+kä/, /+ķä/, /+ġä/, /+gä/**		**Okunuş**	**/+قان/، /+کان/, /+ķån/, /+kån/**	
Båşķä	باش+**قه**	Başka,	Kättäkån	کتته+**کان**	En büyük
Özġe,tikke	اوز+**غه**، تیک+**که**	Özge, dik	ķäpqån	قپ+**قان**	Fare tutan
Okunuş	/**لیک**+/, /+**lik**/	**Tercüme**	**Okunuş**	/**لی**+/, /+**li**/	**Tercüme**
Åcız+**lik**	عاجز+**لیک**	Acizlik	Åbrulı, ilimli	آبرو+لی، علم+لی	İtibarlı, bilgili
Okunuş	**/+چاق/، /+چک/, /+çåķ/, /+**	**Tercüme**	**Okunuş**	**/+کک/, /+kek/**	**Tercüme**
Kelin+çek	کېلین + **چک**	Gelin	Erkek	اېر + **کک**	Erkek
Oyin+çåķ	اوین + **چاق**	Oyuncak	**Okunuş**	**/+آن/, /+ån/**	**Tercüme**
Şåm+çåķ	شام + **چاق**	Akşam vakti	Bir+ån	بیر+ان	**Her hangi**
Okunuş	**/+چه/, /+çä/**		**Okunuş**	**/+قور/,**	**Tercüme**
Fars+ça	فارس+چه	Farsça	Tengķur	تېنگ+**قور**	Yaşıt, akran
Türk+çe	تورک+چه	Türkçe	**Okunuş**	**/+ماچ/, /+måç/**	**Tercüme**
Arab+ça	غرب+چه	Arapça	Til+maç	تیل+ماچ	Mütercim
Okunuş	**/+یم/، /+ایم/، /+لوک/، /+چی/، /+غاق/, /+im/, /+luk/, /+çi/, /+ġåķ/**		**Okunuş**	**/+مه/، /+بان/, /+bån/, /+mä/**	
Yånġåq	یان+غاق	Ceviz	Såyä+bån	سایه+بان	Tente
Sozçi	سۉز+چی	Konuşmacı	Miz+bån	میز+بان	Evsahibi
Terim	تېر+یم	'toplama, derme'	Sozmä	سۉز+مه	Yemek çeşidi
Tuzluk	توز+لوک	Tuzlu	Ķåvurmä	قاوور+مه	Kavurma

Yukarıdaki ekler dışında Afganistan Özbekçeside Farsçadan alınan kelime ve ekler de isimden isim yapımında kullanmaktadırlar. Örneğin: -är (-ار): mehnätsevär (محنتسیور) 'çalışmayı seven', elsevär (ایلسیور) 'insan seven', -futuş (فروش): çåyfuruş (چایفروش) 'çay satan', sååt furuş (ساعت فروش) 'saat satan', -häm (-هم): hämdärd (همدرد) 'dert ortağı', hämråh (همراه) 'yoldaş', hämsuhbät (همصحبت) 'suhbettaş', -şinås (شناس):

tilşinås (تیلشناس) ‘dil uzmanı’, ädäbiyåtşinås (ادبیاتشناس) ‘edebiyatçı’, -käş (کش): mehnätkäş (محنتکش) ‘çalışkan’, zähmätkäş (زحمتکش) ‘zahmet çıkan’, -dåş (داش): vätändåş (وطنداش) ‘vatandaş’, ķärindåş (قریینداش) ‘akraba’, -dår (دار): båġdår (باغدار) ‘bağı olan’, puldår (پولدار) ‘zengin’, -bån (بان): påsbån (پاسبان) ‘gövenlik’, båġbån (باغبان) ‘bahçavan’, -våy (وای): nånvåy (نانوای) ‘ferinci’ -zår (زار): gulzår (گلزار) ‘çeçekzar’, tåkzår (تاکزار) ‘bağ’, -stån (ستان): Turkistån (توركستان) ‘Türkistan’, Afganistån ‘Afganistan’, -påyä (پایه): ġozäpåyä (غوزەپایه) ‘pamuk’, pilläpåyä (پیلّه) ‘ipek kozası’ gibi.

6.7.2. Fiilden İsim Yapma Ekleri (فعلدن آت یساوچی قۉشیمچەلر)

Fiilden isim yapım ekleri, fiil kök ve gövdelerinden isim yapmak için kullanılan eklerdir. Bu ekler, fiil köklerine, isimden yapılmış fiil gövdelerine ve fiilden yapılmış fiil gövdelerine eklenerek yeni isimler türetirler. Özbek Türkçesinde fiilden isim yapmında kullanılan başlıca ekler şunlardır:

Okunuş	**/اَغان+/, /+äġån/**	**Anlamı**	**Okunuş**	**/آق+/, /+åķ/-**	**Anlamı**
Yurä+ġån	یوره+ غان	Yürüyen	Sor+åķ	سور+اق	Soru
Bilä+ġån	بیله+ غان	çok Bilgili	Or+åķ	اۉر+اق	Orak
Okunuş	**/آق+/، /اک+/, /+åķ/, /+äk/**	**Anlamı**	**Okunuş**	**/ر+/، /ار+/, /+r/, /+är/**	**Anlamı**
Bol+äk	بۉلـ+ەک	Bölüm	Kul+är	کولـ+ار	Güler
Ķoç+åķ	قۉچـ+اق	Kucak	Çåp+är	چاپـ+ار	Haberci
Yåt+åķ	یاتـ+اق	Yurt	Yäş+är	یَشـ+ار	Yaşında
Okunuş	**/ه < اَ+/, /+ä/**	**Anlamı**	**Okunuş**	**/آن+/, /+ån/**	**Anlamı**
Äylän+ä	اَیلـەن+ه	Halka, daire	ķozġål+ån	قۉزغال+ان	**İsyan**
Okunuş	**/الاق+/, /+äläķ/**	**Anlamı**	**Okunuş**	**/اَسی+/, /+äsi/-**	**Anlamı**
Tuġ+låķ	توغـ+ەلاق	Çok doğan	Beräsi	بېر+ه سی	Borç
Ot+låķ	اۉت+لاق	Otlak	Kilesi	کېل+ه سی	Gelecek
Okunuş	اَناقـه ناق	Tercüme	Båräsi	بار+ه سی	Varacak

6.7.3. İsimden Fiil Yapma Ekleri (آتدن فعل یساوچی قوشیمچه لر)

İsimden fiil yapma ekleri, isim kök ve gövdelerinden fiil yapmak için kullanılan eklerdir. Bu ekler, isim köklerine, isimden yapılmış isim gövdelerine ve fiilden yapılmış

isim gövdelerine eklenerek yeni fiiller türetirler. Özbek Türkçesinde isimden fiil yapmında kullanılan başlıca ekler şunlardır:

Okunuş	**/آل+/, /ال+/, /+äl/, /+ål/**	**Anlamı**	**Okunuş**	**/ی+/, /ای+/, /+i/, /+äy/**	**Anlamı**
Yon+äl	یۋنـَ+ل	Yönel	Kop+i	کـۋپ+ی	Çoğu
Yåḳ+ål	یاق+ال	Kayb ol	King+äy	کینگـ+ەی	Sonraki
Okunuş	**/ده+/, /+dä/**	**Anlamı**	**Okunuş**	**/دیره+/, /+dirä/**	**Anlamı**
Al+dä	ال+ده	Aldat	Şåv+dirä	شاو+دیره	Yasıma İs
Häy+dä	حی+ده	Yürü	Väl+dirä	وَل+دیره	Yansıma İs
Okunuş	**/اَر+/, /+är/**	**Anlamı**	**Okunuş**	**/آت+/, /+åt/**	**Anlamı**
Bår+är	بارَ+ر	varır	Yoḳ+åt	یـۋقـ+ات	Yok etmek
Okunuş	**/له+/, /+lä/**	**Anlamı**	**Konuş**	**/قا+/، /که+/, /+ḳå/, /+kä/**	**Anlamı**
Båġ+lä	باغـ+له	Bağla	Åç+ḳå	آچـ+قا	Acık
Iş+lä	ایشـ+له	Çalış	İs+kä	ایسـ+که	Kokla

6.7.4. Fiilden Fiil Yapım Ekleri (فعلدن فعل یساوچی قوشیمچه لر)

Fiilden fiil yapma ekleri, fiil kök ve gövdelerinden fiil yapmak için kullanılan eklerdir. Bu ekler, fiil köklerine, isimden yapılmış fiil gövdelerine ve fiilden yapılmış fiil gövdelerine eklenerek yeni fiiller türetirler. Özbek Türkçesinde fiilden fiil yapımında kullanılan başlıca ekler şunlardır:

Okunuş	**/ه ،اَ+/, /+ä/**	**Anlamı**	**Okunuş**	**/اله+/, /+älä/**	**Anlamı**
Bur+ä	بور+ه	Bur-	kuv+älä	قووه له	Kovala-
Sor+ä	سـۋر+ه	Sor-	It+älä	ایتـەله	İt-
Okunuş	**/غز+//گز+/، /کز+/, /+gäz/, /+käz/, /+ġäz/**	**Anlamı**	**Okunuş**	**/غیر+/، /کیر+/, /+ġir/, /+kir/**	**Anlamı**
Bit+gäz	بیتـ+گز	Bitir-	Kes+kir	کیس+کیر	Keskin
Ket+käz	کیتـ+کز	Sildir	Siz+ġir	سیز+غیر	Sızdır
Tol+ġäz	تور+غز	Kaldır-	**Okunuş**	**/گه+/، /که+/، /قه+/, /+kä/, /+ḳä/, /+gä/**	**Anlamı**

Okunuş	**/قى+/ ،/غى+/, /+ġı/, /+ḳi/**	**Anlamı**	Bur+kä	بور+كه	Sar-
Sål+ḳi	سال+قى	Salın-	Çäy+ḳä	چَى+قه	Çalkala-
Sız+ġi	سيز+غى	Sız-	Tåy+gä-n	تاى+گـه-ن	Kay-
Änglä+mä	انگله+مه	Anlama-	**Okunuş**	**/سيره+/, /+sirä/**	**Anlamı**
Okunuş	**/آر+/, /+år/**	**Anlamı**	Suv+sirä	سوو+سيره	Çok konşan
Çiḳ+år	چيق+ار	Çık-	Yåt+sirä	يات+سيره	Yabancılaşma
Ḳäyit+år	قـەيت+ار	Geri dödür	Oyḳi+sirä	اۋيقي+سيره	Uyumak isteyen

6.8. KELİMELERİN SINIFLANDIRILMASI (سـۆز توركوملرى تصنيفى)

Kelimelerin sözlüksel ve grametik anlamı bakımından benzerliğine göre leksik-grametik gruplara ayrılmasına kelime kategorisi denir. Kelimelerin sınıflandırmakta onların grametik anlamları ile birlikte, sözcüksel anlamı da temel konulardan sayılır. Grameri ve de leksik anlamlara sahip olup, cümlede müstakil söz parçası sıfatında katılan sözlere müstakil sözler denir. Müstakil sözlere isim, sıfat, sayı, zamir, fiil, zarf girir.

Şunu da hatırlatmak lazım ki, Özbek Türkçesindeki bazı müstakil kelimeler de konuşma ceryanında müstekil sözlüksel anlamını kayıb ederek, grametikel anlam ifade etmek durumda, yardımcı kelimeler görevini üstlenirler. Örneğin, *korib ḳålmåḳ* (كـۆريب قالماق) ‘gör-‘, *bilib ålmåḳ* (بيليب آلماق) ‘bil-’, *häftä içi* (هفته ايچى) ‘hafta içi’ gibi örneklerdeki *ḳål* (قال) ‘kal-’, *ål* (آل) ‘al-’ *iç* (ايچ) ‘iç-’ kelimeleri kendinin sözcüksel ve müstekil anlamını kayıb eden durumda yardımcı sözcük sıfatında kullanılmıştır.

6.8.1. Birleşik Kelimeler (قـۆشمه سـۆزلر)

En az iki anlam unsurunun bir araya gelmesiyle oluşan kelimelere birleşik kelime denir. Yani iki kelime, yeni bir kavramı ifade edecek şekilde birleşerek bir birlik meydana getirmişse, bu yeni bütüne birleşik kelime denir. Örneğin: *boyin-turuḳ* (بـۆيين-توروق) ‘boyunduruk’, *birin-ketin* (بيرين-كېتين) ‘art-arda’, *bel-båġ* (بېل-باغ) ‘kemer’, *åçiḳ-*

kongil (آچيق-كۆنگيل) ‘gönlü açık’ *bitä-läb* (بيته-لب) ‘birer’, *boyin-båġ* (بۆيين باغ) ‘kravat’, *ḳäyġu-äläm* (قيغو-الم) ‘dertli’, *äkä-okä* (اكه-اۆكه) ‘abi-kardeş’, *koçä-koy* (كۆچه-كۆى) ‘sokak’, *dälä-däşt* (دله-دشت) ‘bozkır alan’ gibi.

6.8.2. Yardımcı Kelimeler (ياردمچى سۆزلر)

Müstakil leksik anlama sahip olmayıp, cümle parçası görevini yapamayan, ancak kelime ve cümleyi kendi içinde bağlamak veya onlara ek anlam inceliğini yüklemek için hizmet edecek kelimelere yardımcı kelimeler denir. Başka bir deyişle, yalnız başına belirgin bir anlam taşımayan ve anlamı yalnızca leksik birimlerle birlikte belirten, cümle kurulumda birtakım işlevler üstlenen görev unsurlardır. Yardımcı sözler cümlede isim ve isim soylu kelimelerden sonra gelir. Örneğin, *yäşäş uçun koräşmåḳ keräk* (يشش اوچون كۆرەشماق كېرەک) ‘yaşamak için mücadele etmek gerek’. *U çäp, tämångä ketdi* (اوچپ، تامانگه كېتدى) ‘o sol tarafa gitti’. *Äḳling belän iş tut* (عقلينگ بېلن ايش توت) ‘aklın ile iş bul’. *Yıl otgän säyin iḳlim ozgärmåḳdä* (ايل اۆتگن سەيين اقليم اۆزگرماقده.) ‘yılı geçti sayın iklim değişmekte’. Bu cümlelerde *uçun* **(اوچون)** ‘için’, *säyin* **(سەيين)** ‘-dıça’, *belän* **(بېلن)** ‘ile’ ve *tämån* (تامان) ‘taraf’ kelimeleri yardımcı kelimelerdir. Yardımcı kelimeler genel görevlerine göre üç çeşitli olur: 1. komäkçilär; 2. Bağlaçlar; 3. Yuklama.

1. Edat (كۆمكچى): isim, isim soylu ve sıfat-fiiller gibi kelimelerinden sonra gelerek başka kelimelere çoğunlukla fiillere grameri bakımından tabiî olmasını saklayan kelimelere edat denir. Edatlar cümlede kendinden önce gelen kelimelere araç (vasita), sebep, yön, tarz, yer, zaman, benzerlik, başkalık gibi anlamların ilişkisini kuran grameri görevi üstlenir. Edatlar ikiye ayrılır:

a. Saf edatlar: sözlüksel anlamlarını kayıp eden edatlardır: *bilän, uçun, käbi, singäri, uzrä, säyin, ḳädär,* gibi kelimeleri kendi içinde alır. **Edat görevinde kullanılacak olan kelimelere:** *tåmån* (تامان) ‘taraf’*, båşḳä* (باشقه) ‘başka’*, säbäbli* (سببلى) ‘sebepli’*, årḳäli* (آرقەلى) ‘araçılı’*, tufäyli* (طُفيلى) ‘sayesinde’*, ḳäräb* (قَرەب) ‘bakarak’, *ḳärämäy* (قَرەمى) ‘bakmazdan’, *song* (سۆنگ) ‘son’*, täşḳäri* (تَشقَرى) ‘dışarı’, *beri* (بېرى) ‘-den beri’*, körä* (كۆره) ‘göre’*, çåġli* (چاغلى) ‘çağlı’*, uzrä* (اوزره) ‘üzere’, gibi kelimeler gelir.

2. **Bağlaçlar (باغلاوچيلر):** bağlaçlar, kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri anlam ve şekil bakımından birbirine bağlayan kelimelerdir. Örneğin, *häḳiḳät* ***vä*** *toġrilikni sevgän ådämlär dåimå vijdån ämrigä boysunädilär* (حقيقت و تۆغريليكنى سېگن

(آدملر دایما وجدان امریگه بـۉی سونـه‌دیلر) ‘hakikat ve doğruluğu seven insanlar dayima vijdan emrine boy yinerler’. Yalnız hâlde kullanılan bağlaçlar: *vä* (و) ‘ve’, *hämdä* (همده) ‘hem de’, *ämmå* (امّا) ‘ama’, *lekin* (لېکین) ‘lakin’, *biråḳ* (بیراق) ‘?’, *bälki* (بَلکی) ‘belki’, *hâlbuki* (حالبوکی) ‘hâl bu ki’, *yåki* (یاکی) ‘veya’, *yåhud* (یاهود) ‘yahut’, *yå* (یا) ‘yâ’, *gär* (گر) ‘eğer’, *ägär* (اگر) ‘eğer’, *ägärdä* (اگرده) ‘eğer de’, *bäşärti* (بشرطی) ‘şartlı’, *çunki* (چونکی) ‘çünkü’, *goyå* (گویا) ‘göyâ’, *goyåki* (گویاکی) ‘göyâ ki’, -*ki* (-کی) ‘ki’, -*kim* (-کیم) ‘-kim’ gibi. Tekrarlanan bağlaçlar: *häm…, häm, bäzän.., bäzän, däm…, däm, bir…, bir, yåki…, yåki, gåh…, gåh, ḥåh…, ḥåh gibi.*

3. Yuklama (یوکلـه‌مه): müstakil anlama sahip olan kelimelere veya cümlelere ek anlam yüklemek için hizmet edecek edatlardır. Yuklamalar söz değiştirme özelliğine sahip olmayan edatlardor. Bunlar yapımına göre ikiye ayrılırlar:

a. Söz yuklamalar: *hättå* (حتّا) ‘hattâ’, *fäḳät* (فقط) ‘sadece’, *näḥåtki* (نخاتکی) ‘yok ya’, *äḥir* (اخر) ‘son’, gibiler.

b. Ek (Affkis) yuklamalar: -*ginä* (گینه), -*mi* (-می), -*çi* (-چی), -*ä (-yä)* (أ، یه), -*ku* (-کو), -*yu* (-یو), -*u* (-او) gibi.

6.8.3. Ünlem, Taklit ve Modal Sözler (اونداو، تقلید و مـۆدل سـۆزلر)

Ünlem, taklit ve mödel kelimeler ise, yardımcı sözlerin ayrı grubunu oluşturur. Çünkü, ünlem ve taklit sözler cümle parçası sıfatında da, müstakil söz-cümle sıfatında da kullanılır. Aynı zamanda müstakil sözlerin yapılmasında da iştirakeder. Ancak, bu sözler haraket ve hadisenin terimi olamadığı, yani sözcüksel anlam ifade idemediği için yardımcı sözlere benzemesidir. Bundan dolayı da ünlem, taklit ve mödel sözlerin her biri kendine hâs özellikleri ile ayrı-ayrı kategorileri oluşturur.

Ayrıca, ünlem; sevinç, üzüntü, kızgınlık, korku, şaşkınlık gibi duyguları ifade eden sözcüklerdir. Ünlemlerin anlamı cümlelerle birlikte kullanıldığı durumlarda belirginleşir. Yazı dilinde ünlem cümlerinin arkasından genellikle ünlem işareti (!) kullanılır.

6.9. ANLAMLARI BAKIMINDAN İSİM TÜRLERİ (آتلرنینگ معناسیگه کوره تورلری)

İsimler, her türlü özel ya da genel, reel veya itibarî olan nesne, şahıs, olay, mefhum, kavram ve tasavvurlara işaret eden göstergelerdir.

Bu nedenle isimler, işaret ettikleri gösterilenin vasfına göre: *ätåḳli* (اتاقلی) 'özel isim', '*turdåş'* (توරداش) 'cins isim', *äniḳ* (انیق) 'somut isim', *mävhum* (موهوم) 'soyut isim', *yäkkä* (یککه) 'tekil isim', *cämlävçi* (جمعلاوچی) 'topluluk ismi' gibi türlere ayrılırlar.

6.9.1. Özel ve Cins İsimleri (اتاقلی و توරداش آتلر)

Özel isimler, tek olan, bir benzeri bulunmayan varlıkları ve hadiseleri karşılayan isimlerdir. Örneğin, Babür, Ahmet, Ankara, Erzurum; Türkiye, Afganistan; Fânî, Kaşgarlı, Nevaî gibi.

Aynı türden varlıkları karşılayan isimlere cins ismi denir. Başka bir ifadeyle birçok özelliklerinin ortak olması nedeniyle aynı kategoriye dahil edilen nesne, hadise, kavram vb. gösterenleri genel olarak ifade eden isimlerdir. Örneğin: *ḳişlåḳ* (قیشلاق) 'köy', *mämläkät* (مملکت) 'ülke', *tåġ* (تاغ) 'dağ', *tåş* (تاش) 'taş', *däräḥt* (درخت) 'ağaç', *därs* (درس) 'ders' gibi.

6.9.2. Somut İsim ve Soyut İsim (انیق آتلر و موهوم آتلر)

Duyu organlarıyla algılanabilen her türlü varlığı gösteren isimlere somut isim denilir. Örneğin: *ḳäläm* (قلم) 'kalem', *eşik* (ایشیک) 'kapı', *kitåb* (کتاب) 'kitap', *muallim* (معلم) 'öğretmen', *däräḥt* (درخت) 'ağaç' gibi. ()

Duyu organları ile algılanamayan, mevcudiyeti bütünüyle kiyasî ve itibarî olan varlıklara işaret eden isimlerdir. Başka bir ifadeyle bu türdeki isimler, tasvvur, muhayyele ve fikirde bulunan şeyleri gösterir. Örneğin: *täfäkkur* (تفکّر) 'düşünce', *näşä* (نشّه) 'esrar', *özläm* (اوزلم) 'özlem', *sevgi* (سیوگی) 'sevgi' gibi.

6.9.3. Tekil İsim ve Topluluk İsmi (جمعلاوچی و یککه آت)

Sayıca bir somut ya da soyut varlığı gösteren isimlere tekil isim denir. Örneğin, *kitåb* (کتاب) 'kitap', *ådäm* (آدم) 'adam', *insån* (انسان) 'insan', *yåḳtilik* (یاقتیلیک) 'ışık', *pillä* (پیلله) 'koza' gibi.

Yapıca tekil olduğu hâlde, yani çoğul eki almadığı halde birden çok varlığı karşılayan isimlere topluluk ismi denir. Örneğin: *ḥälḳ* (خلق) 'halk', *millät* (ملت) 'millet', *gälä* (گله) 'sürü', *läşkär* (لشکر) 'ordu' gibi.

6.10. ÇOKLUK (کوپلیک)

Özbek Türkçesinde, isimlerde veya zamirlerde aynı türden birden çok varlığı ifade etmek için ***+lär*** eki kullanılır. Örneğin: *ådäm+lär* (آدم+لر) 'adamlar', *ḳuvånç+lär* (قووانچ+لر) 'sevinçler', *ändişä+lär* (اندیشه+لر) 'endişeler', *u+lär* (او+لر) 'onlar' gibi.

Özbek Türkçesinde çokluk ekinin iylelik ekleriyle kullanılışı: *gäp+lär+i+m* (گپ+لر+ی+م) 'sözlerim', *iş+lär+i+ng* (ایش+لر+ی+نگ) 'işlerin', *tåmir+lär+i* (تامیر+لر+ی) 'damarları', *ävlåd+lär+i+miz* (اولاد+لر+ی+میز) 'evlatlarımız' gibi örneklerde görüldüğü şekildedir.

Özbek Türkçesinde çokluk ekinin hâl ekleriyle kullanılışı ise: *Kişi+lär+ning* (کیشی+لر+نینگ) 'kişilerin', *ḳuş+lär+ni* (قوش+لر+نی) 'kuşları', *däräxt+lär+gä* (درخت+لر+گه) 'ağaçlara', *tåġ+lär+dä* (تاغ+لر+ده) 'dağlarda', *koçä+lär+dän* (کوچه+لر+دن) 'sokaklardan', *såat+lär+çä* (ساعت+لر+چه) 'saatlerce', *dost+lär+däy* (دوست+لر+دی) 'dostlar gibi', *dost+lär+dek* (دوست+لر+دیک) 'dostlar gibi' örneklerinde görüldüğü şekildedir.

6.11. İYELİK (ایگه‌لیک)

İyelik ekleri, isimin işaret ettiği varlığın kime veya neye ait olduğunu gösteren çekim ekleridir. İyelik eki eklendiği ismin teklik ve çokluk şahıs zamirlerinden hangisine ait olduğunu gösterir.

Özbek Türkçesinde iyelik ekleri şunlardır: 1. teklik şahıs: **-m, -im (-م،ایم)**: *ånäm* (آنم) 'annem', *kitåbim* (کتابیم) 'kitabım', 2. teklik şahıs: **-ng, -ing (-نگ، اینگ):** åtäng (آته‌نگ) 'baban', *ånäng* (آنه‌نگ) 'annen', 3. teklik şahıs: **-i, -si (ی، سی):** *båläsi* (باله‌سی) 'çocuğu', *ḳäysi* (قیسی) 'hangisi' dir. Birinci, ikinci ve üçüncü çokluk şahıs ekleri ise sırasıyla (-یمیز), (-ینگیز) ve (-ی) dır.

Bu ekler, Özbek Türkçesinde kendinden önce gelen isimler ile bu isimlerin çokluk ***lär* (-لر)** eki almış tabalarına ve kendinden sonra gelecek hâl eklerine bitişik yazılırlar.

Örneğin: *kitåbim* (كتابيم) 'kitabım', *kitåblärım* (كتابلريم) 'kitaplarım', *kitåblärımnı* (كتابلريمنى) 'kitaplarımı', *kitåbing* (كتابينگ) 'kitabın', *kitåbläring* (كتابلرينگ) 'kitapların', *kitåblärıngnı* (كتابلرينگنى) 'kitaplarını', *kitåbi* (كتابى) 'kitabı', *kitåbläri* (كتابلرى) 'kitapları', *kitåblärini* (كتابلرينى) 'kitaplarını', *kitåbimiz* (كتابيميز) 'kitabımız', *kitåblärimiz* (كتابلريميز) 'kitaplarımız', *kitåblärimizdän* (كتابلريميزدن) 'kitaplarımızdan' gibi.

Özbekçe	Türkçe	Özbekçe	Türkçe	Özbekçe	Türkçe	Özbekçe	Türkçe
كتابيم	**Kitabim**	كتابينگ	**Kitabın**	كتابى	**Kitabı**	كتابيميز	**Kitabımız**
كتابلريم	**Kitaplarım**	كتابلرينگ	**Kitapların**	كتابلرى	**Kitapları**	كتابلريميز	**Kitaplarımız**
كتابلريمنى	**Kitaplarımı**	كتابلرينگنى	**Kitaplarını**	كتابلرينى	**Kitaplarını**	كتابلريميزدن	**Kitaplarımızdan**

6.12. AİTLİK EKİ (قرەشليليک قۉشيمچەسى)

İsimden zamir ve sıfat olarak kllanılan isimler yapan, içinde bulunma, bağlılık ve aitlik görevleri taşıyan ektir. Özbek Türkçesinde aitlik eki ***+ki* (كى)** veya ***+gi* (گى)'**dir. Ünlülerden, tonlu ünsüzler ve bulunma hâli eki ***+dä* (ده)'**den sonra ***+gi eki;*** ilgi hâli ekindeki ***+ng* (نگ)'**nin düşmesiyle geride kalan ***+ni*** (نى) ve tonsuz ünsüzlerden sonra ise ***+ki* (كى)** eki getirilir.

+gi aitlik eki, isimlerden sıfat yapar. Yer gösteren kelimelerde bulunma hâli ekinden sonra gelir. Örneğin: *ärịḳ+dä+gi suv* (اريق+ده+گى سوو) 'arıktaki su': *yånbåş+dä+gi däräḥtlär* (يانباش+ده+گى درختلر) 'yan taraftaki ağaçlar'; *tepä+dä+gi yulduzlär* (تپه+ده+گى يولدوزلر) 'tepedeki yıldızlar'; *kök+dä+gi åy* (كۉک+ده+گى آى) 'gökteki ay', *burun+gi duşmän* (بورون+گى دوشمن) 'önceki düşman'; *keçä+gi dostim* (كېچه+گى دوستيم) 'geceki dostum'.

+ki aitlik eki kelime kök ve gövdelerinden sonra işlek olarak kullanılmaz. Örneğin: *keç+ki åvḳät* (كېچ+كى اوقات) 'akşamki yemek'; *dästläb+ki* (دستلەب+كى) 'ilk önceki'.

+ki aitlik eki, genellikle isimlerden zamir yapar. İlgi hâli ekindeki ***+ng, +ki*** aitlik ekini alınca düşer. Örneğin, *Sultånḥån+lär+ni+ki* < *Sultånḥån+lär+ning+ki* (سلطان خان+لر+نى+كى) < (سلطان خان +لر+نينگ+كى) 'Sultan hanımlarınki', *hämmä+ni+ki* < *hämmä+ning+ki* (همّه+نى+كى) < (همّه+نينگ+كى) 'hepsininki', *Biz+ni +ki* < *biz+ning+ki* (بيز+نى+كى)<(بيز+نينگ+كى) 'bizimki', *Siz+ni+ki* < *siz+ning+ki* (سيز+نى+كى) <

(سیز+نینگ+کی) 'sizinki', *Kim+ni+ki* < *kim+ning+ki* (کیم+نی+کی) < (کیم+نینگ+کی) 'kiminki'.

+gi* ve *+ki aitlik eklerinden sonra hâl ve çokluk eklerinin kullanılması, *ådät+dä+gi+çä* < *ådät+dä+gi+däy* (عادت+ده+گی+چه) < (عادت+ده+گی+دەی) 'âdetteki' gibi'; *ådät+dä+gi+dän* (عادت+ده+گی+دن) 'âdet olduğundan'; *kongil+dä+gi+dek* (کۉنگیل+ده+گی+دېک) 'gönüldeki gibi' örneklerinde görüldüğü gibidir.[46]

6.13. HÂL EKLERİ (کېلیشک)

Hâl ekleri, isimlere eklenerek onların cümle içerisinde yüklemle ve diğer kelime ya da kelime birlikleri ile ilişkilerini tayin eden eklerdir.

6.13.1. Hâl Eklerinin İsimlere Eklenme Kuralları (کېلیشیک قوشیمچه لری نینگ آتلرگه قوشیلیش قاعده سی)

Hâl ekleri, isimi isme veya ismi fiile bağlar. Özbekçede ismin temel altı hâl kategorisi vardır. Bunlardan biri eksiz diğerleri çeşitli eklerle işarerlenir. Bu kategoriler: *Båş kelişik* (باش کېلیشیک) 'yalın hâl', *ḳärätḳiç kelişik* (قرتقیچ کېلیشیک) 'ilgi hâl', *tuşum kelişik* (توشوم کېلیشیک) 'yükleme hâl', *conäliş kelişik* (جۉنه لیش کېلیشیک) 'yönelme hâl', *çiḳiş kelişik* (چیقیش کېلیشیک) 'çıkma hâl', orin päyit kelişik (اۉرین-پیت کېلیشیک) 'bulunma hâl' gibi.

6.13.2. Yalın Hâl (باش کېلیشیگی)

Yalın hâl eki esasen ismin herhangi bir ek almadığı durum kategorisidir.

6.13.3. İlgi Hâl (قرتقیچ کېلیشیگی)

İlgi hâl, belirtili isim tamlamalarının tamlayan kısımlarını oluşturan tamlayan durumudur. Özebkçede bu hâlin eki ***ning* (نینگ)**'dir. Örneğin: *däräḫtning ildizi* (درخت نینگ ایلدیزی) 'ağacın yaprağı' gibi. *kitåbning yäḫşiligi* (کتاب نینگ یخشیلیگی) 'kitabın iyiliği' gibi. Bu hâli eki, Afganistan Özbekçesinde zamirlere eklendiğinde birleşik yazılır. Örneğin: *mening* (مېنینگ) 'benim', *sening* (سېنینگ) 'senin' gibi. Diğer durumlarda ayrı

[46] Coşkun, 83-84

yazılması da mümkündür. Ayrıca bu ek çokluk ve iyelik eklerinden sonra gelir. Örneğin: *kitåbärimning* (کتابلریمنینگ)-(کتابلریم نینگ) 'kitaplarımın', *men* (مېن) 'ben', *sen* (سېن) 'sen' gibi hali zamirlerine ilgi hali eki geldiğinde bu zamirlerdeki n (ن) sesi düşer. Örneğin *mening* (مېنینگ) 'benim', *sening* (سېنینگ) 'senin' gibi.

6.13.4. Yükleme Hâl (توشوم کېلیشیگی)

Bu hâl eki, geçişli fiillerin yüklem olduğu cümlelerde, eklendiği ismi yüklemden etkilenen nesne haline dönüştürür. Yükleme yönlendirilen *kimni?* (کیمنی؟) 'kimi', *nimäni?* (نیمەنی) 'neyi'*, ḳäyerni?* (قەیېرنی) 'nereyi' gibi sorulara cevap verir. Bu hâlin eki -***ni* (نی)'**dir. Örneğin: *kitåb**ni** ål* (کتابنی آل) 'kitabı al' gibi. Afganistan Özbekçesinde bu hali eki kendinden önce gelen kelimelere ve çokluk ve iyelik eklerine bitişik yazılır. Örneğin: *mäktäb**ni*** (مکتبنی) 'okulu', *mäktäbim**ni*** (مکتبیمنی) 'okulumu', *ḥäfäliging**ni*** (خفه لیگینگنی) 'özgünlüğünü', *häyåt**ni** tuşunmåḳ* (حیاتنی توشونماق) 'hayatı düşünmek', *väzifä**ni** bäcärmåḳ* (وظیفەنی بجرماق) 'görevi yapmak'*bahår**ni** his ḳilmåḳ* (بهارنی حس قیلماق) 'baharı hissetmek' gibi.

Sonunda ***ä*** **(ـه)** ünlüsü alan kelimelere ise bitiştirilmeden ancak arada boşluk bırakılmadan yazılması gerekir. Zira Arap harfleriyle yazılan bir kelimenin sonuna ***ä*** **(ـه)** ünlüsü gelirse bitişik yazmak mümkün değildir. Örneğin: *çämälämåḳ* (چمەلەماق) 'tahmin etmek, kestirmek' *Mäymän'ni* (میمنەنی) 'Maymanani', *Mäymänä'gä* (میمنەگە) 'Maymanaya', *Mäymäne'dä* (میمنەده) 'Maymanada', *Mäymänä'dän* (میمنەدن) 'Maymana'dan'; *båzårni* (بازارنی) 'pazarı', *båzårgä* (بازارگه) 'pazara', *båzårdä* (بازاده) 'pazarda', *båzårdän* (بازاردن) 'pazardan' gibi.

6.13.5. Yönelme Hâl (جۇنه لیش کېلیشیگی)

Yönelme hâl eki, isim veya isim halindeki kelime gruplarını cümle içerisinde farklı tümleçler (zaman, yer, sınırlama, karşılık vb.) haline getiren eklerdir. Afganistan Özbekçesinde yönelme hâli, *+gä* **(گه)**, *+kä* **(که)**, *+ḳä* **(قه)** ekleriyle gösterilir. Yönelme hâli eki kelime tabanlarına veya çokluk ve iyelik ekleriyle çekimli şekillere bitiştirilerek yazılır.

a. ***K*** **(ک)** ve ***g*** **(گ)** sesleriyle biten kelimelere yönelme hâl eki (-که) şeklinde yazılır. Örneğin: *eşik-eşikkä* (اېشیککه- اېشیک) ‘kapıya’, *yuräk-yuräkkä* (یوره ک- یوره ککه) ‘yüreğe’; *bärg-bärkkä* (برگ-برککه) ‘yaprağa’ gibi.

b. ***Ḳ*** **(ق)** ve ***ġ*** **(غ)** sesleriyle biten kelimelere (-قه) şeklinde gelir. Örneğin: *ḳişlåḳ-ḳişlåḳḳå* (قیشلاق-قیشلاققه) ‘köye’, *ḥälḳ- ḥälḳḳä* (خلق-خلققه) ‘halk’, *tåġ-tåḳḳä* (تاغ-تاققه) ‘dağa’ gibi.

c. ***U*** **(او),** ***şu*** **(شو),** ***bu*** **(بو)** gibi, işaret zamirlerine ise yönelme hâl eki zamir **–n** **(ن)** ile eklenir ve şu şekilde yazılır: *unga* (اونگه) ‘ona’, *şungä* (شونگه) ‘şuna’, *bungä* (بونگه) ‘buna’ gibi.

6.13.6. Bulunma Hâl (اۉرین-پیت کېلیشیگی)

Bulunma hâl eki, cümlede çoğunlukla yer, zaman, sebep, durum gibi tümleçlerin oluşturulmasında kullanılan ektir. Afganistan Özbekçesinde bu hâlin eki **+*dä*** **(-ده)**’dir. Örenğin: *mäktäbdä* (مکتبده) ‘okulda’, *aḳl båzårdä såtilmäydi* (عقل بازار**ده** ساتیلمه یدی) ‘aekidir.

Bulunma hâl ***u*****(او),** ***bu*** **(بو),** ***şu*** **(شو)** gibi işaret zamirlerine eklendiğinde zamir **n’si** **–n (ن)** araya girer. Örneğin: *undä* (اونده) ‘onda’, *bundä* (بونده) ‘bunda’, *şundä* (شونده) ‘şunda’ gibi.

Bulunma hâl eki isim tabanlarına, ve kendinden önce isme eklenebilen çokluk ve iyelik ekleriyle bitişik yazılır. Örneğin: *mäktäbdä* (مکتبده) ‘okulda’, *mäktäbimizdä* (مکتبیمیزده) ‘okulumuzda’, *mäktäbingdä* (مکتبینگده) ‘okulunda’ gibi.

6.13.7. Çıkma Hâl (ayrılma) (چیقیش کېلیشیگی)

Çıkma hâl eki, cümlede çoğunlukla yer, zaman, sınırlama, miktar kaynak, sebep, hal tümleçlerinin oluşturulmasında kullanılır.

Afganistan Özbekçesinde çıkma hâli eki olarak **+*dän*** **(-دن)** kullanılır. Çıkma hâlinin isim tabanına ve kendinden önce isme eklenebilen çokluk ya da iyelik ekleriyle bitişik yazılır. Örneğin: *ḳişlåḳdän* (قیشلاقدن) ‘köydän’, *ḳişlåġimdän* (قیشلاغیمدن) ‘köyümdän’, *ḳişlåḳlärimizdän* (قیشلاقلریمیزدن) ‘köylerimizden’ gibi.

***U* (او), *bu* (بو), *şu* (شو)** işaret zamirlerine çıkma hâl eki geldiğinde ise, zamirler ile çıkma hâli arasına zamir **n**'si **(ن)** girer. Örneğin: *bundän* (بوندن) 'bundan', *şundän* (شوندن) 'şundan', *undan* (اوندن) 'ondan' gibi.

6.13.8. Sayılarla Kullanılan Hâl Ekleri (سانلرده)

Afganistan Özbekçesinde ise sayılara eklenen hâl ekleri ise adet ve birlik telik hâl ekleri olup sırasıyla aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Adet Bildiren Ekler					
ـته- Eki			**تچه Eki**		
Okunuş	**Yazılışı**	**Anlamı**	**Okunuşu**	**Yazılışı**	**Anlamı**
Birtä	بیرته	Bir tane	Ontäçä	اونته چه	On tane
Mingtä	مینگته	Bin tane	Ķırķtäçä	قیرقته چه	Kırk tane
او- Eki			**اله- Eki**		
Okunuş	**Yazılış**	**Anlamı**	**Okunuş**	**Yazılış**	**Anlamı**
Biråv	بیراو	Birer	Uçälä	اوچـه‌له	Her üçümüz
İkkåv	ایکاو	İkimiz	Torttälä	تـۆرتـه‌له	Her dördümüz

6.13.9. Sıfatlarla Kullanılan Hâl Ekleri (صفتلرده)

Afganistan Özbekçesinde sıfatlar üzerine eklenen hâl ekleri ise sıfatların karşılaştırma ve benzerlik durumlarını göseren eklerdir. Bu ekler ve çekimli örnekleri sırasıyla aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Karşılaştırma (Komperatif) Eki راق-			**Benzerlik Ekleri**		
Okunuşu	**Yazılışı**	**Anlamı**	**1. ایمتیر Eki**		
Kopråķ	کـۆپراق	Birçok	Åķimtir	آقیمتیر	Çekici
Åzråķ	آزراق	Biraz	Kokimtir	کوکیمتیر	Mavimsi
2. غیش- Eki			**3. -ایش Eki**		

Okunuşu	Yazılışı	Anlamı	Okunuşu	Yazılışı	Anlamı
Åḳiş	آقیش	Beyaza yakın	Särġiş	سَرغیش	Sarığa yakın
Kokiş	کـۉکیش	Yeşile yakın	Ḳizġiş	قیزغیش	Kırmızya yakın

6.14. İSİM ÇEKİM EKLERİNİN YAZIM KURALLARI

6.14.1. Çokluk Ekinin İsme Eklenme Kuralı

Çokluk ekleri, tekil isimlere eklenerek onlara çokluk anlamı katan eklerdir. Afganistan Özbekçesinde çokluk eki ***-lär* (لر)** dir. Örneğin: *ålmä*lär (آلمـهلر)'elmalar', *ḳälämlär* (قلملر) 'kalemler', *guzälliklär* (گوزەللیکلر) 'güzellikler' gibi.

Çokluk eki, sentaktik bakımdan iyelik eki ve hâli ekilerinden önce gelir. Ancak bu durum ekin çokluk bildirdiği durumlar için geçerlidir. Ancak bu ek, akrabalık ve saygı anlamı ifade ediyorsa iyelik eklerinden sonra getirilebilir. Örneğin: *ånämlär* (آنملر) 'annemler', *åpämlär* (آپملر) 'ablamlar', *åkämlär* (اکملر) 'abimler' gibi.

Çokluk eki daima kendinden önceki çekimli veya çekimsiz isme bitişik yazılır. Örneğin: *kitåblär* (کتابلر) 'kitaplar', *bålälär* (باله لر) 'çocuklar', *däräḥtlär* (درختلر) 'ağaçlar', *yåḥşilär* (یخشیلر) 'iyiler' gibi.

6.14.2. İyelik Eklerinin İsimlere Eklenme Kuralları

İyelik ekleri, isimin bildirdiği nesne/kavramın bir şahsa veya nesneye ait olduğunu belirten çekim ekleridir. İyelik ekleri eklendiği kelimenin birinci, ikinci ve üçüncü teklik ya da çokluk şahıs zamirlerinden birine nispetini gösteririr. Afganistan Özbekçesinde kullanılan iyelik ekleri şunlardır: ***-m, -im* (ـم،ایم-)**: *ånäm* (آنـم) 'annem', *kitåbim* (کتابیم) 'kitabım'. ***-ng, -ing* (ـنگ، اینگ-):** åtäng (آتـهنگ) 'baban', *ånäng* (آنـهنگ) 'annen'. Eğer kelimeler ünlüler ile biterse üçüncü teklik şahıs iyelik eki ***-i, -si* (ی، سی)** şeklini alır. Örneğin: *båläsi* (بالـهسی) 'çocuğu', *ḳäysi* (قیسی) 'hangisi' gibi. Öte taraftan birinci, ikinci ve üçüncü teklik şahıs iyelik ekleri ünsüz ile biten kelime tabanlarına (ـیم-), (ـینگ-), (ی-) şeklinde eklenirler.

Birinci, ikinci ve üçüncü çokluk şahısların iyelik çekiminde eğer kelime ünsüz ile bitmişse ekler (يميز-), (ينگيز-) ve (ی-) şeklindedir. Eğer kelime ünlü ile bitmişse o hâlde birinci, ikinci ve üçüncü çokluk şahıs iyelik ekleri (ميز-), (نگيز), (سی-) şeklinde yazılır.

Bu ekler, sentaktik olarak kendinden önce gelen kelime tabanlarına ve bu tabanlara eklenmiş çokluk ***lär*** **(لر-)** ekine ve de kendinden sonra gelecek hâl eklerine bitişik yazılır. Örneğin: *kitåbim* (کتابيم) 'kitabım', *kitåblärım* (کتابلريم) 'kitaplarım', *kitåblärımnı* (کتابلريمنی) 'kitaplarımı', *kitåbing* (کتابينگ) 'kitabın', *kitåbläring* (کتابلرينگ) 'kitapların', *kitåblärıngnı* (کتابلرينگنی) 'kitaplarını', *kitåbi* (کتابی) 'kitabı', *kitåbläri* (کتابلری) 'kitapları', *kitåblärini* (کتابلرينی) 'kitaplarını', *kitåbimiz* (کتابيميز) 'kitabımız', *kitåblärimiz* (کتابلريميز) 'kitaplarımız', *kitåblärimizdän* (کتابلريميزدن) 'kitaplarımızdan' gibi.

Birinci şahıs teklik, ikinci şahıs teklik ve üçüncü şahıs çokluk iyelik ekleri, **"ä/ė"** **(ـه/أ)** sesleri ile sonlanan kelime tabanlarına eklendiğinde sondaki **"ä" ve "ė"** ünlülerini gösteren **(ـه/أ)** harfi yazılmaz. Örneğin: *ån**ä**m* (آنـهم > آنم) 'annem', *ån**ä**ng* (آنـهنگ > آننگ) 'annen', *åtängiz* (آتنگيز) 'babanız', *okängiz* (اوکنگيز) 'kardeşiniz' gibi.

Ancak Farsça ve Arapçadan alınmış kelimeler bu kaideye uyumaz. Örneğin: *vädäm* (وعدهم) 'sözüm', *vädäng* (وعده نگ) 'sözün', *vädängiz* (عهده نگيز) 'sözünüz' gibi.

İyelik ekleri, ***ḳ*** **(ق)** sesiyle sonlanan kelime tabanlarına eklendiğinde, ***ḳ*** **(ق)** sesi tonlulaşrak ***ġ*** **(غ)** sesine dönüşür. Örneğin: *bulåḳ-bulåġim* (بولاق-بولاغيم) 'çeşmem', *ḳulåḳ-ḳulåġing* (قولاق-قولاغينگ) 'kulağın', *ḳişlåḳ-ḳişlåġimiz* (قيشلاق-قيشلاغيميز) 'köyümüz', *tämåḳ-tämåġi* (تماق-تماغی) 'boğazı', *bäyråḳ-bäyråġimiz* (بيراق-بيراغيميز) 'bayrağımız' gibi.

Ancak Arapça ve Farsçadan alınan kelimeler ile Türkçe *yoḳ* (يـوق) 'hayır' kelimesi bu kurala uymaz. Örneğin: *ḥälḳ- ḥälḳim* (خلق-خلقيم) 'halkım', *hälḳ-hälḳing* (حلق-حلقينگ) 'kırtlağın', *häḳ-häḳimiz* (حق-حقيميز) 'hakkımız', *väräḳ-väräḳi* (ورق-ورقی) 'kâğıdı', *yoḳ-yoḳ* (يـوق - يـوق) 'yok' gibi.

İyelik ekleri ***k*** **(ک)** sesiyle biten kelime tabanlarına eklendiğinde ise ***k*** **(ک)** sesi tonululaşrak ***g*** **(گ)** sesine dönüşür. Örneğin: *yuräk-yurägim* (يوره ک- يوره گيم) 'yüreğim', *til**ä**k-til**ä**gim* (تيلَک- تيلَگيم- تيله گيم) 'isteğim' gibi.

Ancak Arapça ve Farsçadan alınan kelimeler ile Türkçe *erkin* (ایرکین) ‘özgürlük, serbestlik’ kelimesi de bu kurala uymaz. Örneğin: *erk-erki* (ایرک-ایرکی) ‘özgürlük’, *mulk-mulkm* (مُلک- مُلکیم) ‘mülk, mülküm’, *hälåk-hälåki* (هلاک- هلاکی) ‘ölü’, *mäläk-mäläki* (مَلک-مَلکی) ‘melek’ gibi. Özbek dilinde kelimeler aşağıdaki usula türetilir:

6.15. KELİME TÜRLERİ (سوز تورلری)

Afganistan Özbekçesindeki leksik birimler, anlamları ve görevleri bakımından isim, sıfat, zarf, zamir, fiil ve edat gibi türlere ayrılır. İsim türü ve çekimi yukarıda izah edildiği için doğrudan sıfatlarla konuya başlanmıştır.

6.16. Sıfatlar (صفت سوز تورکومی)

İsimleri niteleyen veya belirten sözcüklere sıfat denir. Sıfatların varlığı isimlere bağlıdır. Bu nedenle sıfatlar tek başına kullanılamaz. Bu açıdan sıfatlar tamlama olarak karşımıza çıkar. Sıfatlar; *ḳänday* (قندۀ) ‘nasıl’ *ḳänäḳä* (قنقه) ‘nasıl’ ve *ḳäysi* (قیسی) ‘hangisi’ gibi sorulara cevap verir.

Bu nedenle sıfatlar, isimleri belirten veya *ḳäysi* (قیسی) ‘hangisi’ sorusuna cevap veren “**belirtme sıfatları**” ile isimleri niteleyen, onların keyfiyetlerini gösteren veya *ḳänday* (قندۀ) ‘nasıl’ *ḳänäḳä* (قنقه) ‘nasıl’ sorularının cevabı olan “**niteleme sıfatları**” olarak ikiye ayrılırlar.

6.16.1. Niteleme Sıfatları

Nitelik sıfatları, isimlerin rengini, şeklini, görünüşünü, mahiyetini özetle keyfiyetini bildiren sıfatlardır. Örneğin: *ḳizil* (قیزل) 'kırmızı', *yåḳimli* (یاقیملی) 'çıkıcı', *mäyin* (مَیین) 'ince', *ḳonåḳ* (قـۋناق) 'konak', *çuçuk* (چوچوک) 'tatlı', *guzäl* (گوزەل) 'güzel', *åġir* (آغیر) 'ağır', *dumälåḳ* (دومـەلاق) 'yuvarlak', *yålġånçi* (یالغانچی) 'yalancı' gibi.

Niteleme sıfatları nesnenin niteliğini gösteren biçim birimlerdir. Örneğin: *çiråylik kitåblärning korsäm ålämän* (چرایلیک کتابلر نینگ کورسم آله من) 'güzel kitapları gördiğimde alırım.' cümlesinde *çiråylik* (چرایلیک) 'güzel', *kitåb* (کتاب) 'kitap' isminin hususiyetini belirten bir sıfattır. Burada *çiråylik* (چرایلیک) 'güzel' kitap isminden önce gelerek onun neteliğini belirtmiştir.

6.16.2. Anlamları Bakımından Niteleme Sıfatlarının Türleri (صفت تورلری)

Niteleme sıfatları isimlerin, niteliğini/keyfiyetini bildiren ifadelerdir. Niteleme sıfatları, isimlere yöneltilen **ḳändäy? (قندی) 'nasıl?' ḳänäḳä? (قنقه) 'ne, nasıl?' ḳäysi? (قیسی) 'hangisi?'** gibi soruların cevaplarıdır. Niteleme sıfatları anlam bakımdan aşağıdaki türlere ayrılır:

1. Nesnenin rengini gösterenler: *åḳ* (آق) 'beyaz', *ḳårä* (قاره) 'siyah' vb.

2. Özellik bildirenler: *uluġvår* (اولوغوار) 'uluğ insan', *yåmån* (یمان) 'kötü' vb.

3. Şekil ve görünüşü bildirenler: *kältä* (کلته) 'kısa', *simiz* (سیمیز) 'şişman' vb.

4. Durum bildirenler: *ḥäfä* (خفه) 'üzgün', *ḥursänd* (خرسند) 'mutlu' vb.

5. Hacim, ölçü, mesafe bildirenler: *keng* (کېنگ) 'geniş', *tår* (تار) 'dar', *çuḳur* (چوقور) 'derin', *kättä* (کتته) 'büyük', *kichik* (کیچیک) 'küçük' vb.

6. Tat bildirenler: *şirin* (شیرین) 'tatlı', *äççiḳ* (اچّیق) 'acı', *tuzli* (توزلی) 'tuzlu' vb.

7. Ağırlık ölçüsü bildirenler: *åġir* (آغیر), *yengil* (یېنگیل) vb.

8. Zaman karşısındaki vasfı bildirenler: *håzirgi* (حاضرگی) 'şimdiki', *eski* (اېسکی) 'eski' vb.

6.16.3. Yapıları Bakımından Niteleme Sıfatları (صفتلرنینگ یسـه‌لیشی)

Niteleme sıfatları yapı bakımından 4’e ayrılırlar: **A)** türemiş sıfatlar **B)** basit sıfatlar **C)** birleşik sıfatlar **D)** yinelemeli sıfatlar

6.16.3.1. Türemiş Sıfatlar

Afganistan Özbekçesinde niteleme sıfatlarının bir kısmı isimden sıfat yapan eklerle oluşturulmuştur. Bu eklerin bazıları Türkçe bazıları da Farsçadır. Bunlar: -*li* (لی): *räsimli kitåb* (رسملی کتاب) ‘resimli kitap’, *kuçli şämål* (کوچلی شمال) ‘güçlü rüzgar’; -*dår* (دار): *äybdår* (عیبدار) ‘günah yapan’, *väfådår* (وفادار) ‘vefalı’; *bä*- (به): *bädävlät* (بـه‌دولت) ‘zengin’, *bäḳuvvät* (بـه‌قووت) ‘kuvatlı’; *ser*- (سېر): *serhåsil däräḥt* (سېرحاصل درخت) ‘verimli ağaç’; -*mänd* (مند): *dävlätmänd* (دولتمند) ‘zengin’.

/لی+/ /+li/ Eki İle Yapılanlar			/سیز+/ /+siz/ Eki İle Yapılanlar			/اکی+/ /+äki/ Eki İle Yapılanlar		
Okunuşu	**Yazılışı**	**Anlamı**	**Okunuşu**	**Yazılışı**	**Anlamı**	**Okunuşu**	**Yazılışı**	**Anlamı**
Äḳlli	عقللی	Akılı	Suvsiz	سوسیز	Susuz	Zureki	زوره‌کی	Zorla
Bålåli	بالـه‌لی	Çocuklu	Bålåsiz	باله سیز	Çocuksuz	Ḥåmäki	خامـه‌کی	Çiy
Uyli-cayli	اویلی-جایلی	Evli	Täcrübäsiz	تجربه سیز	Tecrübesiz	Åğizäki	آغزه کی	Ağızdaki
İntizåmlı	انتظاملی	Disiplinli	İnsåfsiz	انصافسیز	İnsafsız			

Yukarıdaki ekler dışında Farsçadan alınan ve isimden sıfat yapımında kullanılan çeşitli ön ve son ekler vardır. Bu ekler ve onlarla türetilen sıfatlar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

/با+/به+/, /+bä/+bå/ Eki ile yapılanlar			/بی+/, /+bi/ Eki ile yapılanlar		
Okunuş	**Yazılışı**	**Anlamı**	**Okunuş**	**Yazılışı**	**Anlamı**
Bäḳuvvet	به قوت-بقوت	Küvetli	Bi aḳl	بی عقل	Akılsız
Bå adeb	با ادب	Edepli	Bi mehr	بی مهر	Sevgısız
Bå ḥäber	با خبر	Haberli	Bi aḳibet	بی عاقبت	Neticesiz
/خوش+/, /+ḥuş/ Eki ile yapılanlar			**/بد+/, /+bäd/ Eki ile yapılanlar**		
Okunuş	**Yazılışı**	**Anlamı**	**Okunuş**	**Yazılışı**	**Anlamı**

Ḥoş suhbät	خوش صحبت	Güzel sohbet	Bed beḥt	بد بخت	Şanssız
Ḥoş Ḥulḳ	خوش خلق	Ahlaklı	Bed aḥlaḳ	بد اخلاق	Ahlaksız
Ḥoşruy	خوشروی	Güzel	Bed hezm	بد هضم	Sindirim
/پرست+/, /+päräst/			**/وی+/, /+vi/**		
Okunuş	**Yazılışı**	**Anlamı**	**Okunuş**	**Yazılışı**	**Anlamı**
Mal perest	مال پرست	Malini çok seven	Zemanevi	زمانوی	Zamana
Din perst	دین پرست	Dinini seven	Amevi	عامه وی	Adi halk
/ی+/ یی/, /+i/y/			**/نما+/, /+nema/**		
Okunuş	**Yazılışı**	**Anlamı**	**Okunuş**	**Yazılışı**	**Anlamı**
Ectimayı	اجتماعی	Sosyal	Kämnema	کمنما	Çok görünmeyen
Divar	دیواری	Duvar	Ḥoşnema	خوشنما	Hoş görülen
Siyasi	سیاسی	Siyasi	Ḥodnema	خودنما	Kendini beyenen
/سیر+/, /+sir/			**/پرور+/, /+pärvär/**		
Okunuş	**Yazılışı**	**Anlamı**	**Okunuş**	**Yazılışı**	**Anlamı**
Sir hâsıl	سیرحاصل	Çok verimli	Vatanpärvär	وطنپرور	Vatan seven
Sir suhbet	سیرصحبت	Çok konuşan	İlpärvär	ایلپرور	Halk seven
Sir teşviş	سیرتشویش	Çok kaygılı	Yurtpärvär	یورت پرور	Yurt seven

6.16.3.2. Basit Sıfatlar (ساده صفتلر)

Basit sıfatlar, herhangi bir yapım eki almamış ve başka bir kelimeyle birleşmemiş sıfatlardır. Örneğin: *keng kochä* (کینگ کـۆچه), *yäşil bärg* (یشیل برگ) 'yeşil yapral', *yåḥşi ådäm* (یخشی آدم) 'iyi insan'.*şirin* (شیرین) 'tatlı', *bäländ* (بلند) 'yüksek', *åḳ* (آق) 'beyaz', *çäḳḳån* (چقّان) 'becerikli, mahir', *bilimli* (بیلیملی) 'bilgili', *suvsiz* (سووسیز) 'susuz', *keçki* (کیچکی) 'akşamki', *işçän* (ایشچن) 'gayretli, iş bilir' gibi.

6.16.3.3. Birleşik Sıfatlar (قۆشمه صفتلر)

Birleşik sıfatlar birden fazla anlam unsurunun birleşmesi ve bir vasfı işaretleyecek şekilde kalıplaşması neticesinde oluşmuş sıfatlardır. Birleşik sıfatlar, terkibi meydana getiren unsurlara ve bu unsurların birleşme sırasına göre sınıflandırılacak olursa:

a. ***İsim+isim:*** *şer yuräk* (شیر یورەک) 'aslan yürek', *bezbet* (بێزبێت) 'utanmaz, küstah',*bedänä ḳädäm* (بیدەنه قدم) 'bıldırcın adım', *yer åsti* (ییر آستی) 'yeraltı' gibi.

b. ***İsim+sıfat:*** *muştumzor* (موشتومزۆر) ‘bağımlıları’, *mirzäḳuruḳ* (میرزەقوروق) ‘’, *nånkör* (نانکۆر) ‘nankör’ gibi.

c. ***Sıfat+isim:*** *uzun ḳulåḳ* (اوزون قولاق) ‘uzun kulak’, *ḳiziḳḳån* (قیزیققان) ‘sıcakkanlı’, *såvuḳḳån* (سووققان) ‘soğukkanlı’ gibi.

d. ***Sıfat+sıfat:*** *åläçipår* (آلەچیپار) ‘karışık şey’, *ḳårä toriḳ* (قارە تۆریق) ‘siyah noktalar’, *ḳårä ḳizil* (قارە قیزیل) ‘siyah kırmızı’ gibi.

e. ***Zarf +isim:*** *kämgäp* (کمگپ) ‘az konuşan’, *håzircävåb* (حاضرجواب) ‘hazir cevap’, *kämḳuvvät* (کمقوت) ‘zayif’ gibi.

f. ***İsim+-är, -mäs ve –mån ekleri sıfat fiil:*** *mehnätsevär* (محنتسیور) ‘çalışkan’ *cånkuyär* (جانکویر) ‘can ciğer’, ***nånemäs*** (نان ایمس) ‘ekmek yemeyen’ *işyåḳmäs* (ایشیاقمس) ‘çalışmayı sevmeyen, tembel’ gibi.

g. ***Zarf+sıfat fiil:*** *tezpişär* (تېزپیشر) ‘hızlı pişen’, *tez åḳär* (تېز آقر) ‘hızlı akan’ gibi.

h. ***Zamir+sıfat veya zarf:*** *ozbilarmån* (اۆزبیلرمان) ‘ınatçı, dikbaşlı’, *ozbåşimçä* (اۆباشیمچە) ‘keyfince davranan; söz dinlemez’ gibi.

i. ***Sayı+türev sıfat:*** *bir ḥånäli* (بیر خانلی) ‘bir odalı’, *beş ḳavatli* (بېش قوتلی) ‘beş katlı’gibi.

6.16.3.4. Yinelemeli Sıfatları (جفت صفتلر)

Yinelemeli sıfatlar, aralarında zıtlık veya yakın anlamlılık ilişkisi bulunan sıfatların veya aynı sıfatın peşpeşe tekrarlanması sonucu oluşan sıfatlardır. Söz konusu sıfatlar bahsi geçen oluşum şekilleri nedeniyle üçe ayrılır:

1. Zıt-anlamlı kelimelerin ard arda getirilmesiyle oluşturulanlar: **a.** basit sıfatlardan: *ålis-yäḳin* (آلیس-یقین) ‘uzak-yakın’, *åğir-yengil* (آغیر-یېنگیل) ‘ağır-hafif’, *åḳ-ḳårä* (آق-قارە) ‘beyaz-siyah’ gibi **b.** basit ve türemiş sıfatlardan: *uzun-ḳisḳä* (اوزون-قیسقە) ‘uzun-kısa’, *häḳ-nåhäḳ* (حق-ناحق) ‘haklı-haksız’ gibi **c.** Türemiş sıfatlardan: *kerälkli-keräksiz* (کېرەکلی-کېرەکسیز) ‘gerekli-gereksiz’, *ḳolli-åyåḳli* (قۆللی-آیاقلی) ‘kullu-ayaklı’, *issiḳ-såvuḳ* (ایسیق-ساووق) ‘sicak-soğuk’ gibi.

2. Yakın anlamlı kelimlerin ard arda getirilmesiyle oluşturulanlar: *åç-nähår* (آچ-نهار) ‘aç-nahar’, *såyä-sälḳin* (سایه-سلقین) ‘serin-gölge’ *puḫtä-pişiq* (پوخته-پیشیق) ‘sağlam hesab’, *uzuḳ-yuluḳ* (اوزوق-یولوق) ‘kesik kesik’, *ḫår-zår* (خار-زار) ‘hor-zar’ gibi.

3. Niteleme sıfatının aynen tekrarı neticesinde oluşturulanlar: *Bäländ-bäländ* (بلند-بلند) ‘yüsek-yüksek’, *mäyin-mäyin* (مَیین-مَیین) ‘ince-ince’, *kättä-kättä* (کتته-کتته) ‘büyük-büyük’, *uzun-uzun* (اوزون-اوزون) ‘uzun-uzun’ vb. Bu tür yinelemeli sıfatların bazılarında ilk sıfatın hâli eki alması da mümkündür. Örneğin, *påymä-påy* (پایمه-پای) ‘’, *kopdän-kop* (کوپدن-کوپ) ‘oldukça çok’, *kättädän-kättä* (کتتەدن-کتته) ‘büyükten-büyük’ vb.

6.16.4. Belirtme Sıfatları

İsimlerin nitelik, yer, sıra, belgisizlik bakımlarından belirli kılan sıfatlara belirtme sıfatları denir. Bu tür sıfatlar, isme yönlendirilen *ḳäysi* (قیسی) ‘hangisi’ sorusunun cevabını verir. Belirtme sıfatları, sayı, işaret ve belgisizlik sıfatları olmak üzere üçe ayrılır.

6.16.4.1. Sayı Sıfatları (سان)

İsimleri, miktar, sıra, ölçü bakımından belirten sıfatlara sayı sıfatları denir. Sayı sıfatları, ***ḳänçä?* (قنچه) ‘ne kadar’, *neçtä?* (نېچیته) ‘kaç tane’, *çeçänçi?* (نېچنچی) ‘kaçıncı’, *neçä* (نېچه) ‘kaç’** gibi sorulara cevap verir. Örneğin: *beştä ḳäläm* (بیشته قلم) ‘beş tane kalem’, *uçälä täläbä* (اوچەله طلبه) ‘üçü öğrenci’ *uçunçi sinf* (اوچنچی صنف) ‘üçüncü sınıf’, *åltinçi ḳävät* (آلتینچی قەوَت) ‘altıncı kat’ gibi.

Sayı sıfatları, isimleri ***kop* (کوپ) ‘çok’, *åz* (آز) ‘az’, *bir åz* (بیر آز) ‘bir az’** gibi belgisizlik sıfatlarına nispetle nicelik bakımından daha da kesin bir belirlilikle işaretlemeleri yönüyle onlardan ayrılırlar. Sayı sıfatlarının Afganistan Özbekçesindeki dilbilgisi hususiyetleri aşağıdaki gibidir:

1. Sayı sıfatları, diğer belirtme sıfatlarında olduğu gibi sentaktik olarak niteleme sıfatından önce gelir. Örneğin: *beştä bäländ binå* (بیشته بلند بینا) ‘beş tane yüksek bina’, *uçtä ḳårä ḳoy* (اوچته قاره قوی) ‘üç tane siyah koyun’ gibi.

2. Sayı sıfatları, niteleme sıfatlarından farklı olarak türetilmemişlerdir. Ancak bazı sayı sıfatlarından isim ve fiiller türetilebilir. Örneğin: *uç+lik* (اوچ+لیک) ‘üç+lük’, *ikki+länmåḳ* (ایککی+لنماق) ‘iki+lenmek’ gibi.

3. Afganistan Özbekçesinde yalnızca sayı sıfatlarına eklenen birtakım hâli ekleri mevcuttur. Bunlar: *–inçi* (اینچی), *-åv* (آو), *-älä* (اله), *-tä* (ته), *täçä* (تچه), *-läb* (لب), *-lärçä* (لرچه) ekleridir.

Sayı sıfatları almış oldukları eklere göre isimlerin niceliğini farklı bakımlardan belirtirler. Bu belirliliğe göre sayı sıfatları şu gruplara ayrılır:

6.16.4.2. Asıl Sayı Sıfatları (سـهناق سان)

Asıl sayı sıfatları herhangi bir ek almamış sayılardır. İsimlerin niceliğini/miktarını doğrudan gösteren sayı sıfatlardır. Örneğin: *bir* (بیر) ‘bir’, *ikki* (ایککی) ‘iki’, *uç* (اوچ) ‘üç’, *tort* (تـؤرت) ‘dört’ gibi.

6.16.4.3. Sıra Sayı Sıfatları (ترتیب سان)

Sıra sayı sıfatları önlerine geldikleri ismin derecesini yani kaçıncı sırada olduğunu gösteren sıfatlardır. Bu tür sıfatlar, Afganistan Özbekçesinde asıl sayı sıfatlarına eklenen ***–nçi, -inçi*** **(-»ـیـ«نچی)**, ***-lämçi*** **(لمچی)** gibi eklerle oluşturulur. Örneğin: *birinçi* (بیرینچی) ‘birinci’ *ikkinçi* (ایککینچی) ‘ikinci’, *törtinçi* (تورتینچی) ‘dördüncü’, *on beşinci* (اؤن بېشینچی) ‘on beşinci’, *birlämçi* (بیرلمچی) ‘birinci’, *ikkilämçi* (ایککیلمچی) ‘ikinci’gibi. Tertip sayılar başka sayı çeşitlerinden farklı şekilde hesap kelimeleri ile kullanılmıyor.

Birinçi (بیرینچی) ‘birinci’ sıra sayı sıfatı bağlama göre *ilk* (ایلک) ‘ilk’, *dästläbki* (دستلبکی) ‘ilk önce ki’, *åldingi* (آلدینگی) ‘önceki’ gibi belgisizlik sıfatları ile aynı anlamı ifade edebilir. Örneğin: *ḳişning birinci kunläridä ḳår ḳälin yåġdi* (قیشنینگ بیرینچی کونلریده قار قلین یاغدی) ‘kışın ilk günlerinde kar kalın yağdı’.

6.16.4.4. Kesir Sayı Sıfatları (کسر سانی)

Kesir sayı sıfatları, tamlama kurdukları isimlerin niceliğini rasyonel sayı cinsinden ifade eder. Bu tür sayı sıfatları Afganistan Özbekçesinde iki sayıdan ilkinin çıkma hâli eki ile çekimlenmesi ve bu sayının rasyonel ifadenin paydasını ifade etmesi,

herhangi bir ek almayan kısmının ise payı ifade etmesi neticesinde oluşturulur. Örneğin: *ikkidän bir* (ایگیدن بیر) 'ikide bir, 1/2', *ondän beş* (اۉندن بېش) 'onda beş, 5/10', *üçdän ikki* (اوچدن ایگّی) 'üçte iki, 2/3' gibi.

6.16.4.5. Tane Sayı Sıfatları (دانه سانلری)

Tane sayı sıfatları, ismin niceliğini adet ölçeği bazında ifade eden sayı sıfatlarıdır. Afganistan Özbekçesinde asıl sayı sıfatlarına ***-tä*** **(ـته)** ekinin getirilmesi suretiyle oluşturulur. Örneğin: *beştä* (بېشته) 'beş tane', *onte* (اۉنته) 'on tane', *birtä* (بیرته) 'bir tane' gibi.

Burada fonolojik bir hadise olarak şunu da zikretmek gerekir ki: ***-tä*** **(ـته)** eki bir sayısına eklendiğinde sayı sıfatının sonunda yer alan ***r*** (ر) ünsüzü gerileyici benzeşme ile ***t*** (ت) sesine dönüşür. Örneğin: *bir+tä=bittä* (بیر+ته=بیتته) 'bir tane'. Ayrıca ***–tä*** eki, **(ه)** 'ä' ünlüsü ile bitmiş bir asıl sayı sıfatına eklendiğinde 'ä' sesini göseteren **(ه)** harfi yazılmaz ancak telaffuz edilir. Örneğin: *yigirmätä* (ییگیرمته) 'yirmi tane' gibi.

6.16.4.6. Yaklaşık Sayı Sıfatları (چمه سان)

Önüne geldiği ismin niceliğini bir asıl sayıya yakın olacak şekilde o sayı civarında ifade eden sayı sıfatlarıdır. Afganistan Özbekçesinde yaklaşık sayı sıfatı, asıl sayı sıfatına eklenen aşağıdaki eklerden biri ile yapılır.

a. /+ täçä/ (تچه) eki: *ontäçä* (اۉنتچه) 'ona kadar', *on yettitäçä* (اۉن یېتّیتچه) 'on yediye kadar', *yuztäçä* (یوزتچه) 'yüze kadar 'gibi.

b. /+lärçä/ (لرچه) eki: *onlärçä* (اۉنلرچه) 'onlarca', *yuzlärcä* (یوزلرچه) 'yüzlerce', *minglärçä* (مینگلرچه) 'binlerce' gibi.

c. /+läb/ (لب) eki: *yuzläb* (یوزلب) 'yüzlerce', *mingläb* (مینگلب) 'binlerce' gibi.

6.16.4.7. Birliktelik Sayı Sıfatları (جمعلاوچی سانلر)

Birliktelik sayı sıfatları isimleri belirten sayısı sıfatının her bir, her iki vs. şeklinde söz konusu sayıyla birlikte ifade eden sıfatlardır. Afganistan Özbekçesinde bu sayı sıfatı, asıl sayı sıfatına eklenen ***–åv*** **(آو)**, ***-älä*** **(اله)** ekleriyle oluşturulur.

a. **/+åv/ (آو):** *ikki-ikkåv-ikkåvi* (ایگی-ایگاو-ایگاوی) 'iki-ikimiz- her ikisi', *ålti-åltåv-åltåvumiz* (آلتی-آلتاو-آلتاویمیز) 'altı-altımız her altımız', *uç-uçåv* (اوچ - اوچاو) 'üç-üçümüz', *tort-tortåv* (تـؤرت-تـؤرتاو) 'dört-dörtümüz' gibi.

b. **/+älä/ (اله) eki**: *ikki-ikkälä* (ایگی-ایگله) 'iki-her iki', *uç-uçälä* (اوچ-اوچله) 'üç-her üç', *tort-tortälä* (تـؤرت - تـؤرتله) 'dört-her dört', *åltı-åltälä* (آلتی-آلتله) 'altı- her altı'. Bu ek "altı" ve "yetti" sayılarına eklendiğinde sayı kökünün sonunda yer alan "ı" ve "i" **(ی)** sesleri düşer. Her iki birliktelik eki de yalnızca birden yediye kadar olan sayı sıfatlarına eklenir.

6.16.4.8. Üleştirme Sayı Sıfatları (تقسیم سانلر)

Bu sayı sıfatları belirttikleri isimleri eşit miktarda paylaştırıldığını ifade ederler. Afganistan Özbekçesinde üleştirme sayı sıfatları, asıl sayı sıfatlarına eklenen aşağıdaki eklerle yapılır:

a. /+tädän/ (تـەدن) eki: *beştädän* (بیشتـەدن) 'beşer', *uçtädän* (اوچتـەدن) 'üçer', *ontädän* (اؤنتـەدن) 'onar'.

b. /+**tä**/ **(تـه) eki:** Asıl sayı sıfatına bu ekin eklenmesi ve sayının tekrarlanmasıyla oluşturulur. *Birtä-birtä* (بیرته-بیرته) 'birer-birer',*uçtä-uçtä* (اوچته-اوچته) 'üçer-üçer' gibi.

c. /+**tä**/ **(تـه)** ve /+**dän**/ **(دن) ekleriyle:** Üleştirme sayı sıfatlarının bu tür teşkilinde. İlk asıl sayı sıfatına /+**tä**/ **(تـه)** ikinci asıl sayıya ise /+***dän/*** **(دن)** eki getirilir. *Birtä-birtädän* (بیرته-بیرتـەدن) 'birer birer', *uçtä-uçtädän* (اوچته-اوچتـەدن) 'üçer üçer' gibi.

6.16.4.9. İşaret Sıfatları (کـؤرسـەتیش صفتلر)

İsimleri işaret bakımından belirten sıfatlardır. Yani somut ve soyut varlıklarla çeşitli nesne ve kavramları yer, zaman ve tasavvurda uzaklığa göre belirten, işaretleyen sıfatlardır: ***bu* (بو), *şu* (شو), *u* (او) 'o', *oşä* (اؤشه) 'o'**. Örneğin, ***bu*** *kişigä nimä boldi ozi* (**بو** کیشیگه نیمه بـؤلدی اؤزی) 'bu kişiye ne oldu', ***şu*** *aytkän gaping qanday boldi* (**شو** ایتکن گپینگ قندی بـؤلدی) 'şu söylediğin konu ne oldu', *åhir oşä koprikni ozi buzganini eslädi* (آخر اؤشه کـؤپریکنی اؤزی بوزگنینی ایسلـەدی) 'sonunda o köprüyü kendi buzmuş olduğunu hatırladı'.

6.16.4.10. Belgisizlik Sıfatları (بېلگيسيز صفتلر)

şahısları, nesneleri ve diğer kavramları karşılayan, isimleri, sayı, miktarını anlatır. Yani isimleri açıkça belirtmeyen sıfatlardır. Bu sıfatlar: biråv (بيراو) ‘bir’, *birån* (بيران) ‘bir’, *biraz* (بيرآز) ‘biraz’, *birneçä* (بيرنېچه) ‘birkaç’, *bärçä* (برچه) ‘bütün, hep’, *bä’zi* (بعضى) ‘bazı’, *båşḳä* (باشقه) ‘başka’, *bütün* (بوتون) ‘bütün’, *älläḳäysi* (الـەقيسى) ‘herhangi’, *hämmä* (همّه) ‘bütün’, *här* (هر) ‘her’, *härḳänçä* (هرقنچه) ‘her ne kadar’, *härḳändäy* (هرقندەى) ‘hertürlü’, *heç* (هېچ) ‘hiç’, *heçbir* (هېچبير) ‘hiçbir’, *heçḳändäy* (هېچقندەى) ‘hiçbir’, *kop* (كـۆپ) ‘çok’, *käm* (كم) ‘az’ gibi.

6.16.4.11. Soru Sıfatları (سـۆراق صفتلر)

İsimleri soru bakımından belirten sıfatlardır:

Ḳänçä (قَنچه) ‘kaç’, *ḳäysi* (قَيسى) ‘hangi’, *ḳändäy* (قندەى) ‘nasıl’, *ḳänçälik* (قَنچـەليک) ‘ne kadar’, *ḳäy* (قَى) ‘hangi’, *neçä* (نېچه) ‘ne kadar, kaç’, *nimä* (نيمه) ‘ne, hangi’. Örneğin, *Begim ḳäysi äsirlärni äytursiz* (بېگيم، قيسى عصرلرنى ايتورسيز) ‘Beyim, hangi esirleri soruyorsunuz?’

6.16.5. Sıfatlarda Derecelendirme (صفت درجه لرى)

Niteleme sıfatları, sıfatın bildirdiği vasfı taşıma derecesine göre az, çok veya eşit olarak dercelendirlebilir. Niteleme sıfatları derecelerine göre aşağıdaki çeşitlere ayrılır:

6.16.5.1. Basit Derece (عادى درجه)

Niteleme sıfatının bildirdiği keyfiyete dair herhangi seviye tayin etmeyen sadece o vasfı haiz olduğunu bildiren sıfat derecesidir. Bu derecedeki sıfatlar herhangi bir ek almazlar. Örneğin: *yåruġ* (ياروغ) ‘parlak’, *yäḥşi* (يخشى) ‘iyi’, *åġir* (آغير) ‘ağır’, *çäḳḳån* (چقّان) ‘becerikli, mahir’, *yumşåḳ* (يومشاق) ‘yumuşak’, *bäländ* (بلند) ‘yüksek’, *toġri* (تـۆغرى) ‘doğru’ gibi.

6.16.5.2. Karşılaştırma Derecesi (قياسى درجه)

Niteleme sıfatında ifade edilen vasfın o vasfı taşıyan diğerlerinden daha çok, daha üstün, daha az, daha düşük, olduğunu ifade eden sıfat derecesidir. Karşılaştırma

derecesindeki nitelme sıfatına ***–råḳ* (ـراق-)** eki (komperatif eki) getirilerek bu derecelendirme işaretlenir. Örneğin: *kättäråḳ* (کتّـەراق) 'büyük, iri', *kiçikråḳ* (کیچیکراق) 'bir az küçük', *kokråḳ* (کـۉکراق) 'maviye yakın', *mäzäliråḳ* (مزەلیراق) 'tatlı', *åççiḳråḳ* (آچیقّراق) 'açık renk' gibi.

Karşılaştırma derecesi aslında iki varlığı kıyasılayarak birini başkasına ne kadar üstün oldğunu gösterir. Burada kıyaslama ***…–gä* (گه)** nispeten (***ḳärägändä*)… *–råḳ* (راق)** veya ***–dän* (*korä*)… *-råḳ*** kalıbı ile de gerçekleştirilebilir. Örneğin: *bugünki şämål keçägigä ḳärägändä kuçliråḳ* (بوگونکی شمال کېچـەگیگه قرەگنده کوچلیراق) 'bugünki rüzgâr gece olana göre küçlüdür'. *Äsäl şäkärdän kora şirinråḳ* (عسل شکردن کـۉره شیرینراق) 'bal şekere göre tatlıdır'.

6.16.5.3. Zayıflatma Derecesi (آزئیتیرمه درجه)

Burada nesnenin normal dereceye gelemediğini, normaldan aşağı olduğunu ifade eder. Niteleme sıfatlarının zayfılatma derecesi iki şekilde yapılır.

a) Benzerlik eklerinin niteleme sıfatlarına eklenmesi sureti ile: *åḳiş* (آقیش) 'beyaze yakın olan', *ḳizġiş* (قیزغیش) 'koyu rengli kırmızı', *ḳårämtir* (قارەمتیر) 'siyah'

b) ***–råḳ* (راق)** komperatif ekinin kullanılması ile. Burada bir nesnedeki niteliğ başka buna benzer nesnenin niteliği ile karşılaştırılır. Örneğin: *kättäråġini* (کتتـەراغینی) 'az büyüğünü', *yåḥşiråġidän* (یخشیراغیدن) 'az iyisinden'

c) Nitelme sıfatından önce *yärim* (یـەریم) 'yarım', *nim* (نیم) '?', *åç* (آچ) 'aç', *ḥiyål* (خیال), *çizi* (چیزی) 'biraz', *säl* (سل) 'azcık', *äytärli* (ایترلی) 'kayta değer', *unchä* (اونچه) '?', *u ḳädär* (او قدر) 'o kadar' gibi sözcüklerin getirilmesiyle oluşturulabilir. Örneğin: *ḥiyål åçiḳ* (خیال آچیق) 'fikri açık olan insan', *u ḳädär şirin emäs* (او قدر شیرین ایمس) 'o kadar tatlı değil', *yärim ḳårångu* (یـەریم قارانغو) 'yarım karanlık', *unçä yahşi emäs* (اونچه یخشی ایمس) 'o kadar iyi değil' gibi.

6.16.5.4. En Üstünlük Derecesi (Süperlatif) (آرتیرمه درجه)

Niteleme sıfatının bildirdiği keyfiyetin en üst düzeyde olduğunu gösterme derecesidir. Niteleme sıfatlarının bu derecesi Afganistan Özbekçesinde ***eng* (اېنگ) 'en',**

***cudä* (جوده) ‘çok’,** gibi zarflar ile yapılır. Örneğin: *eng yäķin dostim* (اینگ یقین دوستم) ‘en yakın dostum’, *cudä häm çirâyli* (جوده هم چیرایلی) ‘çok güzel’ gibi.

6.16.5.5. Aşırılılık Derecesi (آشیریلیک درجه)

Sıfatlardaki aşırılık derecesi, üstünlük derecesi ile en üstünlük derecesi arasında bir yer alan dereceyi belirtir. Bu sıfatlar aşağıdaki gibi gösterilebilir:

a) Sıfat önüne ***–eng* (ینگ) ‘en’, *cudä* (جوده) ‘çok’, *ġâyät* (غایت) ‘gayet’, *ġâyätdä* (غایتده) ‘gayet’, *behäd* (بیحد) ‘hatsız’** gibi. Örneğin: *cudä gozäl* (جوده گۉزل) ‘çok güzel’, *behäd ḥursänd* (بیحد خورسند) ‘çok mutlu’, *nihâyätdä bäländ* (نهایتده بلند) ‘son derece yüksek’, *ġâyät minnätdâr* (غایت منّتدار) ‘gayet minnettar’ gibi.

b) Bir takım kelime gruplarını (zarf tamlaması, sıfat yan cümlesi vb.) niteleme sıfatının öncesine getirmekle. Örneğin: *häddän täşķäri âççiķ* (حددن تشقری آچچیق) ‘haddinden fazla açık’, *häddän ziyâd märâķli* (حددن زیاد مراقلی) ‘aşırı meraklı’, *bähâsi yoķ juvân* (بهاسی یۉق جوان) ‘paha biçilmez güzel’ gibi.

c) Niteleme sıfatlarını yinelemek suretiyle . Örneğin: *bäländ-bäländ imârätlär* (بلند-بلند اماراتلر) ‘yüksek-yüksek binalar’, *zor-zor yigitlär* (زور-زوربییگیتلر) ‘güçlü-güçlü yiğitler’, *şirin-şirin ârzulär* (شیرین-شیرین آرزولر) ‘tatlı-tatlı rüyalar’ gibi. Ayrıca yineleme yapılan sıfatların ilkine ablatif ekinin getirlmesi suretiyle de yapılabilir. Örneğin: *şirindän şirin* (شیریندن شیرین) ‘tatlıdan tatlı’, *uzâķdän uzâķ* (اوزاقدن اوزاق) ‘uzaktan uzak’ gibi.

6.16.5.6. Pekiştirme Derecesi (کوچـهیتیرمه درجه)

Pekiştirme dercesi, niteleme sıfatının aşağıdaki yöntemlerle pekiştirilmesi suretiyle elde edilen sıfat derecesidir.

Niteleme sıfatı olan sözcüğün ilk hecesi alınır. Şayet ilk hece açık ise bu kısma ***p* (پ)** ve ***m* (م)** seslerinden birisi eklenir. Daha sonra ise sıfatın tamamı tekrarlanır. Bu suretle elde edilen pekiştirilmiş yapı araya konulan bir kısa çizgi (-) ile birlikte yazılır. Örneğin: *ķizil – **ķip**-ķizil* (قیپ-قیزیل - قیزیل) ‘kım-kırmızı’, *kok – **kom**-kok* (-کۉم - کۉک کۉک) ‘mas-mavi’ bu sıfatlar tirek ile gösterilir ancak *âppâķ* (آپّاق) ‘bembeyaz’ bitişik yazılır.

Ancak niteleme sıfatının ilk hecesi kapalı ise ilk heceden sonra sıfatın tamamı tekrarlanır. Bu yapı da kısa çizigi (-) ile yazılır: *butun – but-butun* (بوتون - بوت-بوتون) 'bus butun', *dumälåḳ – dum-dumälåḳ* (دوم - دوم-دوملاق) 'yuvarlak' gibi. *kom-kok* (کۆم-کۆک) 'mas-mavi', *dum-dumälåḳ* (دوم-دوملاق) 'yuvarlak', *yäm-yäşil* (یم-یشیل) 'yemyeşil', *åppä-åsån* (آپّه-آسان) 'çok kolay' gibi.

Okunuşu	Yazılışı	Anlamı	Okunuşu	Yazılışı	Anlamı
ḳip-ḳizil	قیپ-قیزیل	kıpkızıl	Säp-säriḳ	سپ-سریق	sapsarı
Yem-yeşil	یم-یشیل	yemyeşil	Käp-kättä	کپ-کتته	Büyük
Tep-tegis	تیپ-تیکیس	dümdüz	Bom-boş	بۆم-بۆش	bomboş
Såppä-såġ	ساپه-ساغ	sapasağlam	Toppä-toġri	تۆپه-تۆغری	dümdüz
Tuppä-tuzuk	توپّه-توزوک	sağlam	ḳuppä-ḳuruḳ	قوپّه-قوروق	kupkuru

6.16.5.7. Sıfatın İsimleşmesi

Bir sıfat tamlamasında sıfatın nitelediği ismin görevini de üstüne alarak kullanılmasına denir. Yalnızca niteleme sıfatlarının sahip olduğu bir özelliktir. Kendilerinden sonra gelen ismin yerine kullanılan adlaşmış sıfatlar, isimler gibi davranıp isimlere ait tüm işletim ekleriyle çekimlenebilirler. Örneğin: *kor* (کۆر) 'kör' (adam) tuttuğunu bırakmaz, *kär* (کر) 'sağır' duyduğunu.

Adlaşmış sıfatların isim çekim ekleriyle işletilmesine örnek olarak: A- iyelik: ***yäḥşi*** *tåpib gäpirädi*, ***yåmån*** *ḳåpib gäpirädi* (**یخشی** تاپیب گپیره‌دی، **یامان** قاپیب گپیره‌دی) 'iyi düşünüp konuşur, kötü kesesli konuşur'. B- nesne: ***märdni*** *mäydåndä sinä* (**مردنی** میدانده سینه) 'merdi meydana dine', c- ilgi halinin bildiren: ***yäḥşining*** *sözü ḳäymåḳ,* ***yåmånning*** *sözü toḳmåḳ* (**یخشینینگ** سۆزی قیماق، **یامانینگ** سۆزی تۆقماق) 'iyinin sözü saf, kötünün sözü kötü' gibi.

6.16.6. Zamirler (آلماش سوز تورکومی)

İsimleri temsil eden ve vekalet ettiği isme işaret ederek onun yerine kullanılabilen kelime türüne zamir denir. Örneğin, *men* (مېن) 'ben' (şahısa) *nimä* (نیمه) 'ne-neye'

(nesneye) *şu* (شو) ‘şu’, *bu* (بو) ‘bu’, *oşä* (اۇشه) ‘o’ (belgiye) *ķänçä* (قنچه) ‘ne kadar’, *şunçä* (شونچه) ‘şu kadar’ zamirleri ise miktare işaret etmesiyle birbirlerinden farklanırlar. Bu kelimeler aslında bazı isimlere vekaleten ve onlara işaret ederek kullanılmaktadır. Zamirlerin hangi isimler yerine kullanıldığını tespit etmek için onların nispet edildiği bağlamaya bakmak gerekir. Örneğin: *şunday olkä dåyim bår bolsin* (شوندی اۆلکه دایم بار بۆلسین) ‘bu gibi ülke her dayım var olsun’ cümlesindeki *şunday* (شوندی) ‘bu gibi’, zamiri nesne belgisini başkasına kıyaslayarak göstermek için hizmet edecektir. Yani zamirinin ihtiva ettiği anlamı kavrayabilmek için bu cümlenin de mensup olduğu daha büyük cümle birliklerine ihtiyaç vardır.

Ancak bazı zamirler, özellikle, ***kim, men, sen, ķänday*** zamirlerini isi veya sıfat ile değiştirip olmaz. Ama şunu söylemek gerekir ki, zamirler vekalet ettikleri isimlerin kalıcı karşılıkları olmayıp onlar adına geçici bir süreliğine kullanılan kelimlerdir.

1. Zamirler, diğer kelime türlerinden farklı olarak yapım ekleriyle oluşturulmazlar. Yani başka kelimelerden zamir türetilmez. Ancak zamirlerden çeşitli yapım ekleri aracılığı ile kelime türetilmesi mümkündür. Örneğin: *mänmänlik* (منمنلیک) ‘bencillik’, *sensiräsh* (سینسیرَش) ‘küçümseymek, sen diye konuşmak’, *şundäy* (شوندی) ‘böyle’.

2. Yapım ekleri vasıtası ile zamir teşkil edilmemekle birlikte birleşik kelimeler oluşturarak yeni zamirler elde etmek mümkündür. Örneğin: *ķäyerdä* (قـەیرده) ‘nerede’, *åzmunçä* (آزمونچه) ‘bir az’ vb.

3. Zamirler isimlere has hâl eklerini alabilirler. Örneğin: *kimni* (کیمنی) ‘kimi’, *bizgä* (بیزگه) ‘bize’, *hiç kimdän* (هیچ کیمدن) ‘hiç kimseden’ gibi.

4. Zamirlerin iyelik ekleri ile çekimlenmesinde ise zamir türüne göre farklı durumlar ortaya çıkmatadır: **1.** Soru, belgisizlik, dönünşlülük zamirlerine iyelik ekleri getirilebilir: Örneğin, *kimi* (کیمی) ‘kimi’, *nimäsi* (نیمـەسی) ‘neyi’, *hiç kimim* (هیچ کیمیم) ‘kimsem’, *ozim* (اۆزیم) ‘kendim’, *ozing* (اۆزینگ) ‘kendin’, *ozi* (اۆزی) ‘kendisi’, *hämmäsi* (همـەسی) ‘hepsi’, *bärçäsi* (برچـەسی) ‘tümü’ vb.; **2.** Ancak bazı soru zamirlerinin 1. teklik şahıs iyelik ekini almadığı görülür: *ķäçån+im* (قچان+یم) ‘ne zamanım’, *negä+m* (نیگه+م) ‘nedenim’ şeklindeki zamir çekimleri mevcut değildir.

6.16.6.1. Şahıs Zamirleri (کیشیلیک آلماشی)

Şahıs zamirleri esasen kişileri gösteren isimler yerine kullanılan zamirlerdir. Konuşan, muhatap ve bahsedilen olmak üzere üç temel şahıs üzerine şekillenen şahıs zamirlerinin teklik ve çokluk şekilleri vardır.

A) Teklik Şahıs Zamirleri: I. teklik şahıs *men* (مېن) ‘ben’ konuşan, II. teklik şahıs *sen* (سېن) ‘sen’ dinleyen, III. teklik şahıs *u* (او) ‘o’ konuşma sürecine iştirak etmeyen.

B) Çokluk Şahıs Zamirleri: I. çokluk şahıs *biz* (بیز) ‘biz’ konuşanlar, II. çokluk şahıs *siz* (سیز) ‘siz’ dileyenler, III. çokluk şahıs *ular* (اولر) ‘onlar’ konuşma sürecinde iştirak etmeyen, kendisinden basedilenler.

Şahıslar	**Teklik**	**Çokluk**
1. Konuşan	Men (مېن) ben	Biz (بیز) biz
2. Muhatap	Sen (سېن) sen	Siz (سیز) siz
3. Kendisinden Bahsedilen	U (او) o	Unlar (اونلر) onlar

Şahıs zamirlerinin Afganistan Özbekçesindeki edimbilimsel kullanımı ile ilgili şu hususları ifade etmek gerekir:

I. Çokluk şahıs zamirlerinin, nezaket ve alçak gönüllüğü ifade etmek üzere teklik şekilleri yerine kullanılması mümkündür. Mesela, *kämtärlik* (کمترلیک) ‘alçakgönüllülük’ ifade etmek üzere *men* (مېن) ‘ben’ yerine *biz* (بیز) ‘biz’ zamiri kullanılır. Örneğin: *biz oz tädḳiḳåtimizdä såhägä dåir yirik ålimlerning fikrlärigä täyändik.* (بیز اؤز تدقیقاتیمیزده ساحه گه دایر ایریک عالملرنینگ فکرلریگه تـهیندیک.) ‘biz kendi araştırmamızda bu sahadaki büyük alimlerin fikirlerinden yararlandık. Bazen bu gibi şekildeki kullanım bencillik anlamını da ifade edebilr. Örneğin: *biz oz işimizni bilib ḳilämiz, mäslähätingizga zår emäsmiz*!(بیز اوز ایشیمیزنی بیلیب قیلـهمیز، مصلحتینگیزگه زار ایمسمیز) ‘biz kendi işimizi bilip kılırız, tavsiyenize muhtaç değiliz’!

II. Bazen *Sen* (سېن) ‘sen’ zamirinin *men* (مېن) ‘ben’ zamiri yerine kullanılması suretiyle konuşanın kendi-kendini sorgulaması da mümkündür. Örneğin: *sen oz ådåbing, ġämḥårliging bilän ådämlär kongligä yol tåpä ålişing keräk* (سېن اؤز آدابینگ، غمخوارلیگینگ بیلن آدملر کـؤنگلیگه یـؤل تاپه آلیشینگ کېرهک) ‘sen kendi edebin, ile insanlar gönlüne girmelisin’

III. I. şahıs çokluk zamiri *biz* (بیز) ‘biz’in II. şahıs çokluk siz (سیز) ‘siz’ zamiri yerine kullanılması suretiyle başka şahısların bir işi yapmaya teşvik edilmesi amaçlanır.

Örneğin: *ķeni endi biz häm işgä tuşäylik* (قنی ایندی بیز هم ایشگه توشه‌یلیک) ‘o zaman biz de işe kalkalım’.

IV. *Sen* (سېن) ‘sen’ zamirinin ***–lär (لر-)*** eki ile çekimlenmiş kullanımı, dinleyiciyi küçümseme veya muhataba sitem anlamını ifade eder. Örneğin, *senlär heç ķäçån yäḥşilikni bilmäysänlär!* (!سېنلر هېچقچان یخشیلیکنی بیلمیسنلر) ‘sizler hiç biz zaman iyiliği bilmiyorsunuz’ gibi.

V. Şahıs zamirlerinin isim çekim ekleriyle kullanımlarında: **a.** şahıs zamirlerine iyelik ekleri getirilmez; **b**. Ancak hâl ekleri getirilir: Örneğin: *mening* (مېنینگ) ‘benim’, *seni* (سېنی) ‘seni’, *uning* (اونینگ) ‘onun’, *sizdä* (سیزده) ‘sizde’, *sizgä* (سیزگه) ‘size’ *ulärdän* (اولردن) ‘onlardan’. *Men* (مېن) ‘ben’, *sen* (سېن) ‘sen’ zamirlerinin yükleme ve ilgi halleri ile çekimlerinde eklerin ilk sesi olan ***n* (ن)** ünsüzü düşer. Örneğin: *men+i* (مېن+ی) ‘beni’, *men+ing* (مېن+ینگ) ‘benim’, *sen+i* (سېن+ی) ‘seni’, *sen+ing* (سېن+ینگ) ‘senin’ gibi.

6.16.6.2. İşaret Zamirleri (کورسه‌تیش آلماشی)

Bir isme işaret ve onu gösterme yoluyla temsil eden zamirlere şahıs zamirleri denir. Mesela: *u* (او) ‘o’, *bu* (بو) ‘bu’, *şu* (شو) ‘şu’, *uşa* (اوشه) ‘o’, *mänä şu* (منه شو) ‘işte bu’, *uşbu* (اوشبو) ‘bu, işbu’ zamirleri bir varlığı gösterek onun adını vermeden söz konusu varlığa işaretle onun yerine kullanılabilir. Afganistan Özbekçesindeki işaret zamirleri yapılarına göre ikiye ayrılır: **1.** Basit işaret zamirleri: *u* (او) ‘o’, *bu* (بو) ‘bu’, *şu* (شو) ‘şu’, *oşä* (اۉشه) ‘o’; **2.** Birleşik işaret zamirleri: *mänä şu* (منه شو) ‘işte şu’, *änä şu* (انه شو) ‘işte şu’, *mänä bu* (منه بو) ‘işte bu’, *änä u* (انه او) ‘işte o’ gibi.

Burada işaret zamirlerinden *bu* (بو) ‘bu’ zamiri konuşana en yakın olan nesneyi, *uşa* (اوشه) ‘o’ zamiri konuşana uzak olan varlığı göstermek için kullanılır.

6.16.6.3. Soru Zamirleri (سوراق آلماشلری)

İsme soru sorma yoluyla vekalet eden zamirlere soru zamiri denir. Soru zamirleri, şahsı, *kim* (کیم) ‘kim’; nesneyi, *nimä* (نیمه) ‘ne’; durumu, *ķäysi, ķänday* (قیسی، قنده ی) ‘hangi, nasıl’; miktarı, *neçä, ķänçä* (نیچه، قنچه) ‘kaç, ne kadar’; zamanı *ķäçån*, (قچان) ‘ne zaman’; amaç ve sebebi, *negä, nimägä* (نېگه، نیمه گه) ‘neden, ne için’ ve mekanı, *ķäni* (قنی) ‘nerede’ sorularıyla temsil ederler.

6.16.6.4. Belgisiz Zamirler (گمان آلماشی)

Belgisizlik zamirleri nesne, belgi veya hadise hakkındaki kesin olmayan tasavvuru bildirir. Yani bir ismi kesin bir belirlilikle temsil etmeyen, ismin işaret ettiği varlık veya kavramın ya bir kısmını veya tamamını remzeden zamirlere denir. Bu nedenle Afganistan Özbekçesindeki belgisiz zamirler, bütüne ve bir kısmına işaret edenler olmak üzere ikiye ayrılır:

1. Bütüne İşaret Eden Zamirler: *hämmä* (همه) 'tüm', *bäri* (بری) 'tüm', *cämi* (جمعی) 'toplamı', *bärçä* (برچه) 'tüm', *butun* (بوتون) 'bütün' gibi zamirlerdir. Bu zamirler, tıpkı isimler gibi iyelik ve çokluk, hâli eklerini alır. Örneğin: ***hämmäläri*** *ķåtib-ķåtib kulişädi* (همه‌لری قاتیب-قاتیب کولیشه‌دی) 'hepsi gülmekten bayıldı'

Yukarıdaki zamirler bütünün varlığına işaret ederken bütünün yokluğuna işaret eden belgisiz zamirler de vardır. Bu zamirler yapı bakımından ikiye ayrılır. **a.** Basit zamirler; **b.** Birleşik zamirler.

Afganistan Özbekçesinde bütünün yokluğuna işaret eden basit zamir, *heç* (هېچ) 'hiç' kelimesidir. Hiç zamiri tek başına kullanıldığında çoğu zaman fiiller önünde gelierek, zarf görevini yapar ve iş-hareketin, tamamen ifade edilmediğini bildirir. Örneğin: *ånäsi judä ḥursänd bolsa häm, heç uḥläy ålmäydi* (آنه‌سی جوده خرسند بؤلسه هم، هېچ اوخله‌ی آلمیدی) 'annesi çok mutlu olsa da, uyuyamıyor'

Afganistan Özbekçesinde bütünün yokluğuna işaret eden birleşik zamirler ise *heç* (هېچ) 'hiç' zamiri ile *kim* (کیم) 'kim', *nimä* (نیمه) 'ne', *ķäçån* (قچان) 'ne zaman' gibi soru zamirlerinin birleşmesinden oluşurlar. Bu zamirler: *heç kim* (هېچ کیم) 'hiç kimse', *heç nimä* (هېچ نیمه) 'hiçbir şey', *heç närsä* (هېچ نرسه) 'hiçbir şey', *heç kimsä* (هېچ کیمسه) 'hiç kimse' *heç ķäçån* (هېچ قچان) 'hiçbir zaman', *heç väķt* (هېچ وقت) 'hiçbir vakit', *heç ķäyer* (هېچ قه‌یېر), *heç ķäysi* (هېچ قیسی) 'hiç biri', *heç ķändäy* (هېچ قنده‌ی) 'berilsiz' *heç bir* (هېچ بیر) 'hiçbir' zamirleridir. Örneğin: *uydä heç kimsä korinmäs edi* (اویده هېچ کیمسه کۉرینمس ایدی) 'eve hiç kimse görünmüyordu', *heç ķäysi iş, oz väķtidä bäcärilgän işdän bäräkäli bolmäydi* (هېچ قیسی ایش، اۉز وقتیده بجریلگن ایشدن برکه‌لی بۉلمیدی) 'hiçbir çalışma kendi zamanında yapılan çalışmadan hayırlı olmuyor', *bulärning heç ķäysisi håzirgi şäråitni tuşunmäydi* (بولرنینگ هېچ قیسیسی حاضرگی شراعیتنی توشونمیدی) 'bunların hiçbiri şimdiki şeraiti düşünmüyorlar', *Zahir bek heç ķäçån bunäķä mehmånni kutgän emäs edi* (ظهیربیک هېچ قچان بونه‌قه مهماننی کوتگن ایمس ایدی) 'Zahir Bey hiçbir zaman bu gibi misafiri beklememişti'.

2. Bir Kısmına İşaret Eden Zamirler: *här kim* (هر کیم) 'her kimse', *här nimä* (هر نیمه) 'her ne', *här ḳändäy* (هر قندی) 'nasıl', *här närsä* (هر نرسه) 'her şey', *här bir* (هر بیر) 'her bir' gibi zamirler bir bütünün yalnızca bir kısmını gösterir.

Yukarıdaki zamirler dışında tam anlamıyla belirli bir şahsı ya da nesneyi göstermeyen belgisizlik zamirleri de mevcuttur. Mesela: "bir" asıl sayı sıfatının /+åv/ birliktelik ekiyle çekimlenmesi neticesinde oluşturulan ***biråv* (بیراو) 'birisi'** zamiri belirsiz bir şahsı bildirir. Kezalik ***fälån* (فلان) 'falan'** kelimesi de şahıs veya nesneye ilişkin belirsiz bir tasavvuru ifade eder.

6.16.6.5. Dönüşlülük Zamiri

Dönüşlülük zamiri, ismin bizzat kendisini ifade eden zamirdir. Afganistan Özbekçesinde dönüşlülük zamirleri, ***oz* (اۉز) '**kendi' kelimesi ve onun teklik ve çokluk ***yim* (یم)** iyelik ekleriyle çekimlenmiş şekilleridir. Örneğin: *ozim* (اۉزیم) 'kendim', *ozing* (اۉزینگ) 'kendin', *ozi* (اۉزی) 'kendisi', *ozläri* (اۉزلری) 'kendileri', *ozingiz* (اۉزینگیز) 'kendiniz', *ozini* (اۉزینی) 'kendini', *ozimning* (اۉزیمنینگ) 'kendimin', *ozidän* (اۉزیدن) 'kendi den' gibi.

6.16.7. Fiiller (فعل سوز تورکومی)

İş, oluş ve hareketi ifade eden anlam unsurlarına fiil denir. Mesela: *sozlämåḳ* (سۉزلـه‌ماق) 'konuşmak', *demåḳ* (دیماق) 'demek', *äytmåḳ* (ایتماق) 'söylemek' gibi konuşma, *uḥlämåḳ* (اوخلـه‌ماق) 'uyumak', *kutmåḳ* (کوتماق) 'beklemek', *kulmåḳ* (کولماق) 'gülmek' gibi durum, *ḳurmåḳ* (قورماق) 'kurmak', *çizmåḳ* (چیزماق) 'çizmak', *yäsämåḳ* (یسـه‌ماق) 'yapmak, imla etmek' Fiiller genel bir soruya **–nimä ḳilmåḳ?** (نیمه قیلماق) 'ne yapmak' sorusuna cevap verir. Fiiller bir başka leksik unsura bağımlı/bağımsız kullanımlarına göre ikiye ayrılır. **a.** müstakil fiiller; **b.** yardımcı fiiller.

6.16.7.1. Müstakil Fiiller (مستقل فعللر)

Müstakil fiiller, sözlüksel anlama sahip olan, işletimleri için herhangi başka bir leksik unsura ihtiyaç duymayan bağımsız fiillerdir. Örneğin, *keldim* (کېلدیم) 'geldim'- etken çatılı, olumlu, haber kipi, geçmiş zaman, birinci teklik şahısla çekimlenmiş bir fiil

sayılırsa; *kelgän* (كېلگن) ‘gelmiş’, sıfat-fiil, *kelgäç* (كېلگچ) ‘gelir’ zarf-fiil, *keliş* (كېليش) ‘gelmek’, hareket ismi şeklinde oldu ise fiilin görevli şekilleridir.

6.16.7.2. Yardımcı Fiiller (یاردمچی فعللر)

Yardımcı fiiller, bağımsız olarak kullanılmayan bir başka anlam unsurunun görevli elamanı olarak görev yapan fiillerdir. Yani yardımcı fiiler birleşik fiilerin görevli elemanıdır.

Birleşik fiil oluşturmak için kullanılan yadımcı fiiller. Bir isimle birleşik fiil oluşturanlar, bir fiille birleşik fiille oluşturanlar ve yüklemleştiriciler olarak üçe ayrılır. **1.** İsimle birleşik fiil oluşturanlar: *ḥäbär ḳilmåḳ* (خبر قیلماق) ‘haber vermek’, *ḥursänd bolmåḳ* (خرسند بـۈلماق) ‘mutlu olmak’ gibi; **2.** Yüklemleştirici olarak kullanılan cevher fiil görevindeki yardımcı fiiller ise **a.** Leksik anlamını yitirip yalnızca cevher fiil olarak kullanılan *er-* fiilinden gelişen ***e-*** fiili Mesela: *edi* (اېدی) ‘idi’, *ekän* (اېکن) ‘-mış, iken’, *emiş* (اېمیش) ‘-miş’ **b.** Leksik anlamını muhafaza eden ***bol-*** fiili Mesela: *bolädi* (بـۈلـهدی) ‘olur’, *bolmäydi* (بـۈلمیدی) ‘olmuyor’ dir. **3.** Bir başka fiille bir zarf-fiil vasıtası ile birleşik fiil oluşturan tasvir fiilleri. Örneğin: *çiḳ-oḳib çiḳ* (چیق-اۈقیب چیق) ‘çık-okuyarak çık’, *ḳål-uḥläb ḳål* (قال-اوخلب قال) ‘kal-uyuyarak kal’ gibi.

6.16.7.3. Geçişli ve Geçişsiz Fiiller (اۈتیملی و اۈتیمسیز فعللر)

Nesne ile münasbetleri çerçevesinde fiiller ikiye ayrılır:

1. Nesne gerektiren fiillere geçişli fiiil denir. Kılış fiilleri geçişli fiillerdir. Örneğin, *ål* (آل) ‘al’, *oḳi* (اۈقی) ‘oku’, *säḳlä* (سقله) ‘sakla’, *tåzälä* (تازهله) ‘temizle’ fiilleri geçişlidir.

2. Nesne ile kullanılamayan oluş ve durum fiillerine geçişsiz fiil denir. Örneğin, *bår-* (-بار) ‘var-’, *kel-* (-كېل) ‘gel-’, *otir-* (-اۈتیر) ‘otur-’ gibi fiiller geçişsizdir.

Fiillerin geçişlilik ve geçişsizlik durumları bu fiillere getirilecek birtakım ekler ile değiştirilebilir. Bu eklerden birincisi 1.’si ettirgenlik çatı ekleridir. Bu ekler geçişsiz fiili geçişliye çevirir. Mesela: *åḳ-> åḳiz-* (-آق > -آقیز) ‘ak-> akız-’, *kel->keltir-* (كېل-كېلتیر) ‘gel-getir’, *işlä->işlät-* (ایشله-ایشلت) ‘çalış->çalıştır’ gibi; 2.’si ise geçişli fiili geçişsiz fiile dönüştüren edilgenlik ve meçhullük çatı ekleridir. Mesela: *åç-åçil* (آچ-آچیل) ‘aç-açıl’, *kor-korin* (كـۈر-كـۈرین) ‘gör-görün’, *tårt-tårtin* (تارت-تارتین) ‘çek-çekin’, bazen müstakil

fiil türetiminde çatı eklerinin art arda gelmesi mümkündür. Bu gibi durumda fiilin geçişliliği veya geçişsizliği en son çatı ekine bakılarak belirlenir. Örneğin: *kel-* (-کېل) 'gel-' geçişsiz, *keltir* (کېلتیر) 'getir' geçişlidir.

6.16.7.4. Yapılarına Göre Fiil Çeşitleri (فعللرنینگ توزیلیشیگه کوره تورلری)

Fiiller yapılarına aşağıdaki türlere ayrılırlar:

6.16.7.4.1. Basit Fiil (ساده فعل)

Basit fiiller, herhangi bir ek almamış birleşik olmayan kök halindeki fiillerdir. Bu fiillere yapım eklere gelmiyor. Mesela: *tur-* (-تور) 'kalk-', *kor-* (کـؤر) 'gör-', *yåz* (یاز) 'yaz-', *oḳi* (اوٗقی) 'oku-' gibi.

6.16.7.4.2. Birleşik Fiiller (قوشمه فعللر)

Birleşik fiiller, bir yardımcı fiil ile başka bir anlam unsurunun bir araya gelmesiyle oluşmuş fiilerdir. Yardımcı fiilin bağlandığı asıl unsur bir isim olabileceği gibi zarf-fiil eki almış bir fiilde olabilir. Bu nedenle birleşik fiiller ikiye ayrılır **a.** fiil ve fiil olamayan kelimelerin birleşmesiyle isim+yardımcı fiil yapısıyla oluşturulanlar: *tazîm+ḳilmåḳ* (تعظیم+قیلماق) 'tazim kılmak', *sälåm+bermåḳ* (سلام+برماق) 'selam vermek', *ḳol+uşlämåḳ* (قـؤل+اوشلـه‌ماق) 'el tumak', **b.** fiil ve fiilden oluşan zarf-fiil+fiil+yardımcı fiil yapısındaki birleşik fiillerdir. Bu fiillere tasvir fiilleride denir. Örneğin, *bårib kelmåḳ* (باریب کېلماق) 'verip gelmek', *äytib bermåḳ* (اییتیب بېرماق) 'söyleyip vermek' gibi.

6.16.7.4.5. Fiillerde Olumluluk ve Olumsuzluk

Fiillerin olumsuz şekilleri iş ve oluşun meydana gelmediğini ifade eder. Afganistan Özbekçesinde fiillerin olumsuz tabanları **/–*mü*/ (-مه)** ekiyle oluşturulur. Mesela: *kelmedi* (کیلمـه‌دی) 'gelmedi', *kelmägän* (کېلمـه‌گن) 'gelmeyen', *kelmäbdi* (کېلمـه‌بدی) 'gelmemiş', *ḳärämädi* (قرمـه‌دی) 'bakmadı', *bårmädi* (بارمـه‌دی) 'gitmedi' vb.

Bunun dışında **/–*mü*/ (-مه)** ekinin içerisinde yer aldığı aşağıdaki morfemler eylem tabanlarına gelen diğer olumsuz biçimbirimlerdir:

***/-mäslik/* (مسَلیک-)**: Bu ek, fiillerden olumsuz isimler türetir: *äytiş-äytmäslik* (ایتیش-ایتمسلیک) ‘söyleş-söylemezlik’, *båriş-bårmäslik* (باریش-بارمسلیک) ‘varış-varmamazlık’ gibi.

***-mäy/-mäyin* (می/مَیین)** eki, */-(i)b/* (یب,ب) zarf fiil ekinin olumsuz şekli olarak kullanılır. Mesela: *bilib-bilmäy* (بیلیب-بیلمی) ‘bilip-bilmeden’, *korib-bormäy* (کۉریب-کۉرمی) ‘görüp-görmeden’ gibi.

***-mäs* (مَس)** eki, geniş zaman partisip eki /*–(I)r/, /-är* **(ر-//ار-)**’in olumsuz şekli olarak kullanılır. Örneğin: *yurär-yurmäs* (یورہر-یورمس) ‘geler-gelmez’, *bårär-bårmäs* (بارہر-بارمس) ‘varar-varmaz’ gibi.

Bunlardan başka Afganistan Özbekçesinde ***yaḳ (یوق)*** kelimesi sadece ***–gän // -yåtgän*** sıfat fiilleriyle birlikte fiilerde olumsuzluğu ifade etmek için kullanılır.

6.16.7.4.6. Fiil Çatısı (فعل نسبتی)

Eyleyen ile eylem arasındaki ilişkinin düzenlenmesine çatı denir. Örneğin, *Ṣåbir äkäsidän kelgän ḥäṭni Alişergä oḳitdi* (صابر اکہسیدن کېلگن خطنی علیشېرگه اۉقتدی) ‘Saber abisinden gelen mektubu Ali Şir’e okuttu’ cümlesinde *Såbir* yaptıran özne, *Alişergä* yapan öznedir. Bu cümlede esas eylemi yapan Alişer, yüzey yapıda vasıta tümleci iken, Sabir, yüzey yapıda öznedir. Bu cümlede bulunan iki özne arasındaki söz konsusu ilişkiyi düzenleyen eke çatı ekleri denir. Örneğin: *oḳi+t+di* (اۉقی+ت+دی) ‘okuttu’ gibi. Bu ekler, diğer fiil yapım eklerinden farklı olarak fiillerin anlamını değiştirmez sadece eyleyenler ve eylemler arasındaki münasebeti ifade ederler. Örneğin: *yuv+(di) - yuv+in+(di)-yuv+il+(di)-yuv+iş+(di)-yuv+dir+(di)*-(یوو+(دی)-یوو+ین+(دی)-یوو+یل+(دی یوو+یش+(دی)-یوو+دیر+(دی) ‘yıkandı, yıkandı, yıkanmaya yardım etti, yıkandırdı’ gibi. Aynı fiille birden fazla çatı ekinin gelmesi de mümkündür. Örneğin: *yaz+dir+il+di* (یاز+دیر+یل+دی) ‘yazdırıldı’, *bezä+n+tir+iş+di* (بیزہ+ن+تیر+یش+دی) ‘süslediler’ gibi. Böylesi durumlarda fiilin çatısı en sondaki çatı ekine bakılarak tespit edilir. Fiilin beş tür çatısı vadır.

6.16.7.4.7. Etken Çatı (انیق نسبتی)

Eylemi gerçekleştiren eyleyenin tek olduğu çatılardır. Nesne ise eylemden etkilenen durumundadır. Etken çatının kendine has bir eki bulunmayıp işaretsizdir. Örneğin, *oḳidi* (اوٗقیدی) ‘okudu*’, yåzdi* (یازدی) ‘yazdı*’ gibi* saf fiiller işte bu çatıdadır.

6.16.7.4.8. Dönüşlü Çatı (اوٗزلیک نسبتی)

Eyleyen icra ettiği fiilden yine kendisinin etkilendiği fiil çatılarıdır. Bu çatı, Afganistan Özbekçesinde şu ekler aracılığıyla oluşturulur: **a-** fiil kök-gövdeye ünlüden sonra ***–n*** **(-ن)** ünsüzden sonra ***–in*** **(-این)** eki getirilerek. Örneğin: *orä+n* (اوٗره+ن) ‘ambalaj’, yuv+in (یوو+ین) ‘yıkan’ gibi; **b.** fiil kök veya gövdesine ünlüden sonra ***–l*** **(-ل)** ünsüzünden sonra ***–il*** **(-ایل)** ekini eklemek aracılığıyla. Örneğin: *çom+il* (چوٗم+یل) ‘suya gir-’; **c.** fiil kök-gövdesine ünlüden sonra ***–ş*** **(-ش)** ünsüzden sonra ***–iş*** **(-ایش)** eki getirilerek. Örneğin: *cåylä+ş* (جایله+ش) ‘yerleş’ *ker+iş* (کېریش) ‘germek’. Birleşik fiillerde ise çatı ekleri, yardımcı fiile değil asıl fiile getirilir. Örneğin: *suyä+n+ib turmåḳ* (سویه+ن+یب تورماق) ‘dayanıp kalkmak’, *yuv+in+ib kelmåḳ* (یو+ین+یب کېلماق) ‘yıkanıp gelmek’, *ḳozġä+l+ib ketmåḳ* (قوٗزغه+ل+یب کېتماق) ‘ gibi.

6.16.7.4.9. Ettirgen Çatı (آرتیرماق نسبتی)

Ettirgen çatı eylemi ifade eden eyleyenlerin sayısını artıran bir çatıdır. Eğer cümlede birden fazla eyleyen varsa bunu sağlayan ettirgen çatıdır. Bu çatı, fiillere şu eklerin getirilmesiyle oluşur: **1. *–dir, tir* (دیر، تیر)*:*** *yåzdir* (یازدیر) ‘yazdır’, *kuldir* (کولدیر) ‘güldür’; **2–gäz, giz (گز، گیز), -ġäz, -ġiz (غز، غیز), -käz, -kiz (کز، کیز), -ḳäz, ḳiz (قز، قیز).** Örneğin, *korgäz* (کوٗرگز) ‘göster’, *ketkiz* (کېتکیز) ‘gider’; **3. *–t* (-ت)**: *oḳit* (اوٗقیت) ‘okut’, *ḳurit* (قوریت) ‘kurut’, *işlät* (ایشلت) ‘çalıştır’; **4. *-iz* (-ایز)**: *tåmiz* (تامیز) ‘damar’, *åḳiz* (آقیز) ‘akıt’; **5. *–ir* (-ایر):** *båtir* (باتیر) ‘batır’, *tomir* (تامیر) ‘damar’; **6. *-är* (-ار)**: *çiḳär* (چیقر) ‘çıkar’, *ḳäytär* (قیتر) ‘döndür’; **7. *-sät* (-ست)**: *korsät* (کوٗرست) ‘göster’ gibi.

Bir fiile birden çok ettirgen çatı eki getirmek mümkündür. Örneğin: *conä+t+tir+di* (جوٗنه+ت+تیر+دی) ‘kovdurdu’, *yåz+dir+tir+di* (یاز+دیر+تیر+دی) ‘yazdırtırdı’ gibi.

Ettirgen çatı eki hem geçişli hem de geçişsiz fiillere eklenerek onlardan geçişli fiiller türetir. Örneğin: *uḫlä-uḫlät* (اوخله-اوخلت) ‘uyu-uyut’, *oḳi-oḳit* (اۋقی-اۋقیت) ‘oku-okut’ gibi. Ettirgen çatı ekleri, geçişsiz fiillere eklendiğinde, onlardan geçişli fiiller ortaya çıkar. Örneğin: *kokär-kokärtir* (کۉکر - کۉکرتیر) ‘çimlen-çimlendir’, *uç-uçir* (اوچ-اوچیر) ‘uç-uçur’ gibi.

6.16.7.4.10. Edilgen ve Meçhul Çatı (مجهول نسبتی)

Edilgen veya meçhul çatı, geçişli bir fiilden eyleyeni edilgen, geçişsiz bir fiilden eyleyeni meçhul bir fiil türetme durumudur. Örneğin: *oḳiş båşländi* (اۋقیش باشلندی) ‘okul başlandı’ eyleyen meçhul iken; *yer häydäldi* (ییر حیده‌لدی) ‘yer hazırlandı’ cümlesinde derin yapıda nesne olan unsur özne haline gelmiştir. Bu çatı, fiil tabanlarına getirilen –***in* (این-) /-*n* (ن-)** ve ***–l* (ل-) / in** ekleri aracılığıyla oluşturulur. Örneğin: *tärä+l* (تره+ل) ‘yayıla’, *ulu+n* (اولو+ن) ‘’, *keltir+il* (کېلتیر+یل) ‘getiril’, *ål+in* (آل+ین) ‘alın’ gibi.

6.16.7.4.11. İşteş Çatı (بیرگه‌لیک نسبتی)

İşteş çatı, fiil tabanına ***–(i)ş* (ایش-)** ekinin getirilmesi ile yapılır ve hareketin birden çok şahıs tarafından yapıldığını bildirir. Örneğin: *yåzişdi* (یازیشدی) ‘yazıştı’, *tåzäläşdi* (تازه‌لشدی) ‘temiz leşti’. İşteş fiiller anlam bakımından **a.** hareketin yapılmasına iştirak anlamı. Örneğin, *tåzäläşdim* (تازه‌لشدیم) ‘temiz leştim’, *yuvişdim* (یوویشدیم) ‘yıkıştım’; **b.** Hareketin karşılıklı icrası. Örneğin, *urişdi* (اوریشدی) ‘kavga etti’, t*årtişişdi* (تارتیشیشدی) ‘tartıştılar’, *täläshişdi* (تلـه‌شیشدی) ‘ihtilaf ettiler’ gibi iki anlamı ihtiva eder.

İşteş çatı eki ile 3. çokluk şahıs eki ***–lär* (لر-)** aynı anlamı ifade edebilir. Örneğin: *keldilär-kelişdi* (کېلدیلر-کېلیشدی) ‘geldiler-anlaştı’, *oḳidilär-oḳşdi* (اۋقیدیلر-اۋقیشدی) ‘okudular-birlikte okudurlar’ gibi.

6.16.8. Kipler (میل کتگوریه سی)

Kip kategorisi, söz söylenin eylem hakkındaki niyet veya duygusunu ifade eden kipler bu çerçeve içine girer. Afganistan Özbekçesinde fiil kipinin dört kategorisi vardır: **a.** haber kipi, **b.** Emir-istek kipi, **c.** Şart kipi, **d.** Maksat/amaç kipi. **f.** Birleşik kipler.

6.16.8.1. Haber Kipi (خبرمیلی)

İş oluş ve hareketin herhangi bir zaman diliminde yapılıp ve yapılmamasını beyan eder. Haber kipini işaretleyen herhangi bir morfem yoktur. Fiilin zaman ve şahıs ekleri üzerine hiçbir ek getirilmeyerek oluşturulur. Örneğin: *oḳidim* (اۇقیدیم) ‘okudum’, *oḳiding* (اۇقیدینگ) ‘okudun’, *oḳigänmän* (اۇقیگنمن) ‘okumuşum’, *oḳigänsän* (اۇقیگنسن) ‘okumuşsun’, *oḳigän* (اۇقیگن) ‘okumuş’, *oḳimaḳçimän* (اۇقیماقچیمن) ‘okuyacağım’, *oḳimaḳçisän* (اۇقیماقچیسن) ‘okuyacaksın’, *oḳimaḳçi* (اۇقیماقچی) ‘okuyacak’.

6.16.8.2. Emir-İstek Kipi (بویروق-ایستک میلی)

Emir-istek kipi, iş, oluş ve hareketin yapılması veya yapılmamasının emir, istek, rica, öğüt, çağrı şekillerinde ifadesidir. Emir-istek kipi, fiilin haber kipinden farklı olarak kendine mahsus eklerle işaretlenmiştir. Emir-istek kipi, genellikle **(ی-), (ای-), (-ین), (-این), (-گین), (-سین)** ekleri aracılığıyla çekimlenir.

Şahıs	Teklik (Birlik)	Çokluk (Koplik)
1-şahıs 2-şahıs	Yåz+äy (یازه+ی) yazayım. Yåz+gin (یاز+گین) sen yaz. İşlä+yin (ایشله+ین) çalışın. İşlä+gin (ایشله+گین) çalış.	Yåz+äylik (یاز+ایلیک) yazalım. Yåz+ing (یاز+گین) yazın. İşlä+ng (ایشله+نگ) çalışın. İşlä+ngiz (ایشله+نگیز) çalışınız
3-şahıs	Yåz+sin (یاز+سین) yazsın. İşlä+sin (ایشله+سین) çalışsın.	Yåz+sin (lär), (ngiz) (یاز+سینلر) yazsınlar. İşlä+sinlär (ایشله+سینلر) çalışsınlar.

6.16.8.3. Şart Kipi (شرط میلی)

Şart kipi, iş, oluş ve hareketin ortaya çıkmasının herhangi bir şarta bağlılığını ifade eder. Şart kipi **–*sä* (سه–)** ekinin altı şahsa göre çekimleriyle işaretlenir.

Şahıslar	Teklik (Birlik)	Çokluk (Koplik)
1-şahıs 2-şahıs 3-şahıs	*Bår+sa+m* (بار+سه+م) varsam. *Bår+sa+ng* (بار+سه+نگ) varsan. *Bår+sa+0* (0+بار+سه) varsa.	*Bår+sa+k* (بار+سه+ک) varsak. *Bår+sa+ngiz* (بار+سه+نگیز) varsanız. *Bår+sa+(lär)* (بار+سه+لر) varsalar.

Fiilin bu şekli, şu anlamları ifade eder. Örneğin **1.** Eylemin gerçekleşmesi için gerekli koşulu ifade eder. Örneğin: *mänä bu känäl bitsä, yängi yer åçilsä, päḥtä häm kopäyädi* (منه بو کانل بیتسه، ینگی ییر آچیلسه، بخته هم کۉپه‌یه‌دی) ‘bu kanal bitse, yeni yer açılsa, pamuk da çoğulur’. **2.** Fiilin gerçekleşme zamanını bildiren bir zarf-fiiil eki gibi işlem görür. Örneğin: ***ertäläb*** *deräzädän ḳäräsäm, hämmäyåḳ åppåḳ ḳår ekän* (**ایرته‌لب** دره‌زدن قـه‌ره‌سم، همه یاق آپپاق قار ایکن) ‘sabah kalkıp pencereye baksam, her taraf bembeyaz kar olmuş’. **3.** İstek ifade eder. Bu durumda genellikle ek-fiilin görülen geçmiş zaman üçüncü teklik şahıs çekimi olan ***edi*** **(ایدی)** yapısıyla birllikte kullanılır. Örneğin, *ḳäni edi pärçä såyä-sälḳin cåy tåpilsä* (قنی ایدی بیرپرچه سایه-سلقین جای تاپیلسه) ‘keşk şimdi serin bir gölge bulunsa’. **4. edi (ایدی)** yapısıyla birlikte olumsuz fiil tabanına eklenirse, şüphe bildirir. Örneğin, *birår yåmån gäp äytib, şärmändä ḳilmäsä edi* (بیرار یمان گپ ایتیب، شرمینده قیلمه‌سه ایدی) ‘bazı bir kötü laf söyleyip ayıp etmesin’.

6.16.8.4. Maksat, Amaç Kipi (مقصد میلی)

Maksat kipi, *-måḳçi* (-ماقچی) eki ile işaretlenir eylemin yapılma amacını ve niyetini bildirir.

Şahıslar	**Teklik (Birlik)**	**Çokluk (Koplik)**
1-şahıs	*Bår+måḳçi+män* (بار+ماقچی+من) ‘varacağım’	*Bår+måḳçi+miz* (بارماقچیمیز) ‘varacağız’
2-şahıs	*Bår+måḳçi+sän* (بار+ماقچی+سن) ‘varacaksın’	*Bår+måḳçi+siz* (بارماقچیسیز)‘varacaksınız’
3-şahıs	*Bår+måḳçi+0* (بار+ماقچی+0) ‘varacak’	*Bår+måḳçi+0* (بارماقچی) ‘varacak’

- ***måḳçi*** **(-ماقچی)** eki, ek-fiilin görülen geçmiş zaman üçüncü teklik şahıs çekimi ***edi*** (ایدی) yapısı ile kullanıldığında geçmişteki bir amacı ifade eder. Örneğin: *bårmåḳçi edim* (بارماقچی ایدیم) ‘varacaktım’, *bårmåḳçi eding* (بارماقچی ایدینگ) ‘varacaktın’, *yurmåḳçi edi* (یورماقچی ایدی) ‘yürüyecekti’.

-måḳçi **(-ماقچی)** ekinin ***bol*** **(بۉل)** tasvir fiilinin geçmiş ve şimdiki zaman şekilleri ile birlikte kullanılması durumunda eylemin değil, maksadın şimdiki veya geçmiş zamana ait olduğu ifade edilir. Örneğin: *bårmåḳçi boläyäpmän* (بارماقچی بۉله یاپمن)

‘varacak oluyorum’, *bårmåķçi bolämän* (بارماقچی بـۋله من) ‘varacak olurum’, *bårmåķçi boldim* (بارماقچی بـۋلدیم) ‘varacak oldum’.

6.16.8.5. Birleşik Kipler (مرکب میلی)

Birleşik kipler; haber ve dilek anlatılan kılış veya oluşun hikâye veya rivayet edildiğini, yahut da şarta bağlı olarak ortaya çıktığını ifade etmek için kullanılan ve ***e-*** > ***i-*** fiilinin yardımıyla kurulur.

6.16.9. Zamanları (فعل زمانلری کتگوریه سی)

Fiilin bildirdiği iş oluş ve hareketin konuşma anına göre zamanını tayin eden kategoridir. Fiilin ya konuşma zamanından önce ya konuşma anında ya da konuşma anından sonraki bir zamanda devamını ifade eden zamandır. Zaman kategorisi her bir zamana göre farklı eklerle işaretlenir. Fiilin zaman kategorisini gösteren ekler birer çekim eki olarak gelir.

6.16.9.1. Şimdiki Zaman (حاضرگی زمان فعلی)

Eylemin, konuşmanın gerçekleştiğini ve gelecekte de devam edeceğini ifade eder. Yani eylemin gerçekleştiği anda yapılmakta olduğunu ve yakın gelecekte de devam edeceğini ifade eden zaman kategorisidir.

Şimdiki zaman, eylemin sadece konuşma anındaki sürede devam etmekte olduğunu ve uzun bir süre devam ettiğini gösterir. Bu zaman, Afganistan Özbekçesinde fiil tabanlarına ***–yäp* (-یپ), *-måķdä* (-ماقده), *-yåtir* (-یاتیر), *-yåtib* (-یاتیب)** ek tasvir fiilerinin getirilmesi suretiyle işaretlenir. Örneğin: *iş+lä+yäp+män* (ایش+له+یپ+من) ‘çalışıyorum’, *iş+lä+yäp+sän* (ایش+له+یپ+سن) ‘çalışıyorsun’**;** *iş+lä+måķdä+män* (ایش+له+ماقده+من) ‘çalışmaktayım’, *iş+lä+yåtib+man* (ایش+له+یاتیب+من) çalışıyorum’**;** *keli+yåtir+män* (کېله+یاتیر+من) ‘geliyorum’ gibi.

Şahıslar	Teklik	Çokluk
1.şahıs	*Kor-ä-yäp-män* (کـۆر-ه-یپ-من) görüyorum.	*Koräyäpmiz* (کـۆرەیپمیز) görüyoruz.
2.şahıs	*Kor-ä-yäp-sän* (کـۆر-ه-یپ-سن) görüyorsun.	*Koräyäpsiz* (کـۆرەیپسیز) görüyorsunuz.
3.şahıs	*Kor-ä-yäp-ti* (کـۆر-ه-یپ-تی) görüyor.	*Koräyäptilär* (کـۆرەیپتیلر) görüyorlar.

Şahıslar	Teklik	Çokluk
1.şahıs	*Kelmåḳdä män* (کېلماقدەمن) gelmekteyim.	*Kelmåḳdämiz* (کېلماقدەمیز) gelmekteyiz.
2.şahıs	*Kelmåḳdä sän* (کېلماقدەسن) gelmektesin.	*Kelmåḳdäsiz* (کېلماقدەسیز) gelmektesiniz.
3.şahıs	*Kelmåḳdä* (کېلماقده) gelmete.	*Kelmåḳdälär* (کېلماقدەلر) gelmekteler.

Şahıslar	Teklik	Çokluk
1.şahıs	*Keliyåtirmän* (کېلـەیاتیرمن) geliyorum.	*Keliyåtirbiz* (کېلـەیاتیربیز) geliyoruz.
2.şahıs	*Keliyåtirsän* (کېلـەیاتیرسن) geliyorsun.	*Keliyåtirsiz* (کېلـەیاتیرسیز) geliyorsunuz.
3.şahıs	*Keliyåtir* (کېلـەیاتیر) geliyor.	*Keliyåtirlär* (کېلـەیاتیرلر) geliyorlar.

6.16.9.2. Geniş Zaman (حاضرگی-کېلـەسی زمان)

Geniş zaman, eylemin konuşma anında cereyan etmekte olduğunu ve gelecekte de devam edeceğini ifade eder. Afagn-Özbekçesinde **-*ä* (ا-)/-*y* (ی-)** ekiyle işaretlenir. Örneğin: *ål+ä+män* (آلـ+ه+من) 'alırım', *ål+ä+sän* (آل+ه+سن) 'alırsın'**;** *işlä+y+män* (ایشلـه+ی+من) 'çalışırım', işlä+y+sän (ایشلـه+ی+سن) 'çalışırsın' gibi.

Şahıslar	Teklik	Çokluk
1.şahıs 2.şahıs 3.şahıs	*ḳäytämän* (قئیتـەمن) dönerim. *ḳäytäsän* (قئیتـەسن) dönersin. *ḳäytädi* (قئیتـەدی) döner.	*ḳäytämiz* (قئیتـەمیز) döneriz. *ḳäytäsiz* (قئیتـەسیز) dönersiniz. *ḳäytädilär* (قئیتـەدیلر) dönerler.

Şahıslar	Teklik	Çokluk
1.şahıs **2.şahıs** **3.şahıs**	*Oḳi-y-män* (اۋقیمن) okurum. *Oḳi-y-sän* (اۋقیسن) okursun. *Oḳi-y-di* (اۋقیدی) okur.	*Oḳi-y-miz* (اۋقیمیز) okuruz. *Oḳi-y-siz* (اۋقیسز) okursunuz. Oḳi-y-dilär (اۋقییدیلر) okurlar.

6.16.9.3. Geçmiş Zaman (اۋتـگن زمان فعلی)

Geçmiş zaman, eylemin konuşma zamanından önceki bir zaman diliminde gerçekleştiğini ifade eder. Geçmiş zaman, eylemin doğrudan, dolaylı anlatımları yanında ek-fiilin geçmiş zaman doğrudan anlatım şeklinin tasvir ve istek kipleri üzerine getirilmesi sonucunda 5 farklı şekilde ifade edilir: **a.** duyulan geçmiş zaman (uzåḳ otgän zamån), **b.** görülen geçmiş zaman (yäḳin otgän zamån), **c.** Geniş zaman hikâye fiili

(otgän zaman hikåyä feli), **d.** Geçmiş zaman maksat fiili (otgän zaman maḳsad fiili), **e.** Geçmiş zaman hikâye fiili (Otkän zämån hikåyä fiili).

a. Duyulan Geçmiş Zaman (اوزاق اۉتگن زمان فعلی)

Duyulan geçmiş zaman kategorisi, Afganistan Özbekçesinde ***-gän, -kän, -ḳän*** **(–گن، ـکن، ـقن)** sıfat-fiil ekleri ile ***e-*** ek-fiilin bahsi geçen sıfat ekleriyle çekimlenmiş şekli ***ekän*** kelimesiyle işaretlenir. Bu kip, geçmişte olmuş veya olduğu sanılan bir eylemin dolaylı olarak naklen ifade edilmesidir.

Şahıslar	**Teklik**	**Çokluk**
1.şahıs	*O**ḳigän**män* (اۉقیگنمن) 'okumuşum'.	*O**ḳigän**miz* (اۉقیگنمیز) 'okumuşuz'
2.şahıs	*O**ḳigän**sän* (اۉقیگنسن) 'okumuşsun'	*O**ḳigän**siz* (اۉقیگنسیز) 'okumuz sunuz'
3.şahıs	***Oḳigän*** (اۉقیگن) 'okumuş'	*O**ḳigän**lär* (اۉقیگنلر) 'okumuşlar'

Şahıslar	**Teklik**	**Çokluk**
1.şahıs	*Oḳi-gän-**ekän**-män* (اۉقیگن ایکن من) 'okumuşum'	*Oḳi-gän-**ekän**-miz* (اۉقیگن ایکنمیز) 'okumuşuz'
2.şahıs	*Oḳi-gän-**ekän**-sän* (اۉقیگن ایکن سن) 'okumuşsun'	*Oḳi-gän-**ekän**-siz* (اۉقیگن ایکنسیز) 'okumuşsunuz'
3.şahıs	*Oḳi-gän-**ekän**-0* (اۉقیگن ایکن) 'okumuş'	*Oḳi-gän-**ekän**-lär* (اۉقیگن ایکن لر) 'okumuşlar'

Şahıslar	**Teklik**	**Çokluk**
1.şahıs	*Oḳi-gän-edi-m* (اۉقیگن ایدیم) 'okumuştum'	*Oḳi-gän-**emiş**-män* (اۉقیگن ایمیش من)'okumuşmuşum'
2.şahıs	*Oḳi-gän-edi-ng* (اۉقیگن ایدینگ) 'okumuştun'	*Oḳi-gän-**emiş**-sän*(اۉقیگن ایمیش سن)' okumuşmuşsun'
3.şahıs	*Oḳi-gän-edi-0* (اۉقیگن ایدی) 'okumuş'	*Oḳi-gän-**emiş**-0*(اۉقیگن ایمیش)' okumuşmuş'

b. Geçmiş Zaman hikâye Fiili (اۉتگن زمان حکایه فعلی)

Geçmiş zaman hikâye kipi Afganistan Özbekçesinde konuşma anından önce beklemediğimiz kısa bir zaman diliminde yapılan eylemin geçmiş zamanın hikâyesi şeklinde söylenmesiyle hâsıl olur. Geçmiş zaman hikâye kipi **–b (ـب)/-ib (ـیب)** veya **–b (ـب)/-ib (ـیب) + edi (ایدی)** zarf-fiil ekiyle de işaretlenir:

Şahıslar	**Teklik**	**Çokluk**
1.şahıs	*Küt-ib-män* (کوتیبمن) 'beklemişim'	*Küt-ib-miz* (کوتیبمیز) 'beklemişiz'
2.şahıs	*Küt-ib-sän* (کوتیبسن) 'beklemişsin'	*Küt-ib-siz* (کوتیبسیز) 'beklemişsiniz'
3.şahıs	*Küt-ibdi* (lär) (کوتیبدی) 'beklemiş'	*Küt-ib-dilär* (کوتیبدیلر) 'beklemişler'

Şahıslar	Teklik	Çokluk
1.şahıs	*Ål-**ib**-edi-m* (آلیب اېدیم) ‘almıştım’	*Ål-**ib**-edi-k* (آلیب اېدیک) ‘almıştık’
2.şahıs	*Oḳi-**b**-edi-ng* (اۉقیب اېدینگ) ‘okumuştun’	*Oḳi-**b**-edi-ngiz* (اۉقیب اېدینگیز) ‘okumuştunuz’
3.şahıs	*Oḳi-**b**-edi-0* (اۉقیب اېدی) ‘okumuştu’	*Oḳi-**b**-edi-lär* (اۉقیب اېدیلر) ‘okumuştular’

c. Görülen Geçmiş Zaman (انیق اۉتگن زمان)

Görülen geçmiş zaman kipi eylemin konuşma anından önce cereyan ettiğinin doğrudan tanıklık yoluyla ifade edilmesidir. Görülen geçmiş zaman kipi, Afganistan Özbekçesinde ***–di/-ti*** **(-دی/تی)** ekiyle işaretlenir.

Şahıslar	Teklik	Çokluk
1.şahıs	*Oḳi-di-m* (اۉقی-دی-م) ‘okudum’	*Oḳi-di-k* (اۉقی-دی-ک) ‘okuduk’
2.şahıs	*Oḳi-di-ng* (اۉقی-دی-نگ) ‘okudun’	*Oḳi-di-ngiz* (اۉقی-دی-نگیز) ‘okudunuz’
3.şahıs	*Oḳi-di* (اۉقی-دی) ‘okudu’	*Oḳi-di-lär* (اۉقی-دی-لر) ‘okuduklar’

d. Geçmiş Zamanın Devam Fiili (اۉتگن زمان دوام فعلی)

Geniş zamanın hikayesi, konuşma anından önce bir süre devam eden ancak konuşma anı itibariyle sonlanmış fiillerin ifadesinde kullanılır. Afganistan Özbekçesinde bu kip, ***–r/-är*** **(-ر/-ار)** ve ***–yåtgän*** **(-یاتگن)**, ***-måḳdä*** **(-ماقده)** ekleri üzerine ek-fiilin görülen geçmiş zaman çekimi olan ***+edi*** **(-یدی)** yapısının getirilmesi ile işaretlenir.

Şahıslar	Teklik	Çokluk
1.şahıs	*Bil-är-edi-m* (بیلراېدیم) ‘bilerdim’	*Bil-är-edi-k* (بیلرادېک) ‘bilerdik’
2.şahıs	*Bil-är-edi-ng* (بیلراېدینگ) ‘bilerdin’	*Bil-är-edi-ngiz* (بیلرادېنگیز) ‘bilerdiniz’
3.şahıs	*Bil-är-edi-0* (بیلراېدی) ‘bilerdi’	*Bil-är-edi-lär* (بیلرادېلر) ‘bilerdi’

Şahıslar	Teklik	Çokluk
1.şahıs	Ål-äyåtgän-edi-m (آلیاتگن اېدیم) ‘almak üzereydim’	Ål-äyåtgän-edi-k (آلیاتگن اېدیک) ‘almak üzereydik’
2.şahıs	Åläyåtgän-eding (آلیاتگن اېدینگ)‘almak üzereydim’	Ål-äyåtgän-edi-ngiz (آلیاتگن اېدینگیز) ‘almak üzereydiniz’
3.şahıs	Ål-äyåtgän-edi-0(آلیاتگن اېدی) ‘almak üzereydim’	Ål-äyåtgän-edi-lär (آلیاتگن اېدیلر) ‘almak üzereydiler’

Şahıslar	Teklik	Çokluk
1.şahıs	Ål-måķdä-edi-m (آلماقده ایدیم) ‘almaktayıdım’	Ål-måķdä-edi-k (آلماقده ایدیک) ‘almaktayıdık’
2.şahıs	Ål-måķdä-edi-ng (آلماقده ایدینگ) ‘almaktayıdın’	Ål-måķdä-edi-ngiz (آلماقده ایدینگیز)‘almaktayıdınız’
3.şahıs	Ål-måķdä-edi-0 (آلماقده ایدی)‘almaktayıdı’	Ål-måķdä-edi-lär (آلماقده ایدیلر) ‘almaktayıdılar’

e. İstek Kipinin Hikayesi (اؤتگن زمان مقصد فعلی)

İstek kipinin hikayesi, konuşma anından önceki bir zamnda gerçekleştirlmesi düşünülen bir niyeti ifade eder. Bu kip, Afganistan Özbekçesinde ***–måķçi* (ماقچی-), *-digän* (دیگن-)** ekleri ile ek-fiilin görülen geçmiş zaman çekimi olan ***+edi* (یدی-)** yapısının getirilmesi ile işaretlenir:

Şahıslar	Teklik	Çokluk
1.şahıs	*Ål-måķçi-edi-m* (آلماقچی ایدیم) ‘almaktayıdım’	*Ål-måķçi-edi-k* (آلماقچی ایدیک) ‘almaktaydık’
2.şahıs	*Ål-måķçi-edi-ng* (آلماقچی ایدینگ) ‘almaktaydın’	*Ål-måķçi-edi-ngiz* (آلماقچی ایدینگیز) ‘almaktayıdınız’
3.şahıs	*Ål-måķçi-edi* (آلماقچی ایدی) ‘almaktaydı’	*Ål-måķçi-edi-lär* (آلماقچی ایدیلر) ‘almaktaydılar’

Almak fiilini -digän (دیگن-) ekiyle çekimi:

Şahıslar	Teklik	Çokluk
1.şahıs	*Ål-ädigän-edi-m* (آلەدیگن ایدیم) ‘alacaktım’	*Ål-ädigän-edi-k* (آلەدیگن ایدیک) ‘alacaktık’
2.şahıs	*Ål-ädigän-edi-ng* (آلەدیگن ایدینگ)‘alacaktın’	*Ål-ädigän-edin-giz* (آله-دیگن-ا یدین-گیز) ‘alacaktınız’
3.şahıs	*Ål-ädigän-edi* (آلەدیگن ایدی) ‘alacaktı’	*Ål-ädigän-edi-lär* (آله-دیگن-ا یدیز-لر) ‘alacaktılar’

6.16.9.4. Gelecek Zaman (کیلەسی زمان فعلی)

Eylemin konuşma anından sonra gerçekleşeceğini ifade eder. Afganistan Özbekçesinde gelecek zaman çekimi 5 farklı ek ile işaretlenebilir:

Geleceğe yönelik plan ve tahminini ifade eden *–r/-är* (ـر/-ار-) ekiyle:

Şahıslar	Teklik	Çokluk
1.şahıs	*Ål-är-män* (بارەارمن) ‘varırım’	*Ål-är-miz* (بارەارمیز) ‘varırırız’
2.şahıs	*Ål-är-sän* (بارەارسن) ‘varırsın’	*Ål-är-siz* (بارەارسیز) ‘varırısınız’

3.şahıs	*Ål-är* (بارەار) 'varır'	*Ål-är-lär* (بارەارلر) 'varırlar'

Fiil tabanlarına eklenen ***–måķçi* (ماقچی-), *-digän* (دیگن-), *-äcäk* (اجک)** ekleriyle:

Şahıslar	Teklik	Çokluk
1.şahıs	*İşlä-**måķçi**-män* (ایشلەماقچی من) 'çalışmak isterim'	*İşlä-**måķçi**-miz* (ایشلەماقچیمیز) 'çalışmak isteriz'
2.şahıs	*İşlä-**måķçi**-sän* (ایشلەماقچی سن) 'çalışmak istersin'	*İşlä-**måķçi**-siz* (ایشلەماقچیسیز) 'çalışmak istrseniz'
3.şahıs	*İşlä-**måķçi**-0*(ایشلەماقچی) 'çalışmakister'	İşlä-***måķçi**-lär* (ایشلەماقچیلر) 'çalışmak isterler'

Gelecek zamanda gerçekleşecek eylemin gerekliliğini, ona duyulan isteği anlatan ve yaygın bir kullanışı olmayan **/*-ädigän*** (ادیگن) ekiyle:

Şahıslar	Teklik	Çokluk
1.şahıs	*Kut-ädigän-män* (کوتەدیگن من) 'beklerim'	*Kut-ädigän-miz* (کوتەدیگن میز) 'bekleriz'
2.şahıs	*Kut-ädigän-sän* (کوتەدیگن سن) 'beklersin'	*Kut-ädigän-säz* (کوتەدیگنسیز) 'beklersin'
3.şahıs	*Kut-ädigän* (کوتەدیگن) 'bekler'	*Kut-ädigän-lär* (کوتەدیگنلر) 'beklerler'

Kesik gelecek zaman ifade eden *-äcäk* eki ile:

Şahıslar	Teklik	Çokluk
1.şahıs	*İşlä-y-äcäk-män* (ایشلەیەجک من) 'çalışacağım'	*İşlä-y-äcäk-miz* (ایشلەیەجک میز) 'çalışacağız'
2.şahıs	*İşlä-y-äcäk-sän* (ایشلەیەجک سن) 'çalışacaksın'	*İşlä-y-äcäk-siz* (ایشلەیەجک سیز) 'çalışacaksın'
3.şahıs	*İşlä-y-äcäk-0* (ایشلەیەجک) 'çalışacak'	*İşlä-y-äcäk-lär* (ایشلەیەجکلر) 'çalışacaklar'

Zaman Kayması: Zaman bildiren fiil çekim ekleri bağlamaya göre ifade ettiği zamandan farklı bir zamanı bildirebilir.

1. Görülen geçmiş zaman eki olan ***–di* (دی-)**, şimdiki zaman anlamını ifade edebilir. Örneğin: *hâzir ķårånġudä ķäyåķķä bårdigu, nimäyäm ķildik // ķäyåķķä bårämizu, nimäyäm ķilämiz* (حاضر قارانغودە قەياققە بارديگو، نيمەيم قيلديک // قەياققە بارەميزو، نيمەيم قيلەميز) 'şimdi karanlıkta nereyedir vardık, neler yaptık // nereye varırız, ne yaparız'.

2. Öğrenilen geçmiş zaman eki *–**gän*** şimdiki zaman anlamında kullanılabilir. Örneğin: *ål-är-män* (آلـەرمن) ‘alırım’, *ål-är-sän* (آلـەرسن) ‘alırsın’, *ål-är* (آلـەر) ‘alır’, *ål-är-miz* (آلـەرميز) ‘alırız’ gibi.

3. Şimdiki zamanı ifade eden ek, gelecek zamanı bildirebilir. Bu durumla daha çok *ket bår* (كېت بار) ‘var git’, *yubår* (يوبار) ‘gönder’, *båşlä* (باشله) ‘başla’ gibi fiillerin çekiminde karşılaşılır.

4. Gelecek zaman eki, geçmiş zamanı ifade edecek şekilde kullanılabilir. Örneğin, *räis mäclisni åçiḳ deb elan ḳilädi, hämmä ornidän turädi.* (رئيس مجليسنى آچيق ديېب اعلان قيلـەدى، همه اۋرنيدن تورەدى.) ‘reis meclisi açık diye söyledi herkes yerinden kalktı’.

5. Gelecek zaman eki, şimdiki zaman anlamını ifade edebilir. Örneğin: *hä, bu yer-dä häyåt… täläbälär bäḥtiyår yåşlik gäştini surmåḳdälär* (هه، بو يېرده حيات...طلبـەلر باشليک گشتينى سورماقدەلر) ‘Evet, bu yerde hayat… Öğrenciler gençlik zevkini sürmekteler’

6.16.10. Zarf (روش)

Zarflar; bir fiilin, fiilimsinin, sıfatın veya başka bir zarfın anlamını yer, zaman, durum ve miktar bakımından niteleyen sözcüktür. Zarflar, fiilleri durum, zaman, yer, yön bakımından belirtebilirler.

Zarflar niteleme göreviyle kullanılan kelimeler oldukları için, bir sıfatı da niteleyebilirler. Örneğin, *u håzir beḳiyås vä tasavvur ḳilib bolmäs bäḥtiyår edi* (او حاضر بېقياس و تصور قيليب بـۋلمس بختيار ايدى) ‘o şimdi kıyaslanamyacak kadar mutlu’.

Zarflar bir takım çekim eklerinin bazı kelimelerle kalıplaşması suretiyle oluşmuşlardır. Örneğin: *birdän* (بيردن) ‘anıdan’, *birgä* (بيرگه) ‘birlikte’, *birdänigä* (بيردنيگه) ‘anıdan’, *ḳätåräsinä* (قطارەسيگه) ‘sırasına’ gibi zarflardaki hal ve iyelik ekleri asli işlevlerini artık yitirmişlerdir.

6.16.10.1. Anlamları Bakımından Zarflar (روشلرنينگ معنا باقيمدن تورلرى)

Zarflar anlamları bakımından beş başlık altına incelenir:

a. Tarz zarfı (حالت روشى)

b. Zaman zarfı (پيت روشى)

c. Yer-Yön zarfı (اۋرين روشى)

d. Soru zarfı (سۉراق روشی)
e. Azlık çokluk zarfı (مقدار-درجه روشی)

6.16.10.1.1. Tarz Zarfı (حالت روشی)

Tarz zarfları; fiilin meydana geliş biçimini, sıfat ve zarfların niteliklerini belirten zarf türüdür. Afganistan Özbekçesinde durum ve tarz ifade eden her isim, nitelik zarfı olarak kullanılabildiği için, bu zarflar sayılmayacak kadar çoktur. En çok kullanılanlardan bazıları şunlardır: *belmädän* (بیلمـه‌دن) 'yanlışlıkla', *tez(dä)*("تیز"ده) 'hızlı şekilde', *sekin* (سیکین) 'yavaş', *äståydil* (استـه‌یدیل) 'ciddiyetle', *bekågä* (بیکارگه) 'boşuna', *piyådä* (پیاده) 'yaya', *ketmä-ket* (کیتمه-کیت) 'ard-arda', *tosätdän* (تـۉسـه‌تدن) 'aniden' ve gibileri. Durum zarfları cümlede sesasen vaziat durumu görevinde gelir.

6.16.10.1.2. Zaman Zarfı (پیت روشی)

Zaman zarfı, fiilin icra zamanını bildirir. Cümlede fiilin kaşıladığı oluş ve kılışı zaman bakımından belirgin duruma getiren ve sınırlayan zarf türüdür. *bugun* (بوگون) 'bugün', *ertä-gä* ("ایرته "گه) 'yarına', *ertäläb* (ایرتـه‌لب) 'sabahlayın', *keçä* (کیچه) 'gece', *endiginä* (ایندیگینه) 'şimdi', *keçä-kunduz* (کیچه-کوندوز) 'gece gündüz', *håzir* (حاضر) 'şimdi', *dåim* (دایم) 'daim' *ävväl* (اول) 'önce' *åldin* (آلدین) 'önce', *keyin* (کیین) 'sonra' gibiler. Zaman zarfları cümlede esasen zaman tümleci göreviyle yer alır. Örneğin: *åtäsi vä ånäsi ungä keçäsi mätäl aytib berişär edi* (آتـه‌سی و آنـه‌سی اونگه کیچـه‌سی متل ایتیب بیریشر ایدی) 'anne babası ona sabaha kadar hikâye söylerdi'.

6.16.10.1.3. Yer-Yön Zarfı (اۉرین روشی)

Fiilin yerini ve yönünü belirten zarf türüne yer-yön zarfları denir. Örneğin: *åldindä* (آلدینده) 'öncede', *ålisdä* (آلیسده) 'uzakta', *yäḳindä* (یقینده) 'yakında', *yuḳårigä* (یوقاریگه) 'yukarıya', *pästgä* (پستگه) 'aşağıya', *yäḳindän* (یقیندن) 'yakından', *unda-bundä* (اونده-بونده) 'onda-bunda', *älläḳäyerdä* (اللـه‌قییرده) 'nerede ise' *älläḳäyergä* (اللـه‌قییرگه) 'nereye ise', *quyidä* (قوییده) 'aşağıda' vb.

Yer zarfları cümlede bazen yüklemin gerçekleştiği mekanı gösteren yer tümleci göreviyle yer alır. Örneğin: *bunda bulbul kitåb oḳiydi* (بونده بلبل کتاب اوقییدی) 'burada

bülbül kitap okuyor', *åbådånçilik såhäsidägi kättä işlär åldindä* (آبادانچیلیک ساحـەسیدەگی کتته ایشلر آلدینده) 'inşiat alanındaki büyük işler önünde'.

6.16.10.1.4. Soru zarfı (سۆاق روشی)

Fiillerin yer, yön, zaman, sebep ve tarzlarını ve durumlarını soru yoluyla belirten zarflardır. Soru zamirlerinin zarf görevinde kullanılması neticesinde oluşurlar. Örneğin: *ḳäçän* (قچـەن) 'ne zaman', *ḳänçägäçä* (قنچـەگـەچـە) 'ne vakte kadar', *ḳändåḳ* (قنداق) 'nasıl', *ḳändäy* (قندەی) 'nasıl', *ḳäydä* (قـەیده) 'nerede', *ḳäydän* (قـەیدن) 'nereden', *ḳäyåḳdän* (قـەیاقدن) 'nereden', *ḳäyerdä* (قـەیېرده) 'nerede', *ḳäyerdän* (قـەیېردن) 'nereden', *ḳäyåḳdän* (قـەیاقدن) 'nereden', *neçä* (نېچه) 'ne kadar', *neuçun* (نـي اوچون) 'ne için', *negä* (نېگه) 'niye, niçin', *nimädän* (نیمـەدن) 'neden, niçin', *nimägä* (نیمـەگه) 'niye, niçin'.

6.16.10.1.5. Azlık-Çokluk Zarfı (مقدار-درجه روشی)

Sıfatların öncesine gelerek onları miktar ve derece bakmından sınırlandıran, mikatar ve derecelerini belirten zarf türüne azlık-çokluk zarfları denir. Örneğin: *kop* (کـۆپ) 'çok', *åz* (آز)'az', *käm* (کم) 'az', *bir åz* (بیر آز) 'biraz', *säl* (سل) 'azcık', *piçä* (پیچه) 'azcık', *butunläy* (بوتونلی) 'tamamen', *birmunçä* (بیرمونچه)'biraz', *änçä* (انچه)'biraz', *cudä* (جوده)'aşırı, pek', *eng* (اېنگ)'en' gibi hareket belgisini derece eden zarflardan oluşur.

6.16.10.2. Zarflarda Derecelendirme (روشلرده درجه)

Sıfatlar gibi zarfların da derecelendirilmesi mümkündür. Örneğin: *tezråḳ* (تېزراق) 'biraz hızlı', *çåp-måḳ* (چاپ-ماق) 'koşmak', *cudä sekin* (جوده سېکین) 'çok yavaş' gibi zarflar hızlılığın farklı derecelerine işaret ederler.

Zarfların azlık çokluk derecesi sıfatlardaki gibi öncelerine getirilen azlık çokluk zarflarıyla belirlenir. Örneğin: *cudä tez uçädi, nihåyätä sekin* (جوده تېز اوچـەدی، نـهایتـه سېکین) 'çok hızlı uçar, nihayet de yavaş'.

Zarflarda derecelendirme ***–råḳ*** **(راق)**, ***-ginä*** **(گینه)** ekleri ile de yapılabilir. Örneğin: *sekinråḳ gäpir* (سېکینراق گپر) 'az yavaş konuş', *håzirginä keldim* (حاضرگینه کېلدیم) 'şimdicik gledim' *åzginä åldi* آزگینه آلدی) 'azcık aldı' gibi.

Ayrıca zarfların tekrarlanması ve pekiştirilmesi suretiyle de zarflarda derecelendirme yapılabilir. Yineleme yoluyla: *cudä-cudä* (جوده-جوده) 'çok-çok', *tez-tez* (تېز-تېز) 'hızlı-hızlı', *zorġä-zorġä* (زۆرغه-زۆرغه) 'zor-zorla', *zinhå̊r-zinhå̊r* (زنهار-زنهار) 'hiçbir zaman', *endi-endi* (اېندى-اېندى)'şimdi-şimdi'; pekiştirilmiş zarflarla: *toppä-toġri* (تۆپّه-تۆغرى), *bäb-bärävär* (بەب-براور) 'eşit', *çipp-äçin* (چيپّه-چين) 'doğru' gibi.

6.16.10.3. Yapıları Bakımından Zarflar

Zarflar yapıları bakımından: *sade* (ساده) 'basit', *qoşma* (قۆشمه) 'birleşik', *juft* (جفت) 'tekrar grubu şeklinde oluşturulmuş zarflar', *takrå̊ri* (تكرارى) 'yineleme/pekiştirme şeklinde oluşturulmuş zarfları'dır.

6.16.10.3.1. Basit Zarflar (ساده روشلر)

Basit zarflar, kök halindeki herhangi bir yapım eki almamış zarflardır. Ancak çeşitli çekim eklerinin kalıplaşması suretiyle oluşturulan zarflarda bu başlık altında mütalaa edilebilir. *tez* (تېز) 'hızlı', *sekin* (سېكين) 'yavaş', *käm* (كم) 'az; *ḳährämå̊nlärçä* (قهرەمانلرچه) 'kahramanlarca' *å̊cizå̊nä* (آجزآنه) 'âcizane' *yängiçä* (ينگيچه) 'yenice' vb.

6.16.10.3.2. Birleşik Zarflar (قوشمه روشلر)

Birleşik zarflar, en az iki anlam unsurunun bir araya gelerek kalıplaşması neticesinde oluşturulmuş zarflardır. Örneğin: *her väḳt* (هروقت) 'her zaman', *heç ḳäçå̊n* (هېچ قچان) 'hiçbir zaman', *mäcburän* (مجبورن) 'zorunda' vb.

6.16.10.3.3. Tekrar Grubu Şeklinde Oluşturulmuş Zarflar (جفت روشلر)

Yakın ve zıt anlamlı iki zarfın tekrar grubu oluşturacak şekilde arka arkaya zikredilmesi suretiyle oluşturulmuş zarflardır. **1. Yakın anlamlı**: *esån-åmån* (اېسان-امان) 'sağ-salim', *ästä-sekin* (هسته-سېكين) 'yavaş', *åçiḳ-åydin* (آچيق-آيدين) 'açık-aydın', *uzul-kesil* (اوزول-كېسيل) 'birlikte, beraberce'; **2. Zıt anlamlı**: *ertä-keç* (اېرته-كېچ) 'erken-geç', *tunu kun* (تونو كون) 'gece gündüz', *yåzin-ḳişin* (يازين-قيشين) 'yaz-kış'.

6.16.10.3.4. Yineleme/Pekiştirme Şeklinde Oluşturulmuş Zarfları (تکرار روشلر)

Bir zarfın aynen yinelenmesi ve pekiştirilmiş şekli ile yinelenmesi neticesinde oluşturulmuş zarflardır. **1.** Yineleme ile oluşturulanlar: *tez-tez* (تېز-تېز) 'hızlı-hızlı', *endi-endi* (اېندی-اېندی) 'şimdi-şimdi', *ästä-ästä* (هسته-هسته) 'yavaş-yavaş', *käm-käm* (کم-کم) 'az-az', *keyin-keyin* (کېين-کېين) 'sonra-sonra'. **2.** *–mä /-bä* **(مه-به)** pekiştirme edatları ile yineleme suretiyle oluşturulanlar: *yuzmä-yuz* (یوزمه-یوز) 'yüz-yüze', *ketmä-ket* (کېتمه-کېت) 'ard-arda, *bekårdän-bekår* (بېکاردن-بېکار), *kämdän-käm* (کمدن-کم) 'azdan-az' gibi.

6.16.11. Edatlar (یاردمچی سۆزلر)

Edatların tek başlarına anlamları olmayıp ancak cümledeki diğer kelime ve kelime grupları arasında çeşitli münasabetler kurmağa yarayan kelimeye edat denir. Edatlar cümlede kendinden önceki anlam unsurları ile birleşerek onlara vasıta, maksat, sebep, zaman, mekân gibi anlamları katarlar bu vazifeli unsurlar çekime girmezler.

Edatlar isim ve çekim ekleri gibi vazife görüler üzerine geldikleri isim ile diğer anlam unsurları arasında ilişki kurarlar. Edatlar çoğunlukla kalıplaşmış haldeki unsurlar olmakla birlikte bir takım zarf-fiil ve isim çekim ekleriyle birleşmiş kelimelerde edat olarak kullanılabilirler.

6.16.11.1. Kalıplaşmış Edatlar (صاف کۆمکچیلر)

Kalıplaşmış edatlar bir takım anlam ve görev unsurlarının kalıplaşması suretiyle teşekkül etmiş ancak sözlüksel anlamını kayıp etmiş edatlardır. Örneğin, *bilän* (بیلن) 'ile', *uçun* (اوچون) 'için' , *käbi* (کبی) 'gibi, *singäri* (سینگری) 'gibi', *uzrä* (اوزره) 'üzere', *säyin* (سەیین) '-dikçä', *ḳädär* (قدر) 'kadar' gibi kelimeleri kendi içine alır.

6.16.11.2. Edat Görevinde Kullanılan Kelimeler

Edat görevinde kullanılan kelimelere ise anlamlarını mauhafaza eden çekimli anlam öğeleridir. Örneğin: *tåmån* (تامان) 'taraf, -a doğru', *båşḳä* (باشقه) 'başka', *säbäbi* (سببی) 'sebebi', *årḳäli* (آرقەلی) 'vasıtasıyla, sayesinde', *tufäyli* (طُفیلی) 'sebebiyle, dolayısıyla', *ḳäräb* (قرەب) 'bakıp', *ḳärämäy* (قرەمەی) 'bakmadan', *song* (سۆنگ) 'sonra',

täşḳäri (تشقری) ‘dışarı’, *beri* (بېری) ‘beri’, *kora* (کـۉره) ‘göre’*, çåġli* (چاغلی) ‘zamanlı’, *uzr*ä (اوزه) ‘üzre’ gibi kelimeler gelir.

Edat görevinde kullanılan kelimeler isim veya fiillerin kendilerine mahsus işletim ekleriyle çekimlenmiş şekilleri olduğu için ikiye ayrılır. **A. isim kökenli edatlar,** isimlerin bir takım çekim eklerini almaları neticesinde oluşan geçici edatlardır: *tåmån* (تامان) ‘taraf, -a doğru’*, täşḳäri* (تشقری) ‘dışarı’, *boyi* (بـۉیی) ‘süresince, boyunca’*, çämäsi* (چمـه‌سی) ‘her halde; galiba, anlaşılan’ gibi isimlerden oluşan. *Säbäbli* (سببی) ‘sebebli’, *årḳäli* (آرقـه‌لی) ‘vasıtasıyla, sayesinde’*, tufäyli* (طُفیلی) ‘sebebiyle, dolayısıyla’*, ḳärşi* (قرشی) ‘karşı’*, çåġli* (چاغلی) ‘zamanlı’*, dåir* (دایر) ‘dair’*, muvåfiḳ* (موافیق) ‘göre, uygun’, *ozgä* (اۉزگه) ‘başka’ gibi sıfatlardan oluşan. *Burun* (بورون) ‘önce’*, ilgäri* (ایلگری) ‘’lieri’, *keyin* (کېین) ‘sonra’, *beri* (بېری) ‘beri’, *buyån* (بویان) ‘beri’*, äsåsän* (اساسن) ‘esasen’, *song* (سـۉنگ) ‘sonra’ **B. fiil kökenli edatlar**, fiilerin bir takım zarf ekleriyle çekimlenmesi neticesinde oluşturulan geçici edatlardır. *korä* (کـۉره) ‘göre’*, yäräşä* (یـه‌رشه) ‘uygun, münasip, layık’*, ḳäräb* (قره‌ب) ‘göre, doğru’*, ḳärämäsdän* (قـه‌ره‌مسدن) ‘rağman’*, ḳärämäy* (قـه‌ره‌می) ‘rağman’*, båşläb* (باشلب) ‘başlayıp*, tärtib* (ترتیب) ‘düzen, tertip’*, ḳärägändä* (قره‌گنده) ‘baktıkta’*, ḳärätä* (قره‌ته) ‘doğru’*, degän* (دېگن) ‘adlı, isimli’*, deydigän* (دیدیگن) ‘söyleyen’, gibi kelimelerden oluşur.

Afganistan Özbekçesinde kullanılan edatlardan bazıları ve görevleri şöyledir:

***Bilän* (بیلن) ‘ile’** edatı birliktelik, vasıta, sebep gibi anlamları ifade eder. İsim-fiil ekleriyle çekimlenmiş bir kelimeden sonra kullanıldığında, zaman bildirir. İlk fiilin arkasından ikincisine hızlı başlama anlamını bildirir. ***Bilän* (بیلن) ‘ile’** edatı edebi dilde *birlän, birlä, -ilä, -lä* şekillerinde de kullanılır. Bu gibi durumlarda bilän edatını kelime tabanından tire ile ayrmak gerekir. Örneğin: *sen-lä konglim här ån bolur şåd* (سېن-له کـۉنگلیم هر آن بـۉلور شاد) ‘seninle her an gönlüm mutlu olur’.

***Uçun* (اوچون) ‘için’** amaç, sebep gibi anlamları ifade eder. Örneğin, *kitåblärni sen uçun åldim* (کتابلرنی سېن اوچون آلدیم) ‘kitapları sen için aldım’, *yäşäş uçun kuräşmåḳ* (یشش اوچون کورشماق) ‘yaşamak için mücadele etmek’.

***Käbi* (کبی) ‘gibi’*, singäri* (سینـگری) ‘gibi’*, yängliġ* (ینـگلیغ) ‘gibi’*, misli* (مثلی) ‘gibi’** edatları benzetme, karşılaştırma, kıyaslama anlamlarını ifade eder. Örneğin, *tåġäsini mähkämäning cällådi käbi yåmån korädi* (تاغـه‌سینی محکمه نینگ جلادی کبی یامان کـۉره‌دی) ‘daısını mahkemenin celladı gibi görüyor’.

***Säri* (سەری) 'tarafa'** edatı sonrasına geldiği isme yönelmiş olunduğunu göstermek için kullanılır. *säri* edatı, *tåmån* (تامان) 'taraf' edatı ile eş anlamlılıdır. Örneğin: *uy säri-uy tåmån* (اوی-سری) 'ev tarafa' gibi.

***Säbäbli, tufäyli* (طُفیلی ،سببلی) 'sebebiyle, dolayısıyla'** edatları sebeb ve amaç bildirir. Örneğin, *Zähir Erkin åçlik vä yupunlik tufäyli oz väķtidä oķiy ålmädi* (ظهیر ایرکین آچلیک و یوپونلیک طُفیلی اؤز وقتیده اؤقیی آلمـەدی) 'Zahir Erkin açlık ve fakirlik sebebiyle kendi zamanında okuyamadı', *u puli tufäyli ķudrätgä etişti* (او پولی طُفیلی قدرتگه ایتیشتی) 'o parası dolayı mevkide geldi'.

***Årķäli* (آرقـەلی) 'vasıtasıyla, sayesinde',** edatı, aracılık ve vasıta anlamlarını bildirir. Örneğin: *Hämzä bu därslikläri årķäli oķuvçilärni ädäbiyåtni sevişgä, uni tuşunişgä dävät etädi* (حمزه بو درسلیکلری آرقـەلی اؤقووچیلرنی ادبیاتنی سیویشگه، اونی توشونیشگه دعوت ایتـەدی)'Hamza, bu ders kitapları vasıtasıyla okuyucuları edebiyatı sevmeye, onu anlamaya davet eder.

***Ķädär* (قدر) 'kadar',** edatı benzerlik, yakınlık anlamları ile datif ekiyle kulllanımında zaman ifade eder. Örneğin: *keçägä ķädär* (کیچـەگه قدر) 'geceye kadar', *peşingä ķädär* (پیشینگه قدر) 'öğlene kadar'*, mäktäbgä ķädär* (مکتبگه قدر) 'okula kadar', *våķeå şu ķädär åçiķ, mäsälä şu ķädär rävşänki…* (واقعه شو قدر آچیق، مسله شو قدر روشنکی) 'hadise o kadar açık mesele o kadar net ki…' gibi.

***Burun* (بورون) 'önce',** *... bir kun ertä bilän kumuş kämär båğläb uydän çıķķänini, undan bir kun burun, keçäsi dävåzäsi åldidä şåp-şälåpli bir sälåhli påylåķçi bolib çıķķänini bilädi.* (بیر کون ایرته بیلن کوموش کمر باغلب اویدن چیققـەنی، اوندن بیر کون بورون، کیچـەسی دروازەسی آلدیده شاپ-شـەلاپلی بیر سلاحلی پایلاقچی بـؤلیب چیققنینی بیلـەدی) '… bir gün sabahleyin gümüş kemer bağlayıp evden çıktığını, ondan bir gün çncede geceleyin, kapının önünde silahlı bir muhafızın bekçilik yaptığını biliyor.

Häķidä* (حقیده) *'hakkında, hususundä', *...ozläri häķidä gäpirädilär* (اؤزلری حقیده گپیرەدیلر)*'... kendileri hakkında konuşuyolar'* gibi.

Sogrä* (سـؤنگره)*'sonra', *bir åz songrä sälläsini kiyib, yäḥtägini ķoligä ålgändän song* (بیرآز سـؤنگره سللـەسینی کییب، یختاـەگینی قـؤلیگه آلگندن سـؤنگ) *'biraz sonra kavuğunu giyip, cübbesini eline aldktan sora:' gibi.*

Edatlar, isim ve isim soylu kelimelerden sonra gelerek sonuna geldiği kelimeyle cümlenin yüklemi arasında zaman, yer, yön, tarz, benzerlik, sebep, amaç vb. bakımlardan ilgi kuran biçimbirimlerdir.

6.16.11.3. Sona Gelen Edatlar (یوکلمه)

Kelimelerin, kelime gruplarının veya cümlelerin sonuna gelerek onları soru, şüphe, tereddüt, sınırlama, ayrıma, tasdik ve pekiştirme gibi yönlerden etkileyen edatlardır.[47] *-hättå* (حتّی) 'hatta' *fäḳät* (فقط) 'fakat', *nähåtki* (نخاتکی) 'sanmıyorum', *äḥir* (اخیر) 'son', *häm* (هم) 'hem, de', *dä* (ده) 'da' *–ginä* (گینه) '-dıkça', *-kän* (کن), *-mi* (می), *-çi* (چی), *-ä* (-yä), *-ku, yu, u* gibi.

-çi *'soru, istek, rica, pekiştirme'*

-(y)ä *'tasdik, soru, üzüntü, hayret'*

-ku *'soru, pekiştirme'*

-(y)u *'aşağılama, alay, pekiştirme'*

(e)-kän, kin *'pekiştirme, tereddüt, tahmin'*

-ginä *'ayırma, sınırlama'*

-dä *'pekiştirme, tasdik'*

-häm *[-(y)äm] 'pekiştirme, tasdik'*

-(y)åḳ *'pekiştirme'*

Örneğin, *Ahmet şundäy såvuḳ kuni häm suvgä tuşib bolädi**mi**?* (احمد شوندی ساووق کونی هم سووگه توشیب بۋلـه‌دی **می؟**) 'Ahmet böyle soğuk günü de yüzmek mümkün mü?'. *ḳäni yånimgä yäḳinläşçi* (قنی یانیمگه یقینلش چی) 'yanıma yaklaş bakalım', *ol demän ozimgä. Şundäy bolar ekän-**ku*** (اۋل دېیمن اۋزیمگه شوندی بۋلر **اېکن-کو**) 'öl diyorum kendime. Böyle olur muymuş?'. *Ḳorḳḳängä ḳoşäläk korinädi, degäni şu ekän-**dä**... dädil bol-**ä!** Ådämsän-**ku*** (قۋرققنگه قۋشـه‌لک کۋرینـه‌دی، دېگنی شو **اېکن-ده...** ده‌دیل بۋلـه**!** آدمسن **کو**) 'korkmuşa çift görünür dedikleri bu imiş herhalde… cesur ol tamam mı! Adamsın değil mi?'. *Uni häm oḳitämän, ozim häm oḳiymän* (اونی **هم** اۋقیتـه‌من، اۋزم **هم** اۋقییمن) 'onu da

[47] Rıdvan Öztürk, *Özbek Türkçesi El Kitabı,* Çizgi Kitabevi Yayınlar, Konya 2011, 73.

okuturum, kendim de okurum'. ***Fäķät** ådämlär uçun ķilingän mehnätginä bäḩt keltirädi* (**فقط** آدملر اوچون قیلینگن محنتگینه بخت کېلتیره‌دی) 'sadece insanlar için edilen hizmet mutluluk verir'. *ķizning räng-royini kordi-**yu**, yurägi årķägä tårtdi* (قیزنینگ رنگ-روییني کۉردی-**یو**، یورەگی آرقـه‌گه تارتدی) 'kızın rengini yüzünü gördü de, yüreği duracak gibi oldu'. *Åtäbek Zäynäbning yüzidägi mäysulikni korib-**åķ** eszdi* (آتـه‌بیک ذینب نینگ یوزیده‌گی معیوسلیکنی کۉریب-**آق** اېزدی) 'Atabek Zeyneb'in yüzündeki kederi görür görmez sezdi'.[48]

6.16.12. Bağlaçlar (باغلاوچی)

Kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri şekil ve anlam bakımından biribirine bağlayan kelimelerdir.

6.16.12.1. Sıralama Bağlaçları

Bunlar, birbirlerini takip eden eş değerdeki kelime, kelime grupları ve cümleleri bağlayan bağlaçlardır. Bunlar; ***vä* (و) 've', *bilän* (بیلن) 'ile', *yänä* (ینه) 'yine, gene'** gibi bağlaçlardır. Örneğin, *Åybekning tåriḩ **vä** ädäbiyåt häķidäki ilmiy-fälsäfiy mäķålälări* (آیبیک نینگ تاریخ **و** ادبیات حقیده‌گی علمی-فلسفی مقالـه‌لری) 'Aybek'in tarih ve edebiyat hakkındaki ilmi felsefi makaleleri', *Şıbırġån kiçik **ve** tăriḩi bir şehir* (شبرغان کیچیک **و** تاریخی بیر شهر) 'Şıbırgan küçük ve tarihi bir şehir.

6.16.12.2. Denkleştirme Bağlaçları

Bu bağlaçlar, birbirlerine denk olan, birbirlerinin yerini tutabilecek olan iki kelime, kelime grubu veya cümleyi birbirine bağlayan ve birbirleriyle karşılaştıran bağlaçlardır. Bunlar; ***yåki* (یاکی) 'veya', *yå* (یا) 'yâhut, veya, yoksa', *yåhud* (یاهود) 'veya, yâhut'** gibi bağlaçlardır. Örneğin, *Türkistangä ertäläb **yå** keçä bårärmän* (تورکستانگه اېرتـه‌لب **یا** کېچه باررمن) 'Türkistan'a sabahleyin veya gece varırım'. *Ķişlåķdän kiçkinä bir håvli ålämiz muning yårim puligä **yåki*** uçdän birigä (قیشلاقدن کیچکینه بیر حولی آلـه‌میز موننگ یاریم پولیگه **یاکی** اوچدن بیریگه) 'köyden küçücük bir avlu alırız bunun yarı parasına veya üçte birine'. *Bir yämåķçi yåki märdikårçi oz ḩåtinini urädir, sokädir,*

---

48 Öztürk, 73-74.

tepkiläydir. (بیر یـەماقچی یاکی مردیکارچی اۆز خاتینینی اورەدی، سۆکـەدی، تێپکیلـەیدیر) ‘bir yamacı, veya gündelikçi kendi karısını döver, tekmeler’.

6.16.12.3. Karşılaştırma Bağlaçları

Bu edatlar, karşılaştırılan kelime, kelime grupları veya cümleleri birbirlerine bağlayan bağlaçlardır. Örneğin, ***däm…, däm, bäzän…, bäzän, häm…, häm, bir…, bir, yåki…, yåki, yå…, yå, gåh…, gåh, ḥåh…, ḥåh.*** Bu bağlaçlar tekrarlanan cümle parçası veya bazı cümlelerin önünde kullanılır. Örneğin, *sen bu gäplärdän ḥäbäring yoḳ, yåki bilib bilmäslikkä åläyäpsän* (سێن بو گێلردن خبرینگ یوق، یاکی **بیلیب بیلمسلیککه** آلـەیاپسن) ‘seni bu olaylardan haberin yok veya bilip bilmezlikten geliyorsun’. ***Mäyli,*** *åstånängdä yåtsäm=**Mäyli,** ḳuvsäng tåş åtib* (میلی، آستانـنگده یاتسم، میلی، قووسنگ تاش آتیب) ‘İster eşiğinde yatsam, ister kovsan, taş atıp’

Karşılaştırma bağlaçlarının bazıları aslında başka bir kelime grubuna ait kelimeler olmakla birlikte tekrarlanmak suretiyle bağlaç haline getirilmişlerdir. Örneğin: *bir… bir* ***bağlacı,*** *bir- sayı, häm… häm* ***bağlacı,*** *häm-yüklem, bäzän… bäzän* ***bağlacı,*** *bäzän-zarf gibi.* Bağlaçlar gramer bakımından değişmez ve gerçek anlama da sahip değildir.

6.16.12.4. Cümle Başı Bağlaçları

Bu bağlaçların sayısı çoktur. Kendinden önceki cümle ile kendinden sonraki cümle arasında sebep, şart, sonuç, açıklama, benzerlik, zıtlık ilişkisi kuran bağlaçlardır. Bunlar; *ägär* (اگر) ‘eğer’, ägärdä (اگرده) ‘eğer’, ägärçi (اگرچی) ‘eğer’, gärçi (گرچی) ‘’gerçi’, goyå (گـۆیا) ‘guyä’, ämmä (اما) ‘ama’, fäḳäd (فقط) ‘fakat’, birâḳ (بیراق) ‘fakat, ancak’, lekin (لێکین) ‘lakin’, äftidän (افتیدن) ‘galiba’, bälki (بلکی) ‘belki’, bäşärti (بشرطی) ‘şayet, eğer’, ehtimål (احتمال) ‘belki’, çunki (چونکی) ‘çünkü’, mådåmiki (مادامکی) ‘mademki’, äläḥusus (الاخصوص) ‘özellikle’, äynıḳsä (اینیقسه) ‘özellikle’, bolmäsä (بـۆمسه) ‘o halde, olmazsa’, demäk (دێمک) ‘demek, yani’çünånçi (چنانچی) ‘mesela’, hâlbuki (حالبوکی) ‘halbuki, oysa’, härhåldä (هرحالده) ‘heralde’, yä’ni (یعنی) ‘yani’, zåtän (ذاتن) ‘zaten’, ḥuddi (خودی) ‘sanki, güya’, hättä (حتّی)‘hatta’.[49]

---

[49] Öztürk, 71.

6.16.13. Ünlemler (اونداوسۉزلر)

Heyecan, öfke, merak vb. duygular ile hitap ifadesi bildiren ünlem denir. Afganistan Özbekçesinde ünlemler şu başlıklar altında toplanır.

6.16.13.1. Duygu Ünlemleri

Acıma, üzüntü, sevinç, şaşkınlık gibi herhangi bir duyguyu ifade eden ünlemlerdir: *å* (آ) 'ah, eh', *åh* (آه) 'ah', *hu* (هو) 'hu', *uf* (اوف) 'uf', *tåvbä,* (توبه) 'tövbe', *våy* (وای) 'vay', *dåd* (داد) 'medet' gibi. Örneğin, *işçi häyrät bilän:* ***Tåvbä*** *rast aytasizmi?* () 'işçi şaşkınlıkla: Tövbe doğru mu söylüyorsunuz?'. *Bir hikmät yetbidi Loḳmån Häkimdän: Kimlärdän 'åh' ḳålär, kimdän 'uh' ḳålär* (بیر حکمت یېتیبدی لقمان حکیمدن: کیلردن آه قالر، کیملردن هو قالر) 'Bir hikmet erişmiş Lokman Hekimden: Kiminden ah kalır, kiminden uh kalır'.[50]

6.16.13.2. Yönlendirme Ünlemleri

Hayvanları çağırmada veya kovalama da kullanılan ünlemlerdir.

Kişt (کیشت) 'kuşları kovalamak için', *çuh* (چوهـ) 'atı yürütmek için', *piş-piş* (بیش-بیش) 'kediyi çağımak için', *pişt* (پیشت) 'kediyi kovalamak için', *beh-beh, te-te-te* (ببه-ببه، تي، تي، تي) 'tavuğu çağırmak için', *bäh-bäh* (بهَ-بهَ) 'köpeği çağırmak için', *eḥ* (ابخ) 'eşeği yürütmek için', *ḳurey-ḳurey* (قورایی-قورایی) 'koyuna sesleniş için'.[51]

6.16.13.3. Seslenme Ünlemleri

Muhataba yönelik hitap ve seslenme bildiren kelimeleri içerir: *huv* (هوو) 'hu', *hu* (هو) 'hu' gibi kelimeler gelenek ile bağlıdır. Örneğin, *ässälåmu äläykum* (اسلام علیکم) 'selamün alaykum', *vääläykum ässälåm* (وعلیکم سلام) 'alaykum selam', *hårmäng* (هارمنگ) 'nasılısınız', *bår boling* (بار بۉلینگ) 'var olun', *rähmät* (رحمت) 'teşekkür', *täşäkkur* (تشکور) 'teşekkür', *bälli* (بللی) 'güzel, aferin', *bäräkällä* (برەکللا) 'haydi', *åfärin* (آفرین) 'aferin' gibi kelimeler de ünlemdirler.

---

[50] Öztürk, 75.
[51] Öztürk, 73.

Ünlemler dışındaki isim, sıfat, zamir gibi herhangi bir anlam unsurunun da hitap sözcüğü olarak kullanılması mümkündür. Örneğin, ***kel**, bir miriḳib däm åläylik* (**كېل**، بير ميريقيب دم آلـەيليک) ‘gel, yürgünlüğümüzü iyice çıkaralım’ gibi.

SONUÇ

Afganistan Türkleri başta Özbekler olmak üzere farklı boylardan oluşmuştur. Afganistan Türkleri savaşlar boyunca her şeylerini kaybedip mal ve mülkleri yağmalanmış ve başka ülkelere kaçmak, göç etmek zorunda kalmışlardır. Özellikle 19. Yüzyıldan sonra yönetimden ve idari işlerden uzaklaştırılmışlardır. Dil ve kültür üzerinde yapılan baskılardan ötürü edebiyat ve edebi zenginliklerini sözlü şekilde devam ettirmişlerdir. Yüzyıllarca bu topraklara hüküm süren buradaki kültür ve medeniyetin dili olan Özbekçenin 19. Yüzyıldan sonra Afganistan devleti tarafından üniversitelerde ve okullarda okunması yasaklandı ve geçmişteki tüm birikimi olan eserler de toplanarak ateşe verildi.

Afganistan'daki Özbeklerin dili her türlü gelişimden alı konulmuştur. Bu dilin gelişmemesi için Özbek halkının üzerinde büyük oyunlar oynanmıştır. Özellikle Afganistan'ın kuzeyinde yani Güney Türkistan'da birçok kültürel tecavüz icra edilmiştir.

Elimizdeki bu tezde Afganistan Özbek Türkçesinin gramer yapısını işlendi. Çalışmamızda Afganistan Özbek Türkçesinin temel grameri özelliklerini işleyerek diğer dillerle olan benzerlikleri ve kelimelerin, ünlülerin Arap Alfabesi temelinde olduğu eksiklikleri gibi diğer konulara çözüm getirilmiştir. Özellikle Türkiye'deki dilbilimcilerinin uzak kaldığı bu çalışma alanı ile ilgili yaptığımız çalışma sayesinde Özbek Türkçesinin temel özelliklerinin belirli unsurları dilbilimi alanındaki ilmi boşluğu doldurmaya yönelik bir adım olmuştur. Çalışmamız neticesinde Afganistan Özbek Türkçesinin belirli eksiklikleri tespit edildi. Örneğin, Arap alfabesi temelinde Afganistan Özbek Türkçesinin seslerinin kesin ifadesi olmadığı için biz ***o* (اۉ), *u* (او),** ünlüsü başka dil ünü ***ö* (ۉ)** ses birimi gibi çözüm önerileri sunduk. Konunun ilk çalışılmasından ötürü daha sonraki çalışmacılara bir ön ayak olması açısından önemli bir çalışma sahası olduğu düşünülmektedir.

Çalışmamızdan hareketle şunu söyleye biliriz Afganistan Özbek Türkçesi üzerinde hiç çalışılmadığı için ses bilgisinin ve şekil bilgisinde eksikliği oldukça çoktur.

KAYNAKÇA

Ali Yezdâni, Hüseyin, پژوهش در تاریخ هزاره ها (*Hazaralar Tarihi Hakkında Araştırma*) Tahran 1385.

Altai, Noorullah, **اۋزبیک تیلی سۉزلیگی** *(Özbek Tili Sözlügi),* D' Orient Express Printing Group, Malezya, H. 1386.

Âmini, Kazım, **تاریخ میمنه** (*Maymana Tarihi*), Maymana Yayın Evi, Kabil H. 1387.

Begaliyev, Nuriddin, *Özbek Tili Ma'ruzala Matni.* Samarqand 2006.

Can, Aydın, *Atatürk Dönemi Türk –Afgan İlişkileri*, Ç.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Okutmanı, s. 3-4 (makale şeklinde).

Coşkun, Mustafa Volkan, *Özbek Türkçesi Grameri,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Fevzi, Firuz, *Afganistan'ın Maymana Şehrinde Yaşayan Özbek Türklerinin Folkloru,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013.

Gubar, Mir Gulam Muhammed, **افغانستان در مسیر تایخ. صفحه** (*Afganistan Tarih Yolunda*) Kabil: H. 1368.

http://www.cografya.gen.tr/siyasi/devletler/turkistan.htm. Hazırlayan: Murat Eliçalışkan (Coğrafya Öğretmeni) (Erişim tarihi: 27. 02. 2015).

İşonch, Zikrullah, حاضرگی اۋزبیک تیلی گرامری (*Hazirgi Özbek Tili Grameri*) yayınlanmamış. Kanada: 2008.

Kalafat, Yaşar, *Afganistan Türkleri (Özbekler, Türkmenler, Hazaralar, Afşarlar, Kazaklar) Karşılaştırmalı İnançları,* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994.

Katib, Fayiz Muhammed, **سراج التواريخ** (*Seracü'l-Tarvarih*) C. 3, Kabul: H. 1333.

N. Turniyozov ve A. Rahimov, *Özbek Tili Ma'ruzala Matni,* 1. Qismi, Samarqand 2006.

Öztük, Rıdvan, *Özbek Türkçesi El kitabı,* Çizgi Kitabevi Yayınlar, Konya 2011.

Saray, Mehmet, *Afganistan Türkleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987.

Şahbarani, Namık, *Büyük Özbek Edebiyatı Tarihi,* El HazratYayınlar, Pişaver-Pakistan 2000.

Taşağıl, Ahmet, "Türkistan", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, C. 41, İstanbul 2012.

Uçar, Fuat, *Geçmiş-Günümüz ve Geleceğin Türk Dünyası,* IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.

Yarkin, Muhammet Halim, **برگهایی از تاریخ اوزبیکان افغانستان** (*Afganistan Özbeklerinin Tarihinden Yapraklar*), Horasan Yayın Evi, Kabil 2013.

Yılmaz, Aliye, "Amanullah Han'ın Islahatları ve Atatürk", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, Sayı: 21, 155-165.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	